

পৃথিবীর প্রেম

চক্ৰ প্রকাশ
টিহু : গুৱাহাটী

**Prithibir Prem : A Novel in Assamese written by
Sri Phani Talukdar and published by Sri Rajendra
Mohan Sarma. M/s Chandra Prakash, Tmu, Guwahati
Assam. Price Rs.—40.00**

প্ৰকাশক

শ্ৰীৰাজেন্দ্ৰ মোহন শৰ্মা

চন্দ্ৰ প্ৰকাশ

চিহ্ন : গুৱাহাটী

প্ৰথম প্ৰকাশ

১৯৭৯

দ্বিতীয় প্ৰকাশ

১৯৮৯

বেটুপাত

শ্ৰীত্ৰৈলোক্য দত্ত

মূল — ~~২০.০০~~ ৩০.০০ টকা

মুদ্ৰক—

চিনেভাৰিকা পাব্লিকেচনচ

দিল্লী—১১০০৩৫

বাইভিং বয় আদাৰ্চ

গুৱাহাটী—৭৮১০০১

ডলীৰ হাতত

লেখক

চৰণে মধু বিলতি চৰণদুগ্ধদুগ্ধৰম ।
 সূৰ্য্যস্য পশ্য শ্ৰেয়াণং যৌন তদ্রথ্যতে
 চৰংশচৰেতি ।
 —ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণম্, ৩৩।৩

গতিশীল জনেহে মধুলাভ কৰে
 গৈ থাকিলেহে সুস্বাদুফল পায় ।
 চোৱা সুৰ্য্যৰ স্পৰ্শত, অতঃ অলস
 পৰিক্রমাত
 ক্ষেপে কন্তোকা নবৈ গৈ থাকা.....

মোৰ একাষাৰ

উপন্যাস লিখাৰ এয়া মোৰ প্ৰথম প্ৰয়াস। কবিতা আৰু নাটকতহে ছাত্ৰ অৱস্থাৰ পৰা মোৰ বিশেষ ৰাপ। এতিয়া অৱশ্যে বাতৰিকাকতৰ লগত জড়িত হৈ প্ৰবন্ধ, সমালোচনা আদিও লিখেঁ। কিন্তু ছাত্ৰ অৱস্থাত আৰু পিছলৈ আকাশ-বাণীত সুদীৰ্ঘ ১৫ বছৰে নাটক-ৰূপক বচনা-প্ৰযোজনা আদিত্তে সবহভাগ সময় লাগি থকা কাৰণে অনাতাঁৰ শৈলীৰ প্ৰভাৱ এবাৰ পৰা নাই যেন অনুভৱ হয়। অসমত আধুনিক একাঙ্ক নাটৰ সংগঠিত আন্দোলনৰ লগতো আৱন্তৰণিপৰা দহ বছৰ-মানলৈ ওতঃপ্ৰোতঃভাৱে লাগি থকাৰ পৰত তেনে আৰ্হিৰ নাটক কেইখনমানো লিখেঁ। মঞ্চৰ লগত ছাত্ৰ অৱস্থাপৰা জড়িত থকাৰ ফলত প্ৰথমতে অনুবাদ নাটক আৰু পিছলৈ কেবাখনো মৌলিক নাটক লিখাৰ প্ৰচেষ্টাও কৰিছিলো।

আকাশবাণীত থাকোতেই, ১৯৬২ চনৰ সীমান্ত সমৰৰ সময়ত বোমডিলা অঞ্চলত সুবিখ্যাত অনাতাঁৰ ৰূপক প্ৰযোজক মেলভিল দ্যা মেলোৰ লগত তেজপুৰ 'ইভাকুৱেশ্যন'ৰ সময়লৈ কাম কৰাৰ অভিজ্ঞতা আৰু তাৰ আগে-পিছেও আহত সৈন্য আৰু আশ্ৰয়প্ৰাৰ্থীৰ সাক্ষাৎকাৰ আদিৰ ভেটিত 'জুয়ে পোৰা সোণ' নামৰ পূৰ্ণাঙ্গ মঞ্চনাটখনি লিখিছিলো। ১৯৬৩ চনত সেই নাটকখন অসমৰ বহু বহু শিল্পীৰ সমন্বয়ত আৰু বৰপেটাৰ মিলন মন্দিৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ সৌজন্যত দিল্লীৰ সৰ্বভাৰতীয় সংহতিমূলক নাটকৰ সমাৰোহত মঞ্চস্থ কৰা হয় আৰু সকলো ভাষাৰে নাটকৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ পৰিগণিত হয়।

আনহাতে অনাতাঁৰৰ বাবে শতাধিক নাটক-ৰূপক-সঙ্গীতা-লেখা এতিয়ালৈ লিখিছে। 'মোৰে মলুৱা' নামৰ তনাতাঁৰ নাটখনিৰ ভেটিত 'অপৰাজেয়' নামৰ এখন নবতৰঙ্গৰ কথাছবিও নিৰ্মিত হৈছিল। এতিয়ালৈ কিতাপ আকাৰত আৰু আলোচনী

আদিত দহখনমান পূৰ্ণাঙ্গ আৰু একাঙ্ক নাট প্ৰকাশ হৈছে।
গীত আৰু কবিতাও আলোচনী আদিতহে প্ৰকাশিত হৈছে
বা অনাতাঁৰ যোগে প্ৰচাৰিত হৈছে।

বামদেৱ সীমাস্ত সংঘৰ্ষৰ আধাৰতে ৰচিত শ্ৰীবীৰেন্দ্ৰ কুমাৰ
ভট্টাচাৰ্যৰ উপন্যাস 'শতদ্বী'ৰ অনাতাঁৰ নিবেদন (আঠ খণ্ডত)
আকাশবাণীৰ নাট বিভাগৰ তেতিয়াৰ পৰিচালক বিষয়া হিচাপে
প্ৰযোজনা কৰিছিলো আৰু প্ৰথম পুৰুষত লিখা উপন্যাসখনৰ
জানক বঙ্কৰামন চৰিত্ৰটি নিবেদন কৰিছিলো। সেই উপন্যাসখনি
শ্ৰেণীত প্ৰচাৰৰ উপযোগীকৈ বিশেষভাৱে তেতিয়াৰ আকাশ-
বাণীৰ ষ্টেশ্যন ডিৰেক্টৰ শ্ৰীগোপাল দাসে ভট্টাচাৰ্যৰ হতুৱাই
ক্ৰিয়াইছিল। সেইখনৰ সফল অনাতাঁৰ ৰূপে উপন্যাসখনিকো
অনুপ্ৰিয় কৰাৰ কথা ভট্টাচাৰ্যই সন্মত কৰে। তেতিয়াৰপৰাই
নিজেও এখন নাটৰূপত উপন্যাস ৰচনাৰ কথা মনতে ভাবি
আছিলো।

আনহাতে এই উপন্যাসখনৰ(পৃথিৱীৰ প্ৰেম)অনাতাঁৰ নাটৰূপ
যুগুত কৰাৰ সময়ত কথাছবিৰ চিত্ৰনাট্যৰ ৰচনালৈলৈক অকল
সংলাপেৰে চিত্ৰধৰ্মীক স্তনোৱাৰ এটা পৰীক্ষামূলক প্ৰচেষ্টাও
কৰিছিলো। সেয়ে হয়তো উপন্যাসখনৰ মাজতো চিত্ৰনাট্যৰ
ৰচনালৈলৈয়ে ভুৰুকি মাৰিছে। এই ধিনিতে উলুকিয়াই ধৰ
খোজে যে উপন্যাসখনৰ পটভূমি হিচাপে ডিব্ৰুগড় জিলা অঞ্চ-
লটো নেংৱা হৈছে যদিও, উল্লিখিত বনাঞ্চল, চাহবাগিচা আৰু
নামঘোৰ প্ৰায়েই কাল্পনিক।

বৰ্তমান আকাশবাণী গুৱাহাটীৰ নাট-প্ৰযোজক শ্ৰীমহেন্দ্ৰ
বৰঠাকুৰৰ উদগনিতে এই উপন্যাসখনৰ অনাতাঁৰ-নাটৰূপ-
প্ৰযোজনাৰ সকলো পৰামৰ্শৰে সৈতে লিখি দিছিলো আৰু সেই-
খন ছটা খণ্ডত যোৱা বছৰ ৫ মাৰ্চৰ পৰা প্ৰতি দেওবাৰে
প্ৰথমবাৰৰ বাবে প্ৰচাৰ কৰা হয়। এই নাটমালাৰ নিবেদনত
থকা আকাশবাণীৰ একাধিক প্ৰযোজক, লক্ষ-সংযোজকৰ ভিতৰত
আছিল শ্ৰীদেবকুমাৰ নাথ, শ্ৰীমহেন্দ্ৰ বৰঠাকুৰ, শ্ৰীমতী মীৰা

দাস, শ্ৰীমতী বীণা দাস মান্না আৰু শ্ৰীনীলু চক্ৰবৰ্তী। তেওঁ-
লোকৰ যত্নত আৰু অভিনেতা-অভিনেত্ৰীসকলৰ নিখুঁত অভি-
নয়ৰ বাবে অনাতাঁৰ ৰূপত উপন্যাসখন জনপ্ৰিয় হৈছিল।
অভিনয় শিল্পীসকল আছিল : সৰ্বশ্ৰী দিলীপ বৰা (চন্দন), ৰণু
দেবী (মমতা), মোহাৰাজিন আলি (বুধন), ইন্দিৰা দাস (উম্মা),
নিত্যা দত্ত (মোহিত), বীণা প্ৰসাদ (চম্পা), আৰতি ৰূপিতা
(মিছেছ পলী সিং), অৰুণিমা বৰুৱা (ফুলমণি), দীৰ্ণেশ দাস
(লালু), জয়মঙ্গল ওজা (জগুৱা), সিদ্ধান্ত মঙ্গল কাশ্যাপ (সৰু
চন্দন) আৰু অন্যান্য ভাওত হৰি ডেকা, ধীৰ ভূঞা, উপে-
ন্দ্রজিৎ শৰ্মা, ছবীন মেধি. জ্যোতিপ্ৰকাশ দাস, নীলু চক্ৰবৰ্তী,
দেৱকুমাৰ নাথ আৰু মহেন্দ্ৰ বৰঠাকুৰ। এইসকল শিল্পী আৰু
আকাশবাণীৰ কৰ্মকৰ্তাসকলৰ ওচৰত লেখক কৃতজ্ঞ। আৰু
কৃতজ্ঞ অনাতাঁৰ প্ৰোডাচকলৰ ওচৰত, যিসকলৰ উছাহ-উদ-
গনিয়ে উপন্যাসখন ছপাই উলিওৱাৰ সাহস দিলে।

শেষত সাহিত্য-প্ৰকাশৰ কৰ্মকৰ্তাসকলে উপন্যাসখন
প্ৰকাশৰ দিহা কৰি দিয়া বাবে কৃতজ্ঞতা আগবঢ়াইছে।

শিলপুখুৰী
গুৱাহাটী—৩

ফণী ভালুকদাৰ
১ ফেব্ৰুৱাৰী, ১৯৭৯ চন

দ্বিতীয় তাড়বণ সম্পর্কে

পৃথিবীৰ প্ৰেম উপন্যাসখনিৰ প্ৰথম তাড়বণ এবছৰমানৰ ভিতৰতে শেষ হৈছিল যদিও, নানাকাৰণত দ্বিতীয় তাড়বণ প্ৰকাশ কৰিব পৰা হোৱা নাছিল। ইতিমধ্যে পাঠশালাৰ ভ্ৰাম্যমান নাট্যদল ‘আবাধনা’ৰ প্ৰযোজক ত্ৰীসদা লহকৰে উপন্যাসৰ নিবেদন শৈলী প্ৰায় একেবাৰি ত্ৰীশ্ৰুজিংসিংহৰ হতুৱাই মঞ্চকণ নিবেদন কৰায়। ‘সৰ্ব’ভাৰতীয় সমালোচক সংস্থাৰ দ্বাৰা, সেইবছৰ প্ৰযোজিত ভ্ৰাম্যমানদলৰ শ্ৰেষ্ঠ নাটকৰূপে পৃথিবীৰ প্ৰেম পুৰস্কৃত হয়। আমাৰ উপন্যাসৰ কাহিনী এটি সৰ্ব’ভাৰতীয় পটভূমিত দাঙি ধৰাৰ বাবে আমি তেওঁলোকৰ ওচৰত কৃতজ্ঞ। তত্পৰি একে সময়তে প্ৰখ্যাত নাট্যকাৰ ত্ৰীঅৰুণ শৰ্মায়ে এই উপন্যাসখনিৰ ভেটিত চিত্ৰনাট্যধৰ্মী অভিযোজনা এটি যুগুত কৰি আমাক দিছিল।

শেষত, এইবেলি টিছ তথা গুৱাহাটীত প্ৰতিষ্ঠিত ‘চন্দ্ৰ-প্ৰকাশ’ৰ সত্কাধিকাৰী ত্ৰীৰাজেন্দ্ৰ মোহন শৰ্মাদেৱে উপন্যাসখনিৰ দ্বিতীয় তাড়বণ প্ৰকাশ কৰাত আমি অতিশয় উৎসাহিত হৈছো। হেৰেভৰ আৰু আমাক যোগাযোগ কৰি দিয়া ত্ৰীদীনেশ চন্দ্ৰ গোস্বামীক আমি এইচেগতে ধন্যবাদ জনালো। লগতে উপন্যাসখনিৰ প্ৰথম তাড়বণৰ প্ৰকাশক ‘সাহিত্য-প্ৰকাশ’ৰ কৰ্ম-কৰ্ত্তাসকললৈকো পুনৰ কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰি সামৰিছো।

শিলপুখন্দী

গুৱাহাটী—৭৮১০০৩

কনী তালুকদাৰ

২৪/১/৮৯

পৃথিৱী ।

কিমান বৃহৎ ! কিমান প্ৰাচীন । অতট নিত্য নতুন ।

নদ-মদী, সাগৰ-মহাসাগৰ, গিৰি-গুহা, পৰ্বত-কন্দৰ, স্নানভোজ
সামৰি কালৰ প্ৰহৰী স্বৰূপ আমাৰ এই পৃথিৱী চিৰ-প্ৰতিশীল, চিৰ-
ধাবমান ।

স্থিতি ক'ত এই পৃথিৱীৰ ?

কণ কণ ধূলিকণা, বিন্দু বিন্দু জনবাণি, অণু-পৰমাণু, গছ-বন,
নতা-ভৰ্ম, জীৱাশ্ম-জীৱকোষ, কোটি কোটি প্ৰাণীৰ সন্মিলন—
তাৰেই মাজতে পৃথিৱীৰ স্থিতি ।

এয়া তেনে এটি বিন্দু তিনিটা পথৰ সঙ্গত—যেন নাটক দোহনা ।
পৰ্বত খোজৰ পানীখিনিলে আকাশচক্ৰল দেখাব দৰে, এই বিন্দুতো
আমি আমাৰ পৃথিৱীৰ এটি বেঙনি বিচাৰি পাব পাৰো ।

তিনিটা পথ ।

এটা—বিশাল কক্ষ অজগৰ যেন, পিচলিয়া, নিমজ, উত্তৰ—দক্ষিণ-
মুখা গৰ্ভ । দুটাতো যেন বোঁকা হৈ খোজ লৈছে বিককাৰে, বাটকেটী

দিনা' বাধা প্ৰশাৰিত বৃদ্ধ আহতজোপাক নেওচি। দূৰত ওনা-
নুওনা সুবন্ধনি—কোনোবা চকল। তটিনীৰ।—তাবেই অনুসৰণত
জানো এই গতি ?

আহতজোপাৰ দাঁতিৰে লগ লগা আন এটি পথ—আপেক্ষিকভাৱে
কম গ্ৰহৰ। দুপিনৰ কক্ষচুড়াৰ শাৰীৰ ছাঁ—পোহৰৰ মাজেৰে সেই পথ
মিগি গৈছেগৈ—ওখ ওখ শিৰীষৰ শাৰী আঁকি লানি মিহিগা সেউজীয়া
জোপোহাৰ চাহগছৰ মাজে মাজে—দূৰ দিগন্তত। একেজোপা আহতৰ
তলত জিৰণি লৈছেহি আন এটা বঙামাটিৰ সৰুপথ। দুবণিৰ বনাঞ্চলৰ
পূৰ্বা হোলোপেছ আৰু নাহৰৰ চিবসেউজীয়া চক্ৰভাগৰ মাজে মাজে
ওখ গিগা অতিক্ৰম কৰি ধেনুভিৰীয়া খোজেৰে যেন আহি পাইছে
খিপথৰ সঙ্গম।

আহত জোপাৰ তল।

বহু যুগৰ ইতিহাস বুকুত সামৰা এই বিৰাট বৃক্ষ যেন আজি বৃক্ষ
অভিভাৱক,—যি আগ্ৰয় দিয়ে সকলোকে কিন্তু কাকো বাধা দি ৰাখিব
নোৱাৰে। সমগ্ৰৰ সৌন্দৰ্য কত ঘটনা কাহিনী হ'ল, কত কাহিনী
পাৰ্থক্য হ'ল নিৰৱ চপৰৰ ড্ৰামাক'ৰ যেন হিতপ্ৰভ আহতজোপা
আন সাক্ষী হৈ থ'ল।

পৃথিৱীৰ পৰা এক মন লৈ, প্ৰতিটো পথেৰে স্বাভাৱিকভাৱে তাত
প্ৰৱেশ কৰাৰ পথ আছে। প্ৰৱেশ কৰাৰ পথ কৰি শিঙাজাকৰণৰে সাৰ পাই
গৈছে প্ৰৱেশ কৰাৰ পথ। জিৰণিৰ শেষত, মিহিভেঙে স্বাভাৱিক
কালৰ বহু প্ৰকাৰৰ প্ৰৱেশ, পশ্চিম, দক্ষিণ, উত্তৰ, পশ্চিম, দক্ষিণ, উত্তৰ, পশ্চিম,
দিশে—নিজ মনৰ পৰা আহে পোহৰৰ আঁলত ভেজা দি। উভতি
আহে সন্ধিয়াৰ কৰি আগে আগে পুনৰ আগ্ৰহৰ থকা আহতজোপাৰ
ডালগৈ। উমনিত পৰা চৰাইখিনি আঁক পদ্যজাত চৰাই পোতাৰি-
বোৰৰ লগত হৈ থকা বৃক্ষ আহতজোপাই যেন দায়িত্ব পালনৰ
জগতে অভিভাৱকৰ গৌৰৱো অনুভৱ কৰে।

উভয়মুখে গতি কৰে বৃক্ষ আৰু জীৱনৰ প্ৰাণৰ কাহিনী,—খিতাতে
আঁকাখলংগা বৃক্ষক বিমানৰ দৰে। আৰু অগ্ৰোমুখে সাধি গৰে প্ৰাণি

ক'ৰি, অৱসাদৰ মুহূৰ্ত্তবোৰ,—পোতাৰাই সৰোৱা গকাপাতৰ দৰে । সূৰ্য্যক
প্ৰসঞ্জন কৰি থকা পৃথিৱী আৰু পৃথিৱীক পৃথিৱীমা কৰি থকা আলোৰ
প্ৰাণীৰ মূগ-মূগান্তৰৰ কাহিনীয়েই পৃথিৱীৰ ইতিহাস । বনপথ-
অনপথ-ৰাজপথ ; স্থলপথ-তলপথ-বায়ুপথ—পথ, পথ, পথ—মাতোঁ
চিবহুন পথ পৰিক্ৰমা কৰা কোটি কোটি প্ৰাণীৰ এই গতিশীলতা কিন্তু
একক নহয় । হৰ'নোৱাৰে । কোনো অকলৈ—চৰম গতিশীল নহয়,
একাড স্থিতিশীলো নহয় । পৰস্পৰৰ আপেক্ষিক আকৰ্ষণ-বিকৰ্ষণৰ
সম্বন্ধই সন্তোষাংক গতি দিয়ে,—সৃষ্টিক অ'ক সৃষ্টিক, প্ৰাণী অ'ক
পৃথিৱীক, দেহ অ'ক মনক । মানুহৰ মনৰো গতিশীলতা নিৰ্ণয় কৰে
পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ আৰু সম্বন্ধয়ে,—তাকে বোলা হয় সমাজ বন্ধন ।
আচমতে জানো এয়া বন্ধন ? এয়া শৃংখলাহে আৰু এনে শৃংখলাবদ্ধ
গতিৰ মাজত ঘটি নাই । কোন পৰিল,—পাহলৈ চাব পাৰি, কিন্তু
ব'বৰ অৱসৰ নাই । তাৰ মাজতে দেহ আৰু মনৰ সমতা বন্ধা কৰি
বন্ধুপথ অতিক্ৰম কৰাৰ দৰে মানৱৰ প্ৰচেষ্টা চলি থাকে । মিসকল
পৰি গ'ল, তেওঁলোকো গতিশীল ধৰাৰ লগতে ঘূৰ্ণায়মান, গতিশীল ।
লানি লগা কোটিজনৰ এই সমতা বন্ধা কৰি চলি থকা প্ৰচেষ্টা কিন্তু
সদা-চলন্ত, সদা-জীৱন্ত । যেনে জীৱন্ত এই জীৱন্ত জোপাৰ তলৰ
স্থিৰ পথ সজম ।

তেতিয়া সজিয়া লাগিছে ।

পূৱা কলহৰ কৰি উৰি যোৱা অ'ক আৰু চৰাই বাহলৈ উড়িছে ।
আহত জুপিতো বিধে বিধে চৰাই ন'হিছে,—এটা, দুটা, বহুত, আলোৰ ।
অপেক্ষাত থকা উমনিত পৰা অ'ক পোতাৰি চৰাইবোৰে অ'পৰিল
জনাই আনন্দৰ খলক তুলিছে । গৌৰৱৰ অভিমানোৱে ইবি অই
আকেওঁৰাতে উজান দিছে । এটা সৰত, কোলাহল-মুখৰ অথচ মন-
প্ৰাণ জুবোৱা সমলয়ৰ মধু পৰিবেশ ।

পহিৰৰ আকাশৰ পৰা ধীৰ বহুহুত যেন কঁপি কঁপি সূৰ্য্যৰ শেষ
বস্তুৰূপাৰোৰে দূৰৰ হোৱাঃ-লাহৰৰ কক্ষাকাৰে আহি শেষবাকলৈ
চৌৱাই দিছে জীৱন্তজোপাৰ এটা কল । আৰু বিটো কালত সেই

বসিমাটাক পৰা নাই, সেইদিনে অলপ আগতে বহুজন পথটোলে অহা! একুন পাহৰৰ চকল ডেকাই আঁজি বহিছে। কিছুপৰ আগতে এখন বহু টাক দৈত্যৰ দৰে গবজি সেট পথৰ গম্ভিৰত পতি কৰিছে। এহাজ বনুৱাই শিৰীষ গছেডৰা আনটো পথেৰে উতলা মনেৰে খেঁচ লৈছে। আক বঙা—ধেনুভিৰীয়া সৰু পথাটোৱে তহ খোৱা কৰিছে। মাত্ৰ সেই কপি কপি থকা পোহৰৰ জ্বল জ্বল কৰাবোৰ!

সেই ডেকাজন।

ওখ-পাখ, জপৰা চুহি, কেতিদিনমান নতুন দাঁটি-গোফ। এটা খাফী লংগেণ্ড, অলপ চুটি আৰু সৰুগাতিৰ পিনে সৰু। এটা 'তিন' ব'নিয়ন। কান্ধত পেলাই লোৱা—বচি দুডাল, কল লম খেঁচনিও এখন চুটি দা। বহু চকু দুটা আকাশত খেঁচত ব'ক কি ভাবিছে? হঠাৎ ভাবিছে:

..... আজিও পুৱাতে অলপ কিবা খাই, কাঁঠ গোটাৰি বেচিৰে গৈছিলো—দহমাইল দূৰৈৰ দেওবৰীয়া হাটখনলৈ। য'তেই মোৰ ঘাটক তাতেই তো হাট। কেতিয়াবা এই গছৰ তলৰ পৰাই লৰী ডুইতাৰ মোককাঠখিনি কিনি নিয়ে। এদোজা কাঁঠ। এদিনৰ কাৰণে মোক যথেষ্ট। মোকতো বেছি পইচা নালাগে। প্ৰকৃতিয়ে উজৰি দিয়া বমাফলৰ শুকান ডাল, মীষা গছ আদিয়েই মোক জীৱিকাৰ আহিলা যোগায়। পুৱা ওলাই গৈ কেতিয়াবা দুপৰীয়া ওভতে, কেতিয়াবা আবেলি। আজি অলপ পলম হ'ল। তথাপি ইয়াত বহিছো। এই আঁহত জোপাৰ তলত থকেক বহি ভাল লাগে। ভাল লাগে এই কেন্দ্ৰত মিলিত হোৱা ভিন্নমুখী তিনিটা পথজু চাই। এটা বাটেৰে গ'লে ডিব্ৰুগড়ৰ পথৰ ডাঙৰ আকাশী বন্দৰলৈ,—য'ৰ পৰা উৰা মাৰি গাব পাৰি একোখন মহাজনগৰ। আনটো বাটেৰে গ'লে—চাহ বাগিচাৰ জানি, য'ত হেজাৰ হেজাৰ বনুৱা মূৰৰ মাক্ৰ মাটিত পেলাই এমুঠি জোকক জাবাৰ কৰাৰ সুযোগ দিলে।—আক সৰু বঙা মাটিৰ বাটটো মোৰ বাট—অৰণ্যৰ জন্তুখালৰ গছৰ কেৰেওনিও বাগিচাৰ মোৰ আঁহৰমূৰৰ বাট।

পৃথিৱীৰ প্লেম

ডেকাজন উঠিল।

লাহে লাহে আঁহতডালৰ ছাঁ ডাগৰপৰা ছুঁবি সুন্দৰৰ শেষৰশ্মি নাচি থকা সৰু বঙা বাটটিৰ পিনে আহিল। এবাৰ থমকি ব'ল। চিহ্নাৰ জাউৰি তেতিয়াও মাৰ যোৱা নাই :

.... বাইশ বছৰ। সময়ৰ জোখেৰে জীৱনৰ এই বাইশটা বছৰত কিমান জানিলো, বুজিলোতেই বা কিমান ? আজি দুবছৰে নগৰ-মহানগৰ জনপদৰ পৰা দূৰৈত আছোহি। অবল্যৰ জীৱ-জন্তুৰ ম'জৰে নগ্নো এটা। অৱশ্যে মই সঙ্গীহীন একক। একোটা বেয়া নহয়। ---গছৰ ক্ৰেণ্ডনিত দিনবোৰ পাৰ হয়। দিনত কাঠ-বাই বেহাৰলৈ যাও। সূৰ্য্যপটাবিওপিনে পৃথিৱীৰ দৈনিক আৱৰ্তন। আৰু পৃথিৱীৰ বুকুত মোৰ এই দৈনিক বিচৰণ। ---কিন্তু মাজে মাজে নমুঠো কিয় ডাঙি পৰিব খোজে ? কিয় পাহৰিব খুজিও পাহৰিব নোৱাৰা অতীতে আননি কৰিব খোজে ? আৰু উন্মীষাতৰ স্বপ্নয়ো !! ---কিছুক বৰীপ্ৰ নাথৈ কৈছিল---‘ওততাই দিয়া মোৰ অৰণ্য, জোৱা এই মহানগৰ।’ কিন্তু মই জানো তেনে উপলক্ষিৰে অৰণ্যবাস কৰি অ'হো ? ---নে নই প্ৰজাতক ? ---জীৱন যুদ্ধৰ ভীত-পৰাজিত দৈনিক ? কিন্তু জীৱন যুদ্ধত নিজকে আঙুৱাই দি কি লাভ ? লাভ কি পোৱা-নোপোৱাৰ হিচাপ কৰি, তাৰবাবে হাই কাড়িয়া কৰি ? কি লাভ তেনে শিক-সীকাৰ, যি ব্যক্তিক মানসিক সমতাও নিদিয়ে আৰু সমাজৰ সৈতে তাৰ সামঞ্জস্যও গঢ়ি নিদিয়ে, তেঁজি দিয়ে মাথোঁ হতাশা—উদ্ভ্ৰান্ততাৰ একাৰ গুহাই।

ডেকাই লাহে লাহে খোজ লয়।

খোজ লয় বঙামাটিৰ পথটোৰে—যিপিনৰ পৰা বতাহত হালি-জলি বাট ভেটা দিয়া পল্লৱবাজিৰ মাজেৰে সজ্জিৰ সূৰ্য্যৰ বেঙনিৰ কণাবোৰ তেতিয়াও আহি আছে।

ডেকাৰ মুখত বেঙনিবোৰ পৰি যেন নাচিছে। আগবাঢ়ি গৈ থকা ডেকাৰ মুখত যেন প্ৰত্যয়ৰ এটা আভাস, হয়তো এনেটিভাও :

....নাট, মই ভুল কৰা নাই। ঠিকেই কৰিছোঁ। এই অৱস্থাৰ পথেই স্বেচ্ছা পথ। সৌ মূৰ হাব থকা বেজিৰ বাঙালী কিবণে জিহ্ন-

কাই ভোলে মোৰ বন্ধু আবাস । মোৰ অপেক্ষাত কোনো দ্বিতীয়
বাস্তি নাই । আছে অগণিত বনা ভীৰ যিদকলক হিংস্ৰ বুলি কোৱা
হয়,—অথচ যিদকল নগৰ-মহানগৰৰ জনপদৰ ভঙামিৰ মুখা
পিছা তথাকথিত সভ্য মানৱতাকৈ বহু কম হিংস্ৰ ।

ঠেক ধেনুভিবীয়া বঙা পথাৰিৰ সন্ধিয়াৰ সূৰ্য্যৰ কিৰণ তেলি
ডেকাই ওখ টিলাটোৰ মামনিলৈ ক্ৰমে আঁতৰি গ'ল । এটা মানুহ
ক্ৰমে বিন্দু এটাত পৰিণত হৈ অদৃশ্য হৈ গ'ল ।

আঁহতজোপাৰ ডালত তেতিয়াও বাঁহলৈ ওভতা চৰাইজ'ৰ
কলবন ।

আঁহতজোপাৰ তলত তিনিটা পথৰ সঙ্গমস্থল তেতিয়া নিৰ্জন ।

৬

হঠাতে বন্দুকৰ শব্দ ।

আকৌ !

দূৰত ভয় খোৱা চৰাই এজাক যেন ধেনুভিবীয়া বঙা বাটৰ
টিলাটোৰ ওপৰত হাঁহাকাৰ কৰি উৰিছে । টিলাটোৰ সিপাৰলৈ
নোৱাৰে ডেকাদেৰে দেখিলে এডাল গছৰ আঁৰত এখন ভীপ ।
সন্মুখৰ জোপোহা লৰাই লৰ মৰাৰ আভাস—হাতো হৰিণাৰ ।

এটা বন্দুকৰ নলীয়ে ইপিনৰ পৰাসিপিনলৈ লৰি থকা জোপোহাৰ
গতি যেন অনুসৰণ কৰিছে ।

এটা মুহূৰ্ত ।

এটা নাহবফুটুকীৰ গতিৰে ডেকাই ওখ ঠাই ডোখৰৰ পৰা জাপ
মুৰি কোন মুহূৰ্তত বন্দুকটো খপিয়াই ললে, সেয়া যেন নিজেও গম
নাপালে । লক্ষ্যবস্তুটো হ'লেও গুলী ফুটিল আকাশৰ দিনে ।

কুৱা বন্দুকধাৰী সচকিত হ'ল ; কিন্তু কৃত্ৰিম স্ফোৰ্ণেৰে কৈ
উঠিল : কোন গুই ? কিয় মোৰ বন্দুকটো খপিয়াই নিলি ?
ডেকাই ঠপৰাই উত্তৰ দিলে :

---'অৰণ্যৰ শাস্তিভয় কৰিছে কিয় ?

বঙ্গকথাৰীৰ লগৰ সৃজনৰ এজনে নিজৰ হাৰুৰ বাটিকনাটো মূৰ্তি
মাৰি, বিৰূপৰ হাঁহিৰে কৈ উঠিল। —ক'মুনিস্টৰ আশ্রম নেকি ?

ডেকাই গহীনভাবে কৈ উঠিল : হাঁহাঁ প্রসন্ন নুঠে । কলিঙ্গসব জান
নেদেখুতালেও হব । ইয়াব পৰা আঁতৰি যাওক । এয়া বন্দুক ।—
উপেক্ষাবে বন্দুকটো দলিয়াই দিলে তেওঁ লৈকুব সম্মত ।

নূহর্ততে ঘাটি যোরা ঘটনাৰ উপলব্ধি কৰ'ব আগতে সম্ভৱিষ্ঠ
বন্দুকখাৰীজনে কৈ উঠিল : দলিয়ান্নাই দিলা যে ? আ'ন এজনে
ক'লে : বন্দুকটো ডাঙিলে—

--নিবীৰ হৰিণাট্টা^১ বাচিব। তৎপবতাৰে উত্তৰ দি ডেকাই
ক'লে : তৰুৰ আৱশ্যক নাই। শাস্তিত থকা জীৱ-জন্তুৰ আত্মাত
কৰিবলৈ এইগিনে আক নাহিব। ডেলাই অৱজ্ঞৰ ভাবেৰে চিকাৰী
কেইজনৰ আগৰে প্ৰাণুৱাই গৈ থাকিল।

অল্প সময় সকলো যেন খব হৈ ব'ল। এজনে ফুটফুটাই ক'লে,
: একেবারে গুণা যেন। অ'নজনে হুড়ুড'র দি ক'লে, : হ'ব উকাইত
চকাইত। বলর ব'ক'র, আ'ত'বি য'ও'।

হৰিণাট্টে নৈ লক্ষ্য কৰি হঠাতে ডেকাজনৰ দ্বাৰা বাধাপ্ৰাপ্ত হোৱা বক্ৰা এইদলৰ প্ৰধান। ব্ৰীউডন বক্ৰা। চাহ বাগিচাৰ মালিক। বয়স পঞ্চাশৰ ওপৰ, কিন্তু অতিশয় তৰ্কবতীয়া। লগৰ দুজন তেওঁৰ বন্ধু, অৱশ্যে বয়সত দহ-বাৰ বহুবৰ সৰু। বক্ৰাই ডেকাজন গৈ থকাৰ পিনলৈ চাই আছিল। আহত অভিযানৰ কাৰণেই যেন তেওঁ নিৰ্বাক হৈ আছে; এনে অনুমান কৰি লগৰ দুজনে বক্ৰাক বজাৰলৈ চেষ্টা কৰিলে।

১ ইচ্ছা করিলে ডাক এসেকা দিব পাৰি।

: এইভাবে সকল মানুষের মঙ্গল জাগি কি নাহি । ব'লক,
 ব'লক, জ্ঞান এতদা হাৰ্দিয়ৈ য়াতি ।

১. অ' অকস্মিক জবাব দক্ষিণৰ দিশে হ'ল। ওচৰত
এটা—সৰু-বৰাও/আছে। আৰু আৰু পুৰণি দিশত থকাৰ দিশত
সুবিধা

তেতিয়াও বকরা চিঠিত। হঠাৎ তেও বন্ধুকে এজন্য
হাতত দি-ক'লে : তোমালোক জীপখনৰ দাঁতিতে থাকা। মই
ডেকাজনৰ চিনাকী নৈ আহোঁগৈ।

: নাই, নাই, অকলে নাযাব।-- দুয়ো বন্ধুৰে যেন একেলগে
কৈ উঠিল।

: বৰাচোন, ডয় নকৰিবা। সি বহুদূৰ পালে। মই এতিয়াই
আহিন।

: জানো এইখন কি কৰিব খুজিছে ? এজনে হতাশাবে ক'লে।

অনজনে ক'লে : বকরা, চিকাৰ কৰিবলৈ আহি নিজেই চিকাৰ
হব লগিলে---

কথাষাৰ শেষ নৌ হওঁতে বকরাই জপবপৰা উলিয়াই বিভিন্নভাৰটো
দেখুৱাই ক'লে,---হেৰা চৌধুৰী, ইমান বেঁচা নহও বুজিছা ? এইটো
আছেই। কিবা দৰকাৰ হ'লে চিক্ৰবি মাতিম। মই আহোঁ।--
বেগাবেগিকৈ বকরাই ডেকা যোতা একাবেকা বাটটো হিমান পাৰি
পোনাই, বেগাই গ'ল।

চৌধুৰী আৰু আহনেন দুয়ো বন্ধুৰে ইজনে সিজনলৈ চাই, মাত্ৰ
বিদেশী কায়দাৰে ঘাড় লগালে। দুয়ো অলপ আঁতৰত থকা জীপ-
খনৰ পিনে---খুজ ললে। এবাৰ-দুবাৰ উভতি বকরা যোতালৈ
চালে। কিন্তু ওখ তাপ এটাবে তেওঁ যেন নেদেখা হৈ গ'ল।

: হেৰা ডেকাজনা, ব'ৰা, ময়ো গৈছোঁ। বকরাই কো'বাকুলৈ
পোন বাটেৰে গৈ ওখ টিপটে ব ওপবপৰা হাত দাঙি, অলপ চিক্ৰবি
কথাষাৰ কৈ নাযি গৈছিল। টিপটোৰ নামনিও কিছুদূৰ সমতল।
মিহি, সেউজীয়া ঘাঁহনি। বড়াবাটটি সেইপিনে গৈছে।

ডেকাজন গৈ আহিল। দুবাৰমান মাতি বিভিন্নাই থকাত
এঠাইত ব'ল। বকরাই অলপ ফোপাই কাষ চাপি আহিল। ডেকাৰ
ওচৰ পোতাৰ লগে লগে অভিযোগৰ সুৰেৰে ক'লে : তোমাক মাতি
আছোঁ। যোতা নাই কিয় ? এই বুঢ়া মানুহজনক মিছাকৈ দৌৰাই
মাৰিছা ?

ঃ কিন্তু কেন নৈকি ? ডেকাজনৰ মনত ই হ'লৈ। তথাপি হৈ,
পেন চৈ বকুৰাই ক'লে : তোমাক মগ প'লোঁ। কথাবোৰ শুনি
তুমি লাগিল। নিশ্চয় পঢ়াশুনা কৰা ন'বা। বোজা চিনাকি
হও। সেন্নেহে।

ডেকাজনে একো নক'লে।

বকুৰাই সুধিলে : বাক ডেকাজনা, তুমি ক'ত থকা ?

ঃ এই অগাথে থাকোঁ। দৌ গহতালত সজা টঙীঘৰটোত।
ডেকাই আঙুলিগাই দেখুৱালে।

সমস্তজন্তুৰিৰ নাজেৰে যোৱা বঙামাটিৰ সৰু বাটটিৰ দাঁতিৰে
এডাল ডাওৰ গছৰ ডাল তিনিটাত ডেকা দিয়া এটা টঙীঘৰ।
বকুৰাই টঙীঘৰটোলৈ চাই থাকিলেই সুধিলে : তুমি নানাগেনে ?
চাৰিওপিনে ছাবি। বাঘ-ডালুক---

ঃ তুমি ? নাই, মইতো সিহঁতক হিংসা নকৰোঁ। মোক সিহঁতে
ডয় নকৰে। ময়ো নকৰোঁ। ---কথা শুনি বকুৰাই ডেকাৰ
মুখলৈ চালে। ডেকাই প্ৰত্যয়েৰে কৈ গ'ল : আপোনালোকে সিহঁতক
হিংসা কৰে। সিহঁতে ডয় কৰে। আক আঘাতে কৰে।

ঃ হব পাৰে। বকুৰাই কথাৰ অঁত সলাই ডেকাজনৰ বিষয়ে
জানিবলৈ চেষ্টা কৰিলে।

ঃ বাক তোমাৰ থকা ঘৰটো মোক দেখুৱাবানে ?

ডেকাই এবাৰ বকুৰাৰ মুখলৈ চালে। বকুৰাই ক'লে : ইহি নাহি
ক'লে : অন্য কথা নাজিহা। মোক দেখুৱাব দিওঁ। মোক
মনুহ। তোমাক দেখি বৰ ডাল উগজিল। বকুৰাই ক'লে : ইহি
উগজিল।

ডেকাজন যেন বকুৰাৰ কথা-বতৰ আঁহ শুনি, বকুৰাক
দেউতাকৰ বয়সৰ বুলি কোৱাত তাক কোৱা কোনো মানুহ
সাধাৰণতাৰ ভাব জাগি উঠিল।

ঃ বহুৰি জখমৰে উঠিব পৰিষ জ্ঞানো ? সহনুহুতিৰ সূত
ডেকাৰ কথাত ফুটি উঠিল।

বকৱাই সেই কথা বুজি পাই উলাহেৰে ক'লে : মোক ইমানেই বড়ো ডাবিছান ? আহা—উঠিব পাৰোনে নোৱাৰো চাবা ।—ডেকাকৈ ন. . বকৱাই ঠাটীঘৰ থকা গছডালৰ পিনে খোজ ললে । ডেকাই তেওঁক অনুসৰণ কৰি গৈ থাকিল ।

বাঁহৰ টুকুৰা বহীৰে বান্ধি বান্ধি ওলোমাই খোৱা জখলা এখন প্ৰকাণ্ড গছডালৰ গাত মেৰাই খোৱা আছে । ওখ মানুহ এজনে চুকি পোৱা ঠাই এডোখৰত লোৰ ডাঙৰ গজালত জখলাখনৰ মূৰটো মেৰাই খোৱা আছে । সিটো মূৰ মাটিৰ পৰা দহ-বাৰ ফুটমান ওখত থকা তিনিটা ডালৰ ওপৰত ভালদৰে বন্ধা । গছৰ তলত থিয় হৈ বকৱাই দেখিলে, ঠাটীঘৰটো সাধাৰণ পথাৰৰ ধান-মাহ বখীয়াইতৰ ঠাটীঘৰ যেন নহয় । দুৱাৰ-খিৰিকী থকা, আহল-বহল একোঠালিৰ এটা ঘৰহে । তল ডোখৰ কাঠ-বাঁহেৰে মজবুতকৈ সজা । ওপৰত টিনপাতৰ টুকুৰা । ইকৰাৰ বেৰত সৰু খিৰিকী এখন কটা ; তেতিয়া জপাই খোৱা আছে ।

সৰা পাতবোৰ সৰব ৰুৰি বকৱা আৰু ডেকাজন গছডালৰ তলত ব'লহি । ডেকাই জখলাখন গজালৰ পৰা একৱাই আনিলে ।

: আহক ! মই ধৰি আছো । আপুনি উঠক । লাহে লাহে উঠিব ।

: তুমি উঠোতে, তলত কেনে ধৰি থাকিব ? বকৱাই সুধিলে ।

: মই এনেয়ে উঠিব পাৰিম । আপুনি নতুন কাৰণেহে ।

বকৱাই বহীৰ জখলাডালৰ মাজে মাজে থকা গোটা বাঁহৰ টুকুৰাবোৰত ডৰি থৈ সতৰ্পণে উঠিবলৈ ধৰিলে । বহীৰ জখলা ইফাল সিফাল কৰে যদিও, তলত ডেকাই টানকৈ ধৰি থকাড বকৱা সিমান অসুবিধাত নপৰিল । বকৱা গৈ তিনিটা ডালৰ মূৰত থিয় হৈ ক'লে : —এতিয়া ডেকা ল'ৰা, তুমি উঠা । আগাসেৰে ডেকাই সমতা ৰক্ষা কৰি উঠি ল'ল । ডেকাই ঠাটীঘৰটোৰ দুৱাৰখনত লগাই খোৱা সৰু তলাটো ধুিলিলে । বাঁহৰ সৰু দুৱাৰখন ভিতৰলৈ ঠেলি ধুজি সিফাল, সজিয়াৰ বেঙনিয়েহে পোনতে ঘৰটোৰ ভিতৰ সোমাল । ডাৰ সিফাল ডেকাজন । ডেকাই গৈ, সৰু খিৰিকীখনো বাঁহৰ ডেকা এডোমেৰে লাতি দিলে । ভিতৰখন পোহৰ হ'ল ।

: আহক, এই মূঢ়াটোতে বহক। ডেকাই বকৱাক ডিভাইজ মাতিলে। বকৱা সোমাই গ'ল। তেওঁ নবহাকৈয়ে ডিভাইজ বস্ত্ৰবোৰৰ ওপৰত খৰতকীয়াকৈ এবাৰ চকু ফুৰাই ললে। ডেকাই ইতিমধ্যে কাঠবাঁহ বজা বহা দুডাল আৰু ককালৰ খোচনিৰ দাখন খিত লগাই ধলে। এটা হেৰিকেন লন্ঠন লৈ, তেল আছনে নাই—লবাই চাই, আগৰ ঠাইত থলে। সেই চুকাটোত এটা পেটাত, সাধাৰণ কলাই কৰা খালবাতি, চপ্পেন, কেটলী, মাটিৰ কলহ আদি বস্তুবস্তু। এটা দাঁতিত এখন সাধাৰণ বিচনা, বেডকডাৰ এখনেৰে ঢাকি থোৱা। মূৰ শিতানৰ পিনে খিৰিকীখন। কোঠাটোৰ বেৰত কাঠৰ বেৰ্ছ দুখন লগোৱা আছে। তাত কেইখনমান কিতাপ। ওপৰত দুখনমান সৰু অথচ কলা-সুন্দৰ ছবি ফ্রেমত বন্ধোৱা। এদাঁতিত এখন ফটো। আনপিনে এখন কেলেণ্ডাৰ। দুটা চুকত ধুনীয়াকৈ কাটি সজাই থোৱা গছৰ গুলান ডাল। বকৱাৰ চকু খিৰ হৈ ব'ল—বিচনাত পৰি থকা এখন ডায়োলিন আৰু এখন শকত কিতাপত।

: বহক! ডেকাই আকৌ ক'লে।

বকৱাই সচকিত হৈ, হাঁহি হাঁহি ক'লে—

: বৰ পৰিগাটিকৈ ৰাখিছাতো। এইদেৰে ছবি, ছাত্ৰৰ কাম, ক'ৰ পৰা গোটালাহে? আৰু এই শকত শকত কিতাপবোৰ! বিচনাৰ ওপৰত থকা কিতাপখন তুলি লৈ ক'লে : এইখন 'Science and Humanity' সৌখন 'ভাৰতীয় দৰ্শন'। দৰ্শন, বুৰজী, বিজ্ঞানৰ কিতাপবোৰ। অথচ তুমি অৰণ্যৰ অন্তৰালত বৰ আচৰিত লাগিছেহে!

ডেকাই একো নক'লে।

: তুমি কি কৰা? বকৱাই বহি লৈ সুধিলে।

: কাঠ বাঁহ-গোটাওঁ, হাতে বজাবে-বেচো। ডেকা বিচনাখনৰ এটা চুকত বহিল।

বেছি কথা নোকোৱা ডেকাখনৰ বিষয়ে জানিবলৈ বকৱাৰ কৌতূহল বাড়িল। খোজাৰিৰ হুলেৰে কথা উলিয়াবলৈ তেওঁ সুধিলে,

: সিহে তোমাৰ জগবীকটোন দেখা নাই?

ঃ নাই অকলৈ থাকোঁ।

ঃ অ' হয় নেকি ? তে'মা'ৰ নামটো' ডা'নিব পাবোনে ?

ঃ চন্দন।

ঃ চন্দন কি ? মানে উপাধি--

ঃ অকল চন্দন বুলিলেই হ'ব। ডেকাজনৰ পৰা চুটি চুটি উডব-
বোৰ পাই, বকুৱাটো তাতে অ'পাততঃ কুতুপটো থকাটোকে থিৰ কৰিলে।
অজপ বৈ আকৌ তেওঁ সুধিলে :

ঃ কিন্তু তুমি অকলৈ টোৱাত কিয় থাকা ?

ঃ মোৰ ভাল লাগে।

ঃ খাং কৰি, ঘৰ এৰি অ'হিছা চাগৈ।

ঃ নহয়।

ঃ তেনেহ'লে ?

ডেকাই কিবা অজপ চিন্তা কৰি লাহে লাহে ক'লে : নগৰীয়া জীৱন
অজ্ঞানৰ, উপাহ বন্ধ হ'ব খে'জে।

ঃ তুমি নগৰত আছিল নেকি ? ক'ত ? বকুৱাই সোধে।

ঃ বহুত বছৰ। কলিকতাত

বকুৱাই কিতাপখন আগৰ তাইত থলৈগৈ। থিয় হৈয়েই সুধিলে :
তোমাৰ মা-দেউতা--

ঃ নাই। চন্দনে বকুৱাৰ প্ৰশ্ন শেষ নৌহওঁতেই তৎপৰভাৱে
কৈ উঠিল। চন্দনক হঠাতে চঞ্চল হোৱা যেন দেখি বকুৱাই বিষয়টো
সগ'ই সুধিলে : তুমি ভায়েজিন বজোৱা। সৌখন--

ঃ দেউতাৰ আছিল। কেতিয়াবা বজাওঁ।

কিতাপৰ বেকৰ ওচৰত ওলোমাই ধোৱা ফটোখনৰ ওচৰ চাপি
বকুৱাটো সুধিলে :

ঃ সৌখন মা-দেউতাৰ ফটো নেকি ?

ঃ হয়।

ঃ চাব পাবোনে ?

ঃ ব'ব। মই দিছোঁ। আপুনি বহক। চন্দনে উঠি গৈ ফটোখন
সম্বতনে গজালৰ পৰা উলিয়াই আনিিলে। বকুৱা পুনৰ বুকুটোত

বহিঃস্থ। চন্দনে বকৰাৰ হাতত ফটোখন দিলে। বকৰাই ফটো-
খনৰ কাঁচখন অলপ মছি, আচৰিত যেন হৈ অলপ পৰ চাই ব'ল।
পিছত চকু তুলি চন্দনলৈ চাই সুধিলে—

ঃ তোমাৰ দেউতা, এও ? এও মোহিত—মোহিত টোমাছ
নহয়নে ?

চন্দনৰ কপাল কোঁচ খালে। আচৰিত হৈ সুধিলে,

ঃ আপুনি চিনি পায় ?

চন্দনৰ এই প্ৰশ্নত, উল্লাসিত হৈ বকৰাই কৈ গ'ল—

ঃ ইচ্ছা তুমি মোহিতৰ ল'ৰা। আবে, মোহিত যোৰহাটত নোহ
সহপাঠী আছিল। মেট্ৰিকলৈ সি মোৰ বন্ধু আছিল। মেট্ৰিক পাছ
কৰি সি গ'ল কলিকতালৈ, মই পালেগৈ গুৱাহাটী। তাৰ পিছত আক
লগ পোৱা নাই।

বকৰাৰ আত্মীয়তাৰ সুবত চন্দনৰ জড়তা আঁতৰিল। সিও
বকৰাৰ কথাতে যেন যোগ দি ক'লে—

ঃ দেউতা যোৰহাটৰ মিছনত ডাঙৰ হৈছিল।

ঃ জানো জানো। মিছনৰ পৰাই তাক কলিকতাত পঢ়িবলৈ
পঠাইছিল। বকৰাই ফটোখনলৈ চাই সুধিলে : আক তোমাৰ ল'ৰা ?

হঠাতে পুনৰ বিমৰ্ষ হৈ চন্দনে কওঁ-নকওঁকৈ মাত্ৰ উচ্চাৰণ
কৰিলে এটা শব্দ : নাই

বকৰাই ডাবিলে মাকলৈ মনত পৰি চন্দনৰ বেয়া লাগিছে। তেওঁ
পুনৰ বালাবন্ধু মোহিতৰ বিষয়ে জানিবলৈ আগ্ৰহ কৰি সুধিলে :

ঃ মোহিতে বাক কি কৰিছিল ?

ঃ কলিকতাৰ পৰা ডেৰাডুনতো তেওঁ শিক্ষা লৈছিল। তাৰ
পিছত অসমৰ বন বিভাগত চাকৰি কৰিছিল।

বকৰাই চন্দনক ফটোখন ওভতাই দিয়ে। চন্দনে সেইখন পুনৰ
আপৰ ঠাইত ওলোমাই থয়। তাৰ পিছত খুলি দিয়া বাঁহৰ সৰু
খিৰিকীখনৰ ওচৰ চাপি বাহিৰলৈ জাঙলিয়াই কৈ যায়—

ঃ নৌ যে ওখ গছবোৰৰ মাজেৰে পাহাৰখন দেখা যায়, তাৰেই
সিগাৰব'নাৰনি ~~জাঙলিয়াই~~ দেউতাই দেখা দহ বছৰমান কয়েন্ট অফিচৰ

হৈ আছিল। গোটেই বিজাৰ্জনেট যেন ভেঙ'ৰ প্ৰাণ আছিল। তাৰেই কাপাই অক্ষয়-৩৩ৰ অক্ষিচ আৰু থকা ঘৰটো। তাতেই মোৰ জন্ম। তাতেই মোৰ ল'ৰালি পাব হৈছিল। বন্ধেকৰ বাবে আবেগত অভিভূত হৈ চন্দনে অন্ত্যাসতকৈ যেন জলপ বেছি কথা ক'লে। বাকীখিনি অনুভূতি শব্দেৰে প্ৰকাশ নহৈ এছাটি বিজুলীৰ দৰে মনতে এনেদৰে খেলি গ'ল : মোৰ জন্ম? কি লাভ হ'ল এই পৃথিৱীয়ে মোক জন্ম দি? কাৰ লাভ হ'ল? মই নুপুজিলেই ভাল আছিল। দিনো লাখ লাখ কীট-পতঙ্গ, জীৱ-জন্তু উপজি আছে, লাখ লাখ মানুহা-উপজি আছে। মৰিও আছে। কি লাভ? কি লাভ এই পৰিকল্পনাৰ? এই আৱৰ্তনৰ? তথাপি, এয়া আমাৰ শক্তিৰ বাহিৰত। জন্ম আৰু মৃত্যু! আন লাখ লাখ জনৰ দৰে ময়ো এদিন উপজিলো, অৱশ্যৰ পৰিবেশত ফ্ৰমে ডাঙৰ হলোঁ। কাপাইৰ হাবি-বন, কাপাইৰ নৈ-নিজৰা, কাপাইৰ চৰাই-চৰিকতি, কাপাইৰ জীৱ-জন্তু, কাপাইৰ ফুল-পাত---কিমান পুনীয়া পৰিবেশ! আৰু ফ্ৰেষ্ট বঙলাৰ পিয়ন, চকীদাৰ, গাৰ্ড ড্ৰাইভাৰ, মালী, মা-দেউতা---।

বকৱাৰ মৰমৰ হাত এখন কাকত অনুভৱ কৰি, চন্দনৰ চিন্তাত আউল লাগিল। কিছুপৰ বাঁহৰ সৰু খিৰিকীখনত নিৰ্বাক হৈ থিয় হৈ থকা চন্দনৰ ওচৰলৈ বকৱা উঠি গৈছিল। মৰমেৰে কাকত হাত থৈ বকৱাইকৈ গ'ল : চন্দন, তুমি ডেকা ল'ৰা। মনটো পেলাই নিদিবা। আহা, কথা পাতো। মোক এগিলাচ পানী খুওৱাচোন।

চন্দনে সপ্ৰতিভ হৈ বকৱাক ক'লে : বব, আনিছো। —বকৱায়ে এবাৰ খিৰিকীখনেৰে দূৰ দিগন্তলৈ চাই ললে। ইতিমধ্যে চন্দনে চুকৰ মাটিৰ কলহৰ পৰা চালি এগিলাচ পানী এখন গ্লেটৰ ওপৰত লৈ বকৱাক আগবঢ়াই দিলেহি। বকৱাই পানী গিলাচ লৈ পুনৰ বুঢ়াটোত বহিলগৈ।

বকৱাই কাপাই ফ্ৰেষ্টট কামকৰা দেউতাকৰ বিষয়ে আৰু গিহত কেনেকৈ চন্দন কলিকতা পালে আৰু কিয়ইবা কাপাইৰ দাঁতিকাষৰীয়া এই অৱশ্যৰ অন্তৰালত ভেঙ' এনেদৰে আছে, সেই কথাবোৰ সূখিলে। চন্দনকৈও দেউতাকৰ ছাত্ৰ অন্তৰ্হাৰ অন্তৰাল বহু প্ৰীউত্তম বকৱাৰ আগত যেন বহুদিনৰ মনতে জুজৰি-জুজৰি থকা সুখ-দুখৰ কথাবোৰ কৈ প'ল। চমুৱাই কোৱা সেই কাহিনীৰ আঁঠু যিটোখি আঁঠু বাৰ জাৰিৰ ৯৪. বহুৰ আগলৈ—১৯৬০ চনলৈ। ———

চৈধ্যবছৰ আগৰ কথা

কপাই ফ্ৰেণ্ট ।

কপাই নৈৰ পাৰৰ চিৰসেউজ ওখ চাপৰ টিলা আৰু ম'জে ম'জে
স্নগতল ভূগিৰে এই বনাঞ্চল ।

সংৰক্ষিত বনাঞ্চলৰ প্ৰৱেশ পথতই কাঠৰ চাংবঙা এটাত
ফ্ৰেণ্ট অফিচাৰৰ অফিচ আৰু থকা ঘৰ । আহল-বহল কম্পাউণ্ডৰ
এটা দাঁতিত দুটা মান সৰু ঘৰ, পিয়ন, চকীদাৰ, মালীৰ ।

অফিচ ঘৰৰ সমুখত বাগিচা এখন ; ধুনীয়া বিবিধ বঙৰ পাত
থকা সৰু সৰু গছ, ফুল । কম্পাউণ্ডৰ দাঁতিত বঙাজবা, শেৰালি,
টগৰ ।

চাংবঙাটো এটা সৰু টিলাৰ ওপৰত । সমুখৰ খোলা অংশৰ
বেলিঙত ধৰি চাই পথিয়ালৈ অলপ দূৰৈৰে বৈ যোৱা কপাই নৈখনৰ
এটা ভাঁজ চকুত পৰে । বাৰিষা ওফলি পৰা পানীত উঠি অহা কাঠৰ
টুকুৰা আদিও দেখা যায় । খৰালি ভাজাটোত পৰা বালিৰ চৰ অংশ
এটা ব'দালিত কপালী হৈ কপাই নৈৰ নামৰ যেন সাৰ্থকতাজেই
জাঙিয়ায় । আৰু আৰু চিনা নিচিনা চৰাই উৰি আহে, উৰি উঠি
যায় । কেতিয়াবা পুৱা সন্ধিয়া হৰিণা এটা দুটাই পানী খাই জাঁতৰি
যায় । পাটকাই পৰ্বতৰ জীয়েকী কপাই নৈৰ ফুলফুল সুবৰ যোছিনীয়ে
সকলোকে আকুল কৰে ।

আকুল কৰিছিল মৌৰিও চমাহকো । আৰু কৰিছিল টমা
টমাহক । লগতে ফ্ৰেণ্টত কাম কৰা এমুঠি কৰ্মীক আৰু
কেতিয়াবা ফুৰিবলৈ অহা ভ্ৰমণকাৰীসকলক ।

মৌৰিও নৈক অৱস্থিতি, ওখ-চাপৰ টিলা আৰু স্নগতলভূমি, ইবমুখৰ
অতি স্নগতল নৈ-নিজৰাই ভৰা অসমৰ হাৰি-বননিত আছে বহু স্নগত

কন কাঠ, চালে চকুৰোতা ফুল-অকিড, বিবিধ ফলমূল, শাক-পাঁচতি বনৌষধি। উজনিৰ ডিব্ৰুগড়, লক্ষীমপুৰ, শিৱসাগৰ আৰু দৰঙাৰো অঞ্চলবিশেষত বৰমূণ বেছি কাৰণেই বহুৰোটে। সেউজীয়া পাত্তে ডবা গছ-গছনি অধিক। নগাওঁ আৰু মধ্য অসমলৈ ক্ৰমে চিৰসেউজ হ'ব বননি কৰি আছে। আৰু নামনি অসমৰ জাবকাঁজি পাত্ত সৰি লঠঙা হোৱা শাল, শিমল, "এচাৰ ত'দিয়া বহুবৰ এটা অংশ হ'ব বননিবোৰৰ সেউজী ৰূপ সলনি কৰে। কিন্তু ডিব্ৰুগড়, শিৱসাগৰ আৰু অংগনৰ হ'ব বননিৰ হে'লো', নাহৰ, আনাৰী আদি গছ আৰু বেত-কাঁহ-বিৰিণাৰ ডোপোহ হ'ব অঞ্চলটোক বহুবটোৰ সকলো সন্মতে সেউজীয়া কৰি ৰাখে।

ডিব্ৰুগড় অঞ্চলৰ ৰূপাই বনাঞ্চলো সোমৈ চিৰসেউজ হৈ থাকে। আৰু সোমৈ বোধকৰো ফৰেষ্ট অফিচৰ মোহিত উলছে প্ৰ'ৱেই হেওঁৰ ড'য়ে'গিনত সুৰ তোলে,—'সেউজী, সেউজী, সেউজী অ',—সেউজী ধবণী ধুনীয়া—জনপ্ৰিয় গীতটিৰে।

সিদিনা দেওবাৰৰ আগবেলাও, চাংবঙলাৰ খোলা ব'ৰাশাখনৰ এচুকত বহি—ৰূপাই নদীৰ পিনলৈ চাই মোহিতে বজাই আহিল, সেই সুৰটো। ওচৰতে টেবুলখনত দুখনমান কিতাপ, এছট্টোটা।

হঠাতে এটা হলছলীয়া পৰিবেশত, তেওঁ ডায়ে'জিন বজোৱা বন্ধ কৰি পাহলৈ ঘূৰি চালে। ঘেণীয়েক উমাই আঠ বছৰীয়া ল'ৰা চন্দনক এহাতত ধৰি একপ্ৰকাৰ চোচোৰাই আনিছে। ল'ৰাটোৰ কোচত এটা শহা পোৱালি। লগে লগে উমাই বিৰজিৰে কৈ আহিছিল,

: নই আৰু নোৱাৰা হৈছো—তোমাৰ ল'ৰাৰ লগত। এই দেওবাৰটো, বোলো ঘৰ-দুৱাৰ চাক কৰো। নই এদিনৰ পৰা চাক কৰিম, আৰু এওঁ কুৰিৰ লেতেৰা কৰি।

: কিবো হ'ল উমা?

: কি হ'ব আৰু? তুমি বেহেলা বজাই থাকা। আৰু তে'মাৰ নন্দন চন্দনে—

: চন্দন! মানে চান্দু।—বেহেলাখন টেবুলত থৈ উঠি মোহিতে সুখিলে : চাওঁ আহা চান্দু সোণটো।

পৃথিবীৰ প্ৰেম

ঃ ফৰেষ্টাৰৰ ল'ৰা। হব সিও জংঘলী—চন্দনক লাহেকৈ ঠেলি দি উচাং মাৰি ভিতৰলৈ খোজ দিয়ে।

ঃ আঃ উমা, পুৱাৰপৰাই তাৰ পাছত কিয় লাগিছা ? সকল ল'ৰা—

মোহিতৰ মন্তব্য শুনি, উমাই বৈ উভতি চাই খঙেৰে ক'লে, : হৈছে হৈছে। সাত বছৰ হৈ আঠত সোমাল। সকল ল'ৰা। সেই লেতেৰা শহা পোৱালিটো লৈ যে—। খঙতে ক্লুথাৰ জাঁত হেৰুৱাই আকৌ যেন জুকিয়াই কয় : কি যে ক'ম ? তুমি তাক ৰাখা। মোৰ বহুত কাম আছে।

উমা মোৱাৰ পিনে, মুখ ওফোন্দাই চন্দনে চকু ঘোপাকৈ চাই ব'ল। মোহিতে মৰমেৰে তাক চকীখনৰ ওচৰলৈ আনি কঁপৰে মূঢ়া-টোত বহুৱাই ক'লে,

ঃ চাওঁ চানু, তুমি ৰাক শহা পোৱালিটো ক'ত পালো ? আকৌ এবাৰ মান যোৱাৰ পিনে চাই, আশ্ৰয় হৈ দেউতাকক চানুৱে কৈ গ'ল : দেউতা এই শহাটো মই ধৰিলো। চোৱা কিমান শুনীয়া। নহয়নে দেউতা ? মই তাক বুৱাই-বুৱাই মানুহ কৰিম।

মোহিতে ডাঙৰকৈ হাঁহি মাৰি ক'লে : শহা পোৱালিটোক মানুহ কৰিবা ?

ঃ কিয় দেউতা ?—চন্দনে অগ্ৰস্বত হৈ সুধিলে।

কথা সলাই মৰমেৰে দেউতাকে ক'লে : নহয়, তুমি ঠিকেই কৈছা চানু। তাক আমি মানুহ কৰিম। পিছে তাক ধৰিলা কেনেকৈ ?

দেউতাকৰ কথাত আশ্বাস পাই, আগাহেৰে সি কৈ গ'ল—

ঃ সৌ যে কম্পাউণ্ডৰ বাহিৰৰ হাবিডবা। মালীকায়ে মোক ফুৰাবলৈ লৈ গৈছিল। মই দেখিলো। মালীকাটক ক'লো—ধৰা। ধৰিলে জাপ মাৰি। কিন্তু পুলকা মাৰিছিল। মইহে উৰুৰি খাই সাবটি ধৰিলো।—এটা ডাঙৰ কাম কৰাৰ আনন্দেৰে হাঁহি মাৰি দেউতাকলৈ সঁহাৰি বিচাৰি চালে।

ঃ হয় নেকি ? বড়িয়ালো। —দেউতাকে পিঠিত থপৰিয়াই ক'লে।

মানন্দত উত্তমা হৈ চানুৱে কৈ গ'ল : বুজিছা দেউতা, মালী-
কায়ে কৰা তাৰ বান্ধবটোহে বোলে বেছি ধনীয়া। সেইটোও হ'ব
পাৰেনে ?

: একো নাজানে সোণ ! বুধন্ মালীতো নিজেও এটা বান্ধব ।
দেউতাকৰ কথাত চন্দনে খিগ্ৰখিগ্ৰাই হাঁহি দিলে । ঠিক তেনে সময়তে
চাংবঙলাৰ তলৰপৰা বুধন মালীৰ মাত শুনা গ'ল : চানু বাবা,
শহাটোৰ কাৰণে ঘাস্ আনিছ ।

: গৈছো মালীকাই ! —এখন্তেকো নৰৈ শহাটোক সাবটি ধৰি
চন্দন চিৰিৰ কাষ পালেগৈ । দেউতাকে ক'লে : লাহে লাহে ।
চিৰিৰ লাহে লাহে নামিবা ।

: বাক'দেউতা,—বুলি কৈ পাহলৈ নোচাবাকৈয়ে চাংবঙলাৰ চিৰিৰে
চন্দন নামি গ'ল । দেউতাকে তালৈ চাই থাকি এটা আপ্যায়নৰ
হাঁহিৰে চিগাৰেট এটা লৈ ডনডন'লে : 'সেউজী সেউজী, সেউজী
জ'—' তাৰ পিছত চিগাৰেটটো মুখত লৈ, ডায়োজিনখন ধৰলৈ
বাৰাঙাৰ পৰা ঘেৰীয়েকক মাতি মাতি কোঠাত সোমাই গ'ল.

: উমা—একাপ চাহ নোখোৱানে ?

ইপিনে চিৰিৰে সত্ৰপনে চন্দন চাংবঙলাৰ তললৈ নামিব ধৰে ।
চিৰিৰ তলত বুধন মালী—হাতত এসোপা ঘাঁহ, আক এখন হাতেৰে
শিকলি এডালত ধৰি আছে । শিকলিত বন্ধা এটা বান্ধব পোৱালি ।
হঠাৎ শেষ চিৰিটো নমাৰ আগতে চন্দনৰ হাতৰ পৰা শহাটো পিচলি
যয় । বান্ধবটোৱে ঝিক্‌ঝিক্‌ই দাঁত নিবটাই খেদি আহে । চন্দনে
আপ মাৰি নামি উন্নত নিখৰ হোৱা শহা পোৱালিটো তুলি বুকুত
সাবটি লয়, : ছেয় ছেয় ! মালীকাই তোমাৰ বান্ধবটো ইমান
দুখী । মোৰ শহাটোৱে চক্ খালে ।

বুধন মালীয়ে হাঁহি হাঁহি কৰা : হিঃ হিঃ হিঃ । চানু বাবা,
তোমাৰ শহাটোৰ ইমান ডৰ, হেঃ হেঃ হেঃ !

মালীৰ কথালৈ কাণ নিদি, চন্দনে শহাটোক বুকুত সাবটি মৰম
কৰি কৰা : ওয় নাই । আয়ো মোৰ জানটো !

: জানটু ?—মালীয়ে ঠাট্টাৰ সুৰেৰে কয়।

: অ'তোন। মই নাম দিছো—জান্, মোৰ জানটো—

: জানটু নে ফুচুতু ! খং তোলাবলৈ মালীয়ে কয়।

: ফুচুতু কিয় হব ? জানটো। তোমাৰ বান্দৰটোহে ফুচুতু।
চন্দনে কয়।

: নাই নাই, চানু বাবু ! মোৰ বান্দৰৰ নাম লালু—মালীৰ
কথাত চন্দনে কয় : ইচ্ এনে ডাল নাম ? লালু—

হঠাতে বান্দৰটোৱে খিক্খিকাই উঠাত চন্দন অলপ আঁতৰ হৈ
যায়। বুধন মালীয়ে হাঁহি হাঁহি কয় : দেখিছা লালুৰ গোসসা
হৈছে। চন্দনে যেন ডয় খাই সোধে : কিয় মালীকাই, কামুৰিৰ
নেকি মোৰ জানটোক ?

: নাই চানুবাৰা, তাৰ দোচৰা কাৰণত গোসসা হৈছে। তোমাৰ
শহাৰ ঘাসু দেখিছেতো ! আৰ আজি বৰিবাৰ। মই গাঁৱ
যাতাত দেৱী হৈছে। তাক গাঁৱত কল খিনায় যে—মালীয়ে
বান্দৰটোক সামৰি লৈ কয়।

: কোনে কল খুৱায় মালীকাই ? ভূমিয়েচোন খুৱাব পাৰা।
সন্ধ্যা দেওবাৰে কিয় গাঁৱলৈ যাব লাগে ?

: আমাৰ কাৰণে বৈ থাকে নহয়,—

হাঁহি মাৰি চন্দনে কয় : বুজিছো, বুজিছো—নবৌৱে

: ঠিক কৈছা চানুবাৰা। পাছে নবৌ হোৱা নাই। হবহে—

: বৰ মজা হব। ভূমি তেন্তে যো'তা : লালুক লৈ যো'তা।
মোৰ জানটোৰ ঘাঁহখিনি দিয়'।

বুধনে ঘাঁহখিনি দি, চন্দনক কয় : ব'বুক কৰা হা, মই এতিয়াই
যাম।

: দেউতাই জনেইচোন, ভূমি দেওবাৰে দেওবাৰে যোৱা। বুধনে
চন্দনক মৰম কৰি যায়গৈ।

চন্দনে শহাটোক লৈ, চাংবঙাৰ চিৰিৰ তললৈ গৈ থ'কে।
মূৰেৰে বিৰবিৰাই শহাটোক বুজায় : জানটু, আগৈ ঘাঁহখিনি খাবা।

হা ? তাৰ পিছত আমি পঢ়িম। এ-বি-চি-ডি, পঢ়িব লাগিব।
আহ্ মোৰ জানিটো নে সোণটো।

কপাহী ফৰেষ্টৰ আঁতৰত—দুমাঠদমান দুৰৈত এখন বস্তি।
নানা ধৰণৰ মানুহৰ বসতি। গাঁৱৰ পুৰণিদিনীয়া মানুহৰ উপৰি,
দুই এটা ঘৰত বিহাৰী মানুহো আছে। সৰুসুৰা দোকান পাতি
আৰু হাটবোৰতো মগিহাৰী বয়বস্ত বেচে। গাঁৱৰপৰা গাখীৰ
গোঠাই, দৈ-মাখন কৰি হাট-বজাৰত বেচা নেপালী মানুহো প্ৰায়
অঞ্চলটোৰে অ'ত ত'ত আছে। আৰু আছে হাট-বজাৰৰ দাঁতি-
কাষৰত দুই-এটা চুলাই মদৰ ঘাটি।

সেই বস্তিটোৰে জুপুৰীবোৰৰপৰা সৰু জুৰিটিৰ পাবলৈ পুৱা
আবেলি পানী নিবলৈ অহা গাভৰুকেইজনীৰ মাজৰে এজনী চম্পা।
বুধন মালায়ে তালৈ আৰু বাম্পৰটোলৈ দেওবাৰে দেওবাৰে বাট চাই
থকা বুলি তাইৰ কথাকে কৈছিল। যিটো জুপুৰীৰপৰা চম্পা আছে,
সেইটোত তাইৰ দেউতাক—হাতকটী চিপাহী বুলি জনাজাত—নৰ-
বাহাদুৰ থাকে। যুদ্ধত সোঁহাত হেৰুওৱা চিপাহীৰ পুতেকে বিয়া
কৰাই শুচি গ'ল, ঘৈণীয়েক কেতেকীও মৰিল, অকল গাভৰু জীয়েক
চম্পাক পৰ'দি থাকিবলগীয়া হ'ল।

জুপুৰীটোত আৰু দুই এজন মানুহ অহা-যোৱা কৰে। বুধন মালাও
আছে। কাৰ কথা কোনে মন কৰে ? কিন্তু সেই জুপুৰীটোৰ আঁৰতো
কিছুমান লুপ্তহীন আছে। সেই কথা আমি পিছত জানিব পাৰিম।
অতিয়া মাথো এইখিনিকে কওঁ যে, সিদিনা দেওবাৰেও আগবেলাতে
বুধন মালায়ে বস্তিটোৰ কাষত নৈখনৰ পাৰত চম্পাক দুৰৈৰ পৰাই
দেখিছিল। উষ্মকটো বজাই বাম্পৰটোক শুনোৱাৰ লাচতে তাৰ আগ-
মনৰ জাননী সি দিছিল।

জুৰিৰ পাৰত গাখুই উঠি চম্পাই আধা তিতা কাগোৰেৰে কাষত
কলহ লৈ সি অহাৰ গিৰি চাই আছিল।

লগৰ জান এজনীয়ে হাঁহি মাৰি কৈছিল, 'চম্পা, ভোৰ মনৰ
মানুহ—' চম্পাই তাইক যেন খেদিব দিছিল। জান দুজনীয়ে খিৰখিৰাই

হাঁহিছিল। আৰু আটাইকেইজনীৰ লগত চম্পায়ো বেগাবেগিকৈ ঘৰমুখা হৈ খোজ দিছিল। ডক্কৰ বজাই আঁতৰে আঁতৰে যুধনেও খোজ লৈছিল একে পিনে।

বগাই ফ্ৰবেণ্ট অফিচত দেওবৰীয়া নিৰ্জন পৰিবেশ। গছ-বিবিধ, নৈ নিজৰাৰ কিন্তু দেওবাৰ নাই, ছুটীও নাই; একেদৰে ডাল-পাতত বতাহে আঙুলি বুলাই বিবিধ সুৰৰ সৃষ্টি কৰে, নৈ-নিজৰাত কুলুকুলু শব্দনি অৰিষত উঠে আৰু পতু-পক্ষীৰ আৰাৱ শুনা যায়। নিভৌ, একদৰে। সিদিনা আবেলি ফ্ৰবেণ্ট অফিচৰ মোহিত টমাছে চাংগুলাৰ ওপৰতে থকা অফিচৰ কোঠাত বহি কিবা 'টাইপ' কৰি আছে। একান্ত মনোৰোগেৰে 'টাইপ' কৰি থকা বাবেই হয়তো, কোঠাটোৱে শহা-পোৱালিটো লৈ সোমাই অহা চন্দনলৈ মন কৰা নাছিল।

চন্দন আহি দেউতাকৰ পাছফালে ব'লহি।

: জানটো নে সোণটো! চোৱা দেউতাই টপাটপ্ টাইপ কৰিছে। মই ডাঙৰ হ'লে ময়ো কৰিম। তোমাকো শিকাম। নহয়নে দেউতা?

: অ, 'অ' শিকাৰা। দেউতাকে চন্দনলৈ বিশেষ মন নিদি শলাগি থলে আৰু চিঠিখন টাইপ কৰি থাকিল।

চন্দনৰ হাতৰপৰা শহা-পোৱালিটো পুনৰি শুচি মাৰ খুজিছিল। সি ভালকৈ দাঙিলে, তাৰ আগঠেং এখনত ধৰি ক'লে : চাও জানটো, ঠেংখন দিয়া। এইটো ইংৰাজী আখৰ 'এ'। এইবুলি টাইপবাইটাৰৰ আখৰটোত হেচুকি দিলে।

: আঃ চান্, কি কৰিছা?—বিৰজিৰে শহাটোক অলপ ঠেলি দি দেউতাকে বিড়িয়াই নাতিলে : উমা, চানুক নিয়াচো। এখন দৰ্কাৰী চিঠি টাইপ কৰিছো। —আহিলানে? আনটো কোঠাত মূৰ আঁচুৰি থকা উমাই ফলিখন টেবুলত থৈ মেলা চুলিৰেই বকি বকি সোমাল, : এতিয়া পাইছানে গম? মোক হলে কব—অলপ কথাতে ল'ৰাটোক বকি থকা। পিছে এতিয়া? চাও চান্, আহা। দেউতাকাক কিয় আমনি কৰিছা? চানুক এহাতেৰে ধৰি উমাই কোঠাৰ বাহিৰলৈ লৈ আহে : ৰোৱা তলত খেলাই।

ঃ কাৰ লগত খেলিম ? মালীকাই গাঁৱলৈ গৈছে ।

—সি বিববিবাই কয় ।

ঃ চকীদাৰে সোৱা ফুলত পানী দি আছে । যোৱা তাতে খেলগৈ । যোৱাচোন ।

শহাটোক সাবটি লৈ, আমনজিমনকৈ চকুন চাবঙলাৰ বাৰাণ্ডাৰ চিৰিখনেৰে নামি গ'ল । মাকে ভালৈ অলপ দৰ চাই থাকি, পুনৰ গিৰীয়েকে টাইপ কৰি থকা কোঠাটোৰ দুৱাৰমুখ পালেহি ।

ঃ চানুক বাক পঠিয়ালো । কিন্তু তুমি দেওবাৰেও এই গধূলিলৈকে অফিচৰ কামকে কৰি থাকিবানে ? উমাৰ কথাত মোহিতে যেন আচৰিত হৈছে সুধিলে,

১-সজিয়া লাগিলেইনে ?

ঃ শিৰিকীখনেৰে বাহিৰলৈ এবাৰ মূৰ তুলি 'চ'ৰ' । এক্স'ৰে হবই এতিয়া ।

ধেমালিৰে মোহিতে ক'লে : তুমি থাকিলে মোৰ এক্স'ৰ হ'ব পাৰেনে ?

ঃ হৈছে হৈছে নালাগে লেবেলা সাদৰ দেখুৱাবলৈ । —ওচৰ চ পি মোহিতৰ হাতখনত ধৰি ক'লে,

ঃ এতিয়া থোৱা । অলপ ফুৰি আহোগৈ, ব'লা ।

ঃ বাক থলো । তোমাৰ আদেশ যেতিয়া । কামিজটো আনা'চেন । ব'ৰা, ডায়োলিনখনো লও । মোহিত চকীৰপৰা উঠিল । এটা গীতৰ কলি গুলঙগাই আনটো কোঠালীলৈ গ'ল ।

ভূপ্তিৰ অনুভূতি এটা লৈ উমা'য়া পাছ ল'লে ।

চাবঙলাৰ সমুখৰ খুনীয়াকৈ বখা লনখনত নানান ফুল ফুলি আছে । কাষে কাষে কেতবোৰ অকিড টাব আৰু কাঠ-বাঁহৰ চাওত ওলনি আছে । দেওবাৰে মালী গাঁৱলৈ যায় কাৰণে, চকীদাৰেই আবেলি পানী দিয়ে ।

চক্ৰনে শহাটো সামৰি ফুলনিত পানী দি থকা চকীদাৰৰ কাষ পালেহি ।

: চকীদাৰ ককাই, ফুল দিয়াচোন। এটা মোক, আৰু এটা মোৰ
জানটোক।

চকীদাৰে চন্দনলৈ চাই হাঁহিলে, আৰু দুটা ফুল আনি দিলে।

চন্দনে শহাটোলৈ ফুল আগবঢ়াই দিলে। শহাটোৱে পুলকিত হৈ
চেপ্টায়ে লুপিলে।

: বৃজিছো জানটো, তোমাক ফুল নালাগে। তোমাৰ ভেঁকছে
লাগিছে। গাহ লাগে। ব'ৰা, ঘাহ দিম। এনেতে দেউতাক-মাক
ফুৰিবলৈ বুলি চাংবঙনাৰগৰা নানি সেইখিনি পাইছিল।

: চানু, ফুৰিবলৈ যাৰা নেকি ?

দেউতাকৰ কথা শুনি চানুৱে নাথোন ক'লে,

: মোৰ জানটোৰ ভোক লাগিছে। তাক খুৱাব লাগে। মই
কেনেকৈ যাম ?

: হয়তোমি আকৌ। দেউতাকে হাঁহি কয়।

মাকে চকীদাৰক কয় : চকীদাৰ চানুক চাবা। আনি অলপ
পিছতে আহিব।

: চানু বাৰ', টা টা। দেউতাকে কয়।

: টা-টা। চন্দনে হাত ভোকাবি মাক-দেউতাকক বিদায় দিয়ে।
তাৰ পিছত চকীদাৰক কয় : আহাচোন ককাই, চিৰিৰ ভলভে ঘাহ
আছে। তুমি খাবি থাকিব। মই খুৱাম। আহা।

আন হেজাৰটা সজিয়াৰ দৰেই, সেইটো সজিয়া।

মুদু বতাহে গছ-বিৰিঞ্চক সোঁতনি দিছে। বৈ থকা কপাহীৰ পানীত
উৰি যোৱা জাক জাক চৰাইৰ প্ৰতিবিম্ব নাচিছে। অথচ আনন্দ
সজিয়াৰ তুলনাত, সেই ক্ষেত্ৰৰ সজিয়াটো সন্দেহৰে ভৰি
কিনান বোনাৰকৰ অথচ আশা-নিৰাশ, উল-উল-উলৰ মিহলি হৈ
সজিয়াটো অঁহিছিল—মোহিতৰ বাবে, উত্তৰৰ বাবে, চন্দনৰ বাবে !!

বেজি মাৰ হাও হাও। কপাহীৰ পানীত, কছাৰীৰ আঁৰত এজন গছত
ভেজা দি অসীম শিৱাই বৈ থকা নৈ আৰু উৰি যোৱা চৰাই চাই চাই

ভয়ৰ হৈ মোহিতে ভায়েলিনত সুৰৰ লহৰ তুলিছে। দাঁতিতে বহি আছে উমা।

কিছুপৰৰ পিছত উমাই ক'লে : চাও, খোৱা ভায়েলিনখন। ব'লা নৈখনৰ দাঁতিলৈ যাও। চোৱাচোন, আকাশত কিমান বং, নৈৰ পানীতো জিলিকি উঠিছে।

: অপূৰ্ব দৃশ্য। সুন্দৰ। —মোহিতে বজাবলৈ এৰি কয়।

: আৰু তুমি টাইপ বাইটাবটো লৈ বহি থাকাসৈ।

মোহিতে উমাৰ অভিমান সনা কথাৰ সঁহাৰি দিসাবটি ধৰি কয়,

: আহ্, মোৰ উমানে কোন ?

: এই চাও। এৰাচোন। উমাই কয়।

: বৰাচোন। সেউজী যাহনি ডৰাতে শোও। চাও, ভোমাৰ কোলাত মূৰ থৈ—

: এই লুতুৰা স্বভাৱেই শিয়ালদহৰ বিফিউজী কেম্পৰপৰা জংঘল পোৱালাহিতা !

: নহ'লে, এই অপূৰ্ব প্ৰকৃতিৰ শোভা দেখিলাহেঁতেন নে ?

: ইহঁ হৈছে হৈছে। আমাৰ পূৰ্বসৰ গাঁও কিমান ধুনীয়া। বহাগ মাহত আম গছৰ তলে তলে, বতাহ-বৰষুণৰ মাজে মাজে কিমান দৌৰি ফুৰিছিলোঁ। মাই ইমান বকিছিল। বাবায়ো। সেই যে দিনবোৰ। অল্প অতিভূত হৈ উমাৰ কথাবোৰ যেন স্মৃতিৰ মণিকোঠাৰপৰা নিগৰি পৰিল।

কথা পাতলাবলৈ মোহিতে দুটামিৰে ক'লে : তেন্তে গোৱা—
'সেই যে আমাৰ, নানা বঙেৰে দিনঙলি,—বইলো না—বইলো না—।'
উমাই যেন তাৰেই ৰেখা টানি কৈ গ'ল : এৰা, সকলো হেৰাই গ'ল। ঘৰবাৰী, গাঁও, মাটি, ম—বাবা। সম্বন্ধীয় হাৰাণ দাদা মাথোঁ ব'ল—
আৰু মই—-----।

: আৰু এটা অচিন মিছনৰ ল'ৰাই বোকাৰপৰা বুটলি আনিছে এগাহ পদুম। মোহিতে উমাক বুকুৰ মাজলৈ টানি আনিব খুজিলে।

: ইচ্ছা নমৰো কিয় ? ল'ৰাৰ বাপেকী হৈও—লাজ চৰম যদি

আছে। খোৱা এতিয়া আৰু ভোমাৰ সেই প্ৰেমৰ ইতিহাস মেলিব নালাগে। —উমাই হাত একতাই উঠিল।

মোহিতে উঠি উঠি কৈ প'ল : পাহৰিব পাৰি জানো উমা। 'জুলে খকা নম্ব সেঙো ভোমা, বিস্মৃতিৰ মৰ্মে বাস, বন্ধে মোৰ দিৱাছে যে দোনা।'

হঠাতে বন্দুকৰ গুলীৰ শব্দ এটা শুনা প'ল। মোহিত-উমা উৎকণ্ঠিত হ'ল। লুপ্তনে লুপ্তোৰে অথলৈ চাই কিবা কোৱাৰ আশতে আৰু এটা গুলীৰ শব্দ।

: নিশ্চয় ছোৰাং চিকাৰী। মোহিতৰ মুখত উত্তেজনাৰ ভাব স্ফুটি উঠিল।

: ইমান হিংসুক ইহঁত !

: উমা, তুমি যোৱা। চকীদাৰক এটা বন্দুক দি পঠিয়াবা। মই বাধা দিওঁগৈ।

: কিন্তু তুমি অকলে—

: ভয় নাই। ফৰেষ্ট গাৰ্ড নিশ্চয় আছে। শব্দ শুনিছে যেতিয়া গ্ৰহিবই। তুমি যোৱা। ডায়োলিনখন লোৱা। সৌ কেঁকুৰীটোৰে পেন'ন'ই হেঁৱা। নৈৰ পূবৰ দোঙাটোলৈ চকীদাৰক যাবলৈ কবা। বন্দুক লৈ। যোৱা, তুৰন্তে। —এই বুলি কৈয়ে মোহিতে শব্দ অহা পিনলৈ বেগাই খোজ ললে। উমায়ো তৎপৰতাৰে তেওঁলোকৰ বঙলাৰ পিনে প্ৰায় দৌৰি প'ল।

তেতিয়াও আকাশত নানান বহুৰ লুকাডাকু চলি আছে। তেতিয়াও ওপৰেৰে উৰি যোৱা চৰাইৰ ছাঁবোৰে পানীত আঁচ টানিছে। মাত্ৰ বতাহজাক জনপ ছোৰেৰে বলিছে। মাত্ৰ বন্দুকৰ শব্দত এজাক চৰাইৰ কলবল উঠিছে।

চাংবঙলাৰ পেট খুলি, বজ্জ নকৰাকৈয়ে উমাই চকীদাৰক মাতি মাতি উৰ্দ্ধ্বাসে সোমাই প'ল। চকীদাৰ ফাৰ পালে। লগতে উমালি খকা চন্দনো। চকীদাৰক তুৰন্তে বন্দুক লৈ মোহিতে কোৱা পিনে

আৰু মুহূৰ্ত্তৰ পিছত মুহূৰ্ত্তবোৰ যেন খেলি থকা শিশুৰ হাতৰ
আঙুলিৰ ফাঁকেৰে নিগৰি পৰা বালিৰ দৰে গৈ থাকিল।

ইপিনে উমাৰ চকুৰ আগতে সন্ধিয়াৰ বহু বিৰঙৰ আকাশখন
জন্মে অস্পষ্ট হৈ আহিল। গছ-গছনি, বননি-ফুলনি জন্মে জন্মে যেন
দূৰৰপৰা অহা এখন অচিন হাতে সামৰি আনিলে। আনহাতে
আকাশৰ বুকুত দেখ-নেদেখকৈ তৰা দুই এটাই ডুমকিয়ালে। সন্ধিয়া
অগি ড'গি বোৱা পৰব নুদু বতাহজাকেও যেন উমাৰ গাত কাঁইটেৰেহে
বিকিলে।

: না, আহা! একাৰ হ'ল। দেউতাৰ টাইপৰাইটাব.টা সুনুহাই
খোৱা হি। --অফিচ কেঠালীৰপৰা চন্দনে মাতিলে।

: চানু, টাইপৰাইটাব.টো ছুইছ নেকি? জৰুৰী চিঠিখন অ'ফ'তে
আছে। উমা সেইপিনে গ'ল।

: না, টাইপটো আলমাবীতে ডবাই খোৱা। দেউতা ন'হে।

: চুপ, কি অমঙ্গলীয়া কথা কৰ? হঠাতে দাবি দি বেফা লাগি
চন্দনক দাঙি লৈ ক'লে : আহ চানু, মিছাকৈ বসিছো। উমাৰ কথা-
বোৰ অজান বিপদৰ আশঙ্কাত যেন ডঙা-ডঙা হৈ ওল'ল।

: মা, তুমি এনেখন কৰিছা কিয়া?

: চানু! উমাই ততাতৈয়াকৈ নিজকে সানৰি ললে।

: আহা, কিবা খাবা। উমাই সন্তপণে চন্দনক নুহাই দি
খাঁচলেৰে চকু মছি ললে।

দিনৰ পিছত নিশা আছে। নিশাৰ পিছত দিন। কাৰো বেদনাৰ
হেঙাৰে কৰ্মমুখৰ পৃথিবীৰ বধ্যচক্ৰল ভেটা দি ৰাখিব নোৱাৰে।
সিদিনাৰ গধূলিটোও উমাৰ বিনিম্ব চকুৰ আগেৰে নিশাত পৰিণত হৈ
পুনৰ পিছদিনা পুৱালৈ অপাহুৰিত হ'ল। সকলো একেদৰে গতানু-
গতিক নিয়মত চলি থাকিল। মাত্ৰ মোহিত উমাহ উত্ততি ন'ছিল।
তেওঁক বিচাৰি পোৱা নগ'ল। চকীসাৰে কোৱা মতে দৰবা-দৰা

কৰা বেন এঠাইত এসোঁতা তেজ দেখা গৈছিল। বাহৰ গোলবৰিও ওচৰতে শুনা গৈছিল। পিছদিনা আবেলিহে বৃধন মালী পাহৰপৰা উভতিছিল। আনকালে সি দেওবাৰে আগবেলাতে গৈ নিদাৰ আগে আগে একেদিনাই উভতি আহে। বৃধন মালীয়ে আহি ঘটনাৰ গম পাই ছ'বাত্তে কান্দিছিল।

পিছদিনা ঘটনাটো অনাজাত হৈ পৰিল। বহু মানুহ আহিল খবৰ লবলৈ। পুলিচ-দাৰোগাও আহিল। বনবন্ধকৰ দল, বিভাগীয় আয়েনা বিষয়াও ক্ৰমে ক্ৰমে আহিল। মাত্ৰ উভতি নাছিল মোহিত টমাহ, ৰূপাইৰ কৰ্তব্যপাল্লগ ফৰেষ্ট অফিচাৰ। এদিন দুদিনকৈ আশাৰ প্ৰতীক্ষাৰ দিনবোৰ বাগৰি বাগৰি গৈ, ক্ৰমে নিৰাশাৰ আৰু বেদনাৰ নিশাবোৰে উমাৰ মনৰ আকাশ একাৰ কৰি পেলালে।

চাওতে চাওতে এমাহ পাৰ হ'ল। মোহিতৰ ঠাইত জ্বাহীয়াডাৰে কাম চলাই থকা তৃতীয়া কৰ্মচাৰীজনৰ ঠাইত আন এজন ফৰেষ্টৰ অফিচাৰে আহি ৰূপাই ফৰেষ্টৰ দায়িত্ব বুজি ললে। ইতিমধ্যে কলিকতাত সাধাৰণভাৱে কোম্পানীৰ অফিচ এটাত পিয়নৰ চাকৰি কৰি থকা উমাৰ সম্বন্ধীয় ককায়েক হাৰাণ দেক খৰচ পঠিয়াই মতাই অনা হ'ল। উমাক আশ্বাস দিয়া হ'ল যে মোহিত টমাহৰ সন্ধান পালেই কলিকতালৈ খবৰ পঠিয়াব। নিকপায় অৱস্থাত এদিন উমাই হাৰাণৰ লগত, চন্দনক বুকুত বান্ধি অনিশ্চিত ডৱিয়াতৰ বুকুত খোজ পেলাবলৈ সাজু হ'ল।

মোহাৰ আগমুহূৰ্ত্তো ফৰেষ্ট অফিচাৰৰ চাংবঙাৰ সমুখভাগৰ খোলা বাৰাণ্ডাৰ ৰেলিংখনত আউজি উমাই চাই আছিল দুৰৰ ৰূপাইৰ ভাঁজটোলৈ। সেই নৈখন, আৰু তাৰ সেই চালে চকুৰোতা ভাঁজটো। খৰালি এদাঁতিত বালি পৰি ব'দত তিৰবিবাই উঠে। জাক জাক চৰাই তাত পৰে জিৰণি লয়, উৰি গুছি যায়। এটা দুটা হৰিণা আহে, পানী খায়, সচকিত নয়নেৰে ঝুফালে-সিফালে চাই আঁতৰি যায়। সেইখিনিৰে কতদিন মোহিত আৰু উমাও গৈছিল। মোহিতে ডায়ো-লিনত সুৰ ভুলিছিল। নদীৰ কলু কলু সোঁতেৰে সৈতে ডায়োলিনৰ মিঠা সুৰবোৰো ভাহি গৈছিল। নদীৰ সোঁততো বৈ নাথাকে। সময়ে ।---

ঃ মাইজী ! বৃখন মালীৰ বেদনান্ধৰা ক'ঠাৰত উমাৰ চমক ভাঙে । যুৰি চাই দেখে বৃখন আৰু চকীদাৰ ।

ঃ হাবৰ সময় হ'ল নহয় ? বাকচ-তাকচ জীপত উঠোতা হ'ল নে ? —উমাই আশ্বস্বৰণ কৰি সোধে ।

ঃ উঠাচো মাইজী । হাৰাণ বাবু তাতে আছে । নতুন চাহাৰো আছে । —চকীদাৰে কয় ।

চম্পনে শহাপোহালিটো লৈ কোঠাৰপৰা ওলাই কয় : মা ব'লা । মই সাজু ।

ঃ ব'লা চানু । চম্পনক এহাতেৰে ধৰি লাহে লাহে চিৰিবে চাহবঙলাৰ তলিলৈ উমা নামি যায় । পাছে পাছে চকীদাৰ আৰু বৃখন মালী ।

কম্পাউণ্ডৰ গেটৰ ওচৰতে জীপ এখনত বয়বস্তু তুলি দিয়া হৈছে । পিছপিনে হাৰাণ দে বহিছে । জীপৰ ওচৰত নতুন ফৰেষ্ট অফিচাৰ, তেওঁৰ সহকৰ্মী দুজনমান আৰু ফৰেষ্ট গাৰ্ড দুজনমান । উমা আৰু চম্পনক আগুৱাই আনি নতুন অফিচাৰজনে ক'লে,

ঃ আজি এমাহে পুলিচ-চোৰাংচোৱাই কোনো সন্দেহ পোৱা নাই । অৱশ্যে এই ক্ষেত্ৰত চৰকাৰে জোৰ অনুসন্ধান চলাই থাকিব । কিম্বা খবৰ পালেই আপোনালোকক জনাম ।

ঃ জনাব দেই । দেউতাক পালে কব, চানুৱে বেয়া পাইছে । নোকোৱা-নিমিলাকৈ ইমানদিন—

চানুৰ কথা শেষ নৌ হওতেই মাকে তাক ধমকিব সুৰেৰে মাতে, : আহাঁ চানু, জীপত উঠা । মাকৰ কথাত অলপ আঁতৰত থকা চম্পনে লৰা-ধপৰাকৈ জীপৰ ওচৰলৈ আহোঁতে কোঁচৰ শহাটো পিচলি পৰিল । শহাটোৱে জোপোহা এটালৈ লৰ মাৰিলে ।

ঃ এঃ মোৰ জানটো পুলকি গ'ল । মালীকাই, সেইটো জোপো-হাত সোমাইছে । —চম্পনৰ কথাত মালী আৰু চকীদাৰে সেই-পিনে হাবলৈ ওলাওঁতেই উমাই বাধা দি ক'লে : নাজানো-ধৰিব । স্বাৰ দিয়া সোণ । বনৰ জীৱ বনলৈ যাওক । সকলো গ'লেই যেতিয়া—। থোকাখুকি হৈ উমাৰ হাত লাগি গ'ল ।—কিন্তু তত্ৰ-

লিকে নিম্ভকে সামৰি তেওঁ চানুক দাঙি লৈ জীপৰ আগৰ ছিটত ড্ৰাইডাৰৰ কাষত বহুৱাই দিলে।

: মা, তুমিও বহা আকৌ। মালীকাই, নাকালিবা, আমি আকৌ আহিম নহয়। দেউতা আহিলেই—

: চানুবাৰা! মালীয়ে কাম্বেন চেপি ৰাখিব নোৱাৰিলে। চম্পেন যেন তাক বুজাইচে ক'লে: অতেন মালীকাই! আকৌ আহিম। মা নাহিলেও, মই আহিম। চকীদাৰকাই, চকুপানী মহু'চোন। সৰু ল'ৰাইহে কাম্বে! হাঁহা—

: আঃ চানু কি হৈছে! মনে মনে থকা। মাকে দৰিয়ালে।

ইতিমধ্যে ফৰেষ্ট অফিচাৰলৈ ড্ৰাইডাৰে চোৱাত, তেওঁ চকুৰেই জীপ চলিবলৈ নিৰ্দেশ দিলে। লগতে আন এজন কৰ্মচাৰীকো জীপৰ পিছপিনে উঠি যাবলৈ ক'লে।

এটা অস্বাভাৱিক জোকাৰণি মাৰি জীপ চলিল।

: নমস্কাৰ! অফিচাৰজনে ক'লে।

: চালাম মাইজী! বুলি মালী, চকীদাৰহঁতে হাতগোৰ কৰি ফেকুৰি উঠিল।

উমাই হাতগোৰ কৰি নিবৰে প্ৰত্যুত্তৰ দিলে। দুপালেৰে ধাৰাধাৰ অশ্রু বৈ গ'ল।

চম্পেন থিয় দি পাছলৈ ডাই হাত জোকাৰি থাকিল।

তিনিচুকীয়াত জীপ ব'ল।—

ট্ৰেইন চলিল লামডিং হৈ পাণ্ডু আভিমুখে। তেতিয়াও ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ ওপৰেদি শৰাইঘাট দলংখন সম্পূৰ্ণভাৱে কাৰ্য্যকৰী হোৱা নাই। দলংখন সজা হ'ল যদিও, দুপাৰৰ সংযোগ-পথ সম্পূৰ্ণ নোহৈ ব'লে পাণ্ডু-আমিনগাঁৱৰ মাজত যাত্ৰীসকলে ফেৰীৰেই অহা-যোৱা কৰি আছিল। এসময়ৰ ব্যস্ত আমিনগাঁও জেটন আৰু দক্ষিণপাৰৰ পাণ্ডু জেটনে শব্দৰেই যেন দায়িত্ব পালন কৰি আছে। কিছুদিন পিছত যেতিয়া দুপাৰৰ সংযোগ-পথ সম্পূৰ্ণ হৈ উঠিব, তেতিয়া সিহঁতক

কোনো উদ্ভতি চাব ? পৰিতাজ্ঞ আমিনগাঁও-পাড়ৰ অৱস্থা—পৰিস্থানৰ
অৱশ্যকতাহীন হোৱা বৃদ্ধ অভিভাৱকৰ দৰেই হ'ব। এদিন এই দুই
কৰ্মমুখৰ, প্ৰাণচঞ্চল বেগ পেটচনৰ হেজাৰ হেজাৰ বনুৱা-কৰ্মচাৰী
যাত্ৰীৰ কলৰৱ হেৰাই যাব। নিমাওমাও হৈ পৰি ৰব একোটা
স্মৃতি হৈ। বৰ বেছি, শৰাইঘাট দলঙৰ দুখলপেদি গৈ থকা বেগ
আৰু মটৰ-বাহৰ যাত্ৰীসকলৰ পুতৌসনা মন্তব্য শুনা যাব। তাকো
কিমান দিনলৈ ?

উমা, চন্দন আৰু ছাৰাপ—পাড়ৰপৰা আমিনগাঁৱলৈ বুলি ফেৰীত
উঠিল। সমুখত বিশাল ব্ৰহ্মপুত্ৰ। ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ বুকুত যদিও উজাল
তবঙ্গ নাই, তলৰ সোঁত অতি প্ৰচণ্ড। উমাৰ গনৰ ভিতৰতো তেনে
এটি প্ৰচণ্ড সোঁতে তল-ওপৰ লগালে। এই বিৰাট নদীখনে তেওঁক
অজুৰি লৈ আহিল দক্ষিণপাৰৰ—সেই শুৱনি কপালী বালিৰে ভৰা
কুলকুল সুৰৰ কপাইৰ পাৰৰ পৰা। কিন্তু কপাইৰ সোঁতেওতো
বুঢ়ী দিহিওত পৰি ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ মাজতে মিলি গৈছে। আৰু এই ব্ৰহ্ম-
পুত্ৰইতো তাহানিৰ উমাৰ ল'ৰালিকালৰ প্ৰবৰজৰ মাজেৰে বৈ গৈ
মেঘনা হৈ সাগৰত পৰিছেগৈ।

পানী কাটি কাটি আমিনগাঁও পালে ফেৰীখন। বাহুতৰ মাজেৰে
বহু যাত্ৰীৰ লগতে নামিল উমা, চন্দন, ছাৰাপ। আমিনগাঁওত থকা
চাহ-ডাঙৰ হোটেল কোলাহলমুখৰ হৈ উঠিল।

তাৰ পিছত আকৌ যাত্ৰা—বেলৰ। দিননিশা পাৰ কৰি ওজৰিচলি
থকা কয়লাৰ ইঞ্জিনৰ ধোৱাই ফৰকাল আকাশতো কালিমাৰ লেপ
সানি যেন অস্তৰৰ ক্লোড প্ৰকাশ কৰি গৈ থাকে। কিন্তু এই ক্লোডৰ
মূল্য কিমান ? কাৰ ওপৰতেই বা ক্লোড ?

উমাৰ অন্তৰতো কি জুই জুলিছে তাৰেইবা চিট'প ব'ৰ' কে'নে ?

কোঁচত নিৰ্ভৰতাৰে শুই থকা আঁঠু বহুদিনৰ চন্দনৰ স্মৃতিৰ
কথাই বা ভাবে কোনে ? এচুকত টোপনিহ'ই ৰ'ব ৰ'ব ৰ'ব
কি কৰিব পাৰে ?

সময় কিন্তু চলে। আৰু চলি থাকে বেলখন, মহানগৰ অ'ল'ৰ
চলাটোকেই সি জ্ঞানে, আৰু জানি কথ' হ'ব তনাৰ আৱশ্যকত' নাই।

মহানগৰ। কলিকতা। এটা সাত-আঠ বছৰীয়া ল'ৰাৰ বাবে কিমান উত্তেজনা! অৱশ্যে অন্তৰালত এমুঠি মানুহ আৰু বনৰীয়া জীৱ-জন্তু, চৰাই-চিৰিকতিৰ বাহিৰে কোনো অভিজ্ঞতা নথকা, চন্দনৰ বাবে সেই উত্তেজনা আৰু কিমান অধিক হ'ব পাৰে, সেয়া সহজেই অনুমান কৰিব পাৰি। এতিয়াও সি মাথোঁ লগ পাই আহিছে মাক, দেউতাক, চকীদাৰ, মালী, দুই চাৰিজন চাকৰিয়াল। মালীৰ বান্ধৰাটো, তাৰ শহা পোৱালিটো আৰু দেউতাকৰ ভাত্নোলিনৰ উকণ্ডা উকণ্ডা সুৰবোৰ এতিয়াও সি পাহৰা নাই। কপাই নৈৰ পাঁতিৰ হা-এমুনিৰ পৰা জীপেৰে, ফেৰীৰে, পুনৰ বেলেৰে এক দীঘলীয়া যাত্ৰাৰ অন্তত সি ক্লান্ত হৈ পৰিল। বৈ যোৱা ৰেলখনে তাক মাকৰ সৈতে এক বিশৃংখল ডয়াবহ, জিৰণিহীন জীৱন পথত তেলি পেলাই দিলে। ...কলিকতা মহানগৰ। কি তীব্ৰ গতিৰ জীৱন যাত্ৰা! মানুহ নে ঘোঁৰা? বেচৰ ঘোঁৰা নে পগলা ঘোঁৰা? পগলা ঘোঁৰা নে প্ৰাণহীন অথচ গতিময় জাক জাক 'ববট' ॥ কলৈ যাব ইহঁত? ক'ৰ পৰা আহে? দিন নাই ৰাতি নাই মাত্ৰ চলমান যান-বাহন, যাত্ৰী-অভিযাত্ৰী দল! সিদিনা জনাকীৰ্ণ বিৰাট ৰেল ষ্টেচনৰ পৰা ওলাই, ষ্টাম বাছ বগাই, মহানগৰৰ উপকণ্ঠৰ এটা গলিয়েদি মানুহ টনা বিজ্ঞা দুখনেৰে চন্দন, মাক আৰু হাৰাগ গৈ আছিল। সমুখেৰে পাব হৈ যোৱা এটা মিহিলক বাট এৰি দি বিজ্ঞাখন দুটা গলিৰ মুখত বৈছিল। বিজ্ঞাৰ সেই মিহিলৰ কণ্ঠত ধ্বনি উঠিছিল বিপ্লৱৰ, ইনক্লাবৰ। আৰু হঠাতে আন এটা গলিৰে এজন ডেকা দৌৰি আহিছিল প্ৰাণৰ ভয়ত—'বাচাও, বাচাও' বুলি। কি আচৰিত, মিহিলৰ কোনেও তাক ৰচাৰলৈ আগবাঢ়ি নগ'ল। আৰু পাছে পাছে খেদি অহা দুজন শকত-আৱত মানুহে 'চালা বেইমান! কাহা ভাগেপা?' বুলি তাক ধৰিলেহি। এজনে 'লে ইনাম্' বুলি চোকা অস্ত্ৰেৰে পৰি যোৱা ডেকাজনক আঘাত কৰি, অহাৰাটোকে দৌৰি পলাল।

আৰু সেই ডেকাজন তেজৰ ডোঙাত লুতুৰি-পুতুৰি হৈ পৰি ব'ল। মিহিলটো গৈ থাকিল বিপ্লৱ-বিপ্লৱত। আৰু বিজ্ঞাৰ ওপৰত—'মা' বুলি চন্দনে উমাক জোৰেজোৰে সাৰটি ধৰিলে।

চৈধ্য বছৰ আগৰ সেই দিনবোৰৰ কথা চন্দনৰ চকুৰ আগৰে
যেন বিজুলীয়াই ওচি গ'ল। শব্দতকৈও অধিক গতিৰ মান-বাহন আজি
আৱিষ্কৃত হৈছে। মনৰ গতি যে পোহৰতকৈও অধিক গতিশীল !
সেয়ে শ্ৰীউত্তম বৰুৱাক চমুৱাই চৈধ্যবছৰৰ আগৰ কথাবোৰ কওঁতে,
মুখেৰে প্ৰকাশ কৰিব পৰা শব্দ সম্ভাৰতকৈ বহু বেছি কাহিনী ক্ৰম
চন্দনৰ মনৰ মাজত উজলি উঠি উঠি জীপ গৈ আছিল। কোৱা
কথাখিনিৰ কিছুমান সৰুকালিৰ চাক্ষুৰ অভিজ্ঞতাৰ মনত পৰা,
কিছুমান পিছলৈ মাকে তাক কোৱা বা আনক কওঁতে শুনা। কলিকতা
মহানগৰত প্ৰথম দিনাই মৰ্মান্তিক আঘাত পোৱা কথা কৈ চন্দন
কিছুপৰ থমকি ব'ল।

বৰুৱায়ে কথাবোৰ শুনি অভিজুত হৈ নিবৰ হৈ আছিল। হঠাতে
কিছুপৰৰ নিবৰতাই তেওঁৰ চমক ভাঙিলে। দেখিলে চন্দনে
খোলা শিৰিকীখনত ভেজা দি এখন হাতেৰে চকু দুটা টিপি ধৰি বৈ
আছে।

ঃ চন্দন ! —বৰুৱাৰ মুখেৰে কথাষাৰ ওলোৱাৰ লগে লগে
চন্দনে ঘূৰি লৈ কৈ গ'ল—

ঃ মই হেনো অভাৱ হৈ পৰিছিলো। হেঁতাব কথাই। মোৰ
এটা পহা পোতাগিলৈ, মালীকাইৰ এটা বাগ্‌চাইলৈ ইমান মৰম, অথচ
মানুহে মানুহক এনেদৰে মাৰিব পাৰে,—এই কথা আটাইৰ বদন্তত
মই সদা কৰোঁ কেনেকৈ ? —জাহে জাহে হাৰাণ খুৰাৰ পাৰ চৰাইৰ
কোঠালিৰ লৰে পুৰণি দুমহলা, ভাঙা ঘৰৰ জালি দাঁতিৰ একমুঠ

বিবিলীখনৰ নেলিওত ধৰি চাই থাকো। তলত আৰ্জনাৰ দ'ল।
অ'ক পৰৱৰ্তীকৰ ল'ৰে আধ'পটি মানুহৰ জ'ক। খঙাল চেমনীয়া
অ'ক তেজাৰাৰ। সিহঁতে ম'ৰে। মৰেও। আচৰিত, তাৰ মাজেৰে
নেলিকৈ হে বাৰ বছৰ পাৰ হৈ গ'ল।

বকৰাই এটা হুনিয়াই কাঢ়ি ক'লে : চন্দন, মোৰ বালাবহু
নে হৈ উমাইৰ ল'ৰা হুনি। মোৰেই ল'ৰাৰ দৰে। সঁচাকৈ তেজাৰ
সেই ল'ৰাৰ ল'ৰালিও এনে দুখো'গ নামি অহাটো দুখৰ কথা। কিন্তু
কি ক'ৰো নাই।

স : উপায় নাই। উপায় নাই। যদি সেয়ে হয়, কি লাভ ক্ষুধাৰ্ত
কুৰুৱাৰ দৰে মোৰা ক'মেলা কৰি? পাতি ত'নো আছে তথা-
কথিত জীৱন সংগ্ৰামত? বাৰ বছৰোতা সংগ্ৰামকে কৰিলো। মায়ে
লগিলে। হাৰান ঘূৰাৰ সন্ধানত ম'ই সৰু কোম্পানী এটাৰ অফিচত
কাম পালে। মোক পতানে। কিন্তু মোক জানো পঢ়িব দিলে?—
—উত্তৰিত হৈ চন্দন বৈ গ'ল।

বকৰাই কথা উলিয়াবলৈ সুধিলে : কিয়, কি হ'ল?

স : মই ম-দেউতাৰ কথা কে ডাবি, অতি কষ্টেৰে পঢ়ি ডালদৰে
প'হ কৰি ক'লেজত ডিগ্ৰী পৰীক্ষা দিবলৈ সাহু হৈছিলো। পৰীক্ষা
দিবলৈ গৈছিলো—দুবছৰ আগতে। ভাৰতীয় দৰ্শনৰ সৌধন পুথিকে
হাতত লৈ আওবাই আওবাই পৰীক্ষা হ'লৰ ওচৰ পাইছিলো। ১৯৭২
চনৰ সেই দিনটো... কিন্তু সেৱাগত লিখা আছে : Boycott Exa-
mination 'পৰীক্ষা বৰ্তন',—'প্ৰথমে দাবী পূৰণ'—ইত্যাদি। এজুৰ
তেকাৰ কাতত ইন্দ্ৰাবৰ জগন্মনি। কি কৰোঁ, কি নকৰোঁ ডাবি
থাকোতেই ওচৰতে হুটী বোমা ফাটিল, দুইবৰপৰা ল'ৰা কেইজনমান
দৌৰি অ'হিন—'পুলিচ', 'পুলিচ'। এটা হগলুগীয়া পৰিবেশৰ সৃষ্টি
হ'ল। ... পৰীক্ষা হ'লৰ বহুপটৌৰ মুখত যোঁতয়া মোৰ হাতৰপৰা
সৰি পৰা 'ভাৰতীয় দৰ্শন' পুথিখন গছকি গছকি ছাত্ৰৰ দলটো দৌৰি
গৈছিল—মই নিৰ্বাক হৈ বৈ অ'ছিলো। অ'ক ফটো : সেইখন পুথি,
সৌৰা এতিয়াও মোৰ ওচৰত—ভাৰতীয় দৰ্শন। সঁচাকৈয়ে বাক
ভাৰতীয় দৰ্শন আজি ডাবিৰে গছকি খেলোতাৰ কাঁজ নেতি?

..... আৰু আমাৰ দাবী ? কি সেই দাবী ? এই দাবীৰ অন্ত ক'ত ?
পশ্চাত্য সমাজৰ হতাশা জৰ্জৰিত যান্ত্ৰিক অস্থিৰতাই জানো ভাৰতৰ
বাবে, বিশ্বৰ বাবে, আজিৰ আদৰ্শ ? এয়ে জানো তুমি বিজ্ঞানৰ জঙ্ক-
ঘাট্টা—মানবৰ জয়যাত্ৰা ?

চন্দন মেন ক'ৱে হৈ বৈ গ'ল, আৰু বিচনাখনত বহি পৰিল ।
বৰুৱাই ধীৰে ধীৰে কৈ গ'ল,

: ভাবিবলগীয়া কথা তিকেই । কিন্তু চন্দন, মানুহৰ যাত্ৰাপথত
বহু বধ বিঘিনি থাকে । তাৰ মাজতে খাপ খাই ল'ব লাগিব । সমাজে
তোমাক, মোক প্ৰতিজনকে বিচাৰে । সমাজে বিচাৰে,—প্ৰতিজনকে
সন্নিহিতভাৱে থিয় হৈ বিকল্প শক্তিৰ লগত যুঁজিবলৈ,—সঁজি জান
দহজনক প্ৰেৰণা যোগাবলৈ । এই আহ্বান নেওচি পলাই সৰাৰ
কোনো পথ নাই ।

: নই বিৰক্ত হৈছো । আজিৰ সমাজ, আজিৰ বিজ্ঞান সকলোৱে
যেন ধ্বংসৰ পথেৰেহে চাপলি মেলিছে, —অমানৱতাৰ পথেৰে ।

চন্দনৰ ওচৰতে বৰুৱাই বহি ললে, আৰু মনমেৰে কৈ গ'ল,

: চন্দন শুনা । আপুনিৰ জগতৰ ধ্বংসৰ কাণ্ডটোৱেই মন
কৰিবলৈ নহব । আজি স্মৃতিৰে অতীত, স্মৃতিৰে বৰ্ত্তমান নিব পৰা
কৰিছে । বৈজ্ঞানিক জীৱকোষ সৃষ্টি কৰিবও ওলাইছে । You
youngman, তোমালোক হতাশ হ'লে নহব । যুগৰ লগত খোজ পেলাব
লাগিব । আৰু তোমালোকৰ দৰে চিন্তাশীল ডেকাসকলেই সমাজৰ
বেয়াখিনি আঁতৰাই প্ৰগতিৰ গতিপথ নিকা কৰিব পাৰিব ।

: কিন্তু মই ভাবো জানদৰে—

পৰিস্থিতিটো সহজ কৰাৰ মানৱ পৰয়াই, চন্দনৰ কথাৰ
মাজতে কথা সলাই কৈ উঠিল,

: খোৱা বাক সেইবোৰ । পিছে আনহী নো সোধা নেকি ?

: আপুনি বচক । জানো ।

: নাই, নাই ব'লৈছো । আমি অলপ আগতে কিবা—

কিবি বহুত খাইছে । আৰু এগিজাট পানীকে নিহা । গাটীৰ কজাত
খোৱা পানীখিনি বৰ জাজ লাগিছে । চন্দনে পানী আমি সাৰেৰে

আগবঢ়ালে। পানীগিন্ধাট একেঠাকে খাই গিন্ধাচাটো ওডতাই দিলে।
চন্দন গিন্ধাচাটো আগব তাইত থবলৈ গ'ল। বকতাই কমান উলিয়াই
মুখখন নহি আকৌ কথাৰ পাতনি মেলিলে।

ঃ বৰ ডাল ল'গিল, এনেদৰে তোমাৰ লগত পৰিচয় হৈ। মোহিত
মোৰ অন্তৰঙ্গ বন্ধু আহিল। মোহিতৰ ল'ৰা মেতিয়া, মোৰ ল'ৰাৰ
দৰেই। সেয়ে মোৰ বিনেক-বুদ্ধিৰে তোমাক দুট-এৰাৰ উপদেশ
দিলো। বেয়া নাপাব।

ঃ বেয়া পাম কে-নই? আপুনি ডাল ডাবিলেইতো কৈছে।

ঃ এটা কথা কও চন্দন, শুনিবানে।

ঃ কওকচোন।

ঃ তেঁো ল'ৰা, তোমাৰ শিক্ষা আছে। দেহত কাম কৰাৰ শক্তি
আছে। যদি বেয়া নোপোৱা, তুমি মোৰ চাহ বাগিচালৈ আহিব
পাব। তাত থাকি কামকাজ লিকিৰও পাৰিব।

ঃ ইয়াতো মই কাম কৰি আছো।

ঃ চন্দন, তুমি হ'লতো প্ৰকৃতিৰ বুকুত থাকি ডালপোৱা। পাব
কথাই। পিছে চাহ বাগিচাতো তুমি প্ৰকৃতিৰ সু-লি ৰূপ দেখিবা,
লগতে পাবা এখন সৰু সমাজ। সেইখন সৰু সমাজত দেশৰ দিন
দিন কটিব মানুহ লগ পাব। আৰু তুমিতো ভাৰতীয় দৰ্শনৰ ছাত্ৰ।
তোমাক নকলেও হয় যে, এই পৃথিবীত মানুহতকৈ শ্ৰেষ্ঠ আৰু একো
নাই। লোকোত্তৰ ভগবান উৰ্দ্ধলোকত থাকিব পাবে, কিন্তু সৰ্বব্যাপী
ভগবান মানুহৰ মাজতে। গতিকে মানৱ সমাজৰ এজন হৈ, মানৱ
কল্যাণৰ ক্ষেত্ৰত অধিহণা যোগোৱাটো প্ৰত্যেকৰে কৰ্তব্য, — বিশেষকৈ
তোমাৰ দৰে শিক্ষিত, বুদ্ধিশীল, চিন্তাশীল লোকে।

অলপ বৈ, চন্দনক অলপ ভবা যেন দেখি, পুনৰ বকতাই ক'লে,—

ঃ চাহবাগিচাৰ মাজত ব্যস্ত নগৰৰ ভিৰো নাই।

ঃ কিন্তু—

ঃ—তেন্তে চন্দন, ইয়াত অলপ কিডাপহে গঢ়িছা। তাত তুমি বাস্তৱ
জীৱী জখ্যজন কৰাৰ সুবিধাও পাব। সেই জীৱন জখ্যৰ সমীহীন

প্ৰজাতক জীৱনো নহয়, আৰু নগৰৰ মানুহৰ পগলা ঘোঁৰাৰ দৰে তীব্ৰ
প্ৰতিৰ জীৱনো তাত উচল।

অগ্ৰপ বৈ চন্দনে আগৰ মতকে, অগ্ৰপ কোমল সুৰত দোহাৰিলে,
ঃ কমা কৰিব, মই ইয়াত পাতিত আছো।

ঃ ডালকৈ ডাবি চাবা চন্দন। মই তোমাৰ দেউতাৰ দৰে।
তোমাৰ মঙ্গল মোৰো কামনা। মোৰ নিজৰ ল'ৰা দুটা বিদেশত।
সিহঁতৰ মাকো চুকাল। মোৰ ঘৰতে থাকি তুমি বাগিচা চলোৱাৰ
কাম দিকিব পাৰিবা। মোৰ ডাঙৰ লাইব্ৰেৰীটোত পঢ়িবও পাৰিবা।
বাগিচাৰ ডাঙৰ গগৈৰ ছোৱালী মমতাই পূব ভাৰতৰ মূৰ্তি নিজৰ
ভেটিত সমাজ বিজ্ঞানৰ প্ৰৱেশণা কৰি আছে, তাকো মোৰ লাইব্ৰেৰীতে
অধ্যয়ন কৰে।

এনেতে জীপৰ দীঘলীয়া কেবাটাও ধৰ্ম কানত পৰিল। বকৱাই
বুজিলে যে নগৰ চিকাৰী বন্ধু দুজন উদ্বিগ্ন হৈছে। ঘড়ীটোলে চালে,
দেখিলে এফাটোমান হৰাই। বাহিৰত ক্ৰমে আন্ধাৰ হৈ আহিছে। তত্ৰা-
তৈয়াকৈ উঠি তেওঁ ক'লে : বহুত পলম হ'ল। এতিয়া বাও।

ঃ ডাল। মই তললৈ গৈ জখলাডালত ধৰোঁগৈ। চন্দনে ডাঙা-
তৈয়াকৈ বাহিৰ ওলাই, বহিৰ জখলাৰে নামি, তলৰপৰা জখলাখন
টানকৈ ধৰি থাকিল। বকৱাই সাত্থানেৰে এখোজ এখোজক নামি
আহি, বিদায় লোৱাৰ পৰত ক'লে,

ঃ পিছে চন্দন, মই আকৌ আহিম।

ঃ আপোনাক আগবঢ়াই দিও বৰ।

ঃ নাজাগে চন্দন। মই পাবিন।

বকৱাই নাজাগে বুলি কোৱা সত্ত্বেও, চন্দনে টিলাটোৰ ওখখিনিলৈ
বকৱাৰ লগতে আহি থাকিল।

ঃ পিছৰ দেওৱাৰে সোনকালে আহিম।

ঃ আহিব। মই থাকিম।

ঃ সাতু হৈ থাকিবা। মোৰ বাগিচাটোত ফাৰ লাগিব। এতিয়া
তুমি উভতি যোৱা। সোৱা জীপখন দেখিছো। আহিছোনেট।

ঃ ডাল, বকৱাৰ।

তললৈ হাত জোকাৰি জোকাৰি, বকৰাই সমহলৰ বঙা আলিটোৰ দাঁতিত বৈ থকা জীপখনলৈ বেগাট নানি গ'ল। তল পাই এবাৰ উভতি চাই, বৈ থকা চন্দনলৈ লক্ষ্য কৰি হাত জোকাৰিলে।

চন্দনেও হাত জোকাৰিলে।

অলপ পিছতেই জীপত বহি থকা চিকাৰী দুজনৰ সৈতে বকৰা বেকা সৰু আলিটোৰে অদৃশ্য হৈ গ'ল।

চন্দন উভতিল।

প্ৰতিটো খোজ যেন মন্থৰ। কিন্তু মনত প্ৰলব সি জাঁটৰি উঠিল—
স্বাৰ গতি অতি দ্ৰুত।

ঃ যান ? কিয় যান ? ক'লৈ যান ? কাৰ বাবে যান ?
যোৰ কোন আছে ? এই অৰণ্য। শান্তিৰ পৰিবেশ। কিন্তু জন-
অৰণ্যত কি পান ? ধ্বংস, হিংসা। দৈহিক আঘাতেই নহয়,
মানসিকো। মানসিক মৃত্যু। মৰা আৰু মাৰাৰ পৰিবেশ। যিখন
সমাজত, ভীমাই থাকিবলৈ মানুহে মানুহক দাবিৰ বগাত পৰে,
মানুহৰ হাতত মানুহে মৰিবলগীয়া হয়, আৰু যিখন সমাজত দুৰ্নীতিৰ
বিপৰীতে থিয় দিবলৈ গলেই—পদে পদে পাব লাগে আঘাত—অপমান,
য'ত স্বামীৰ বাবে ভীয়ে—পুত্ৰৰ বাবে মাতৃয়ে ভুলভুলি দিব লাগে
মান-মৰ্যাদা ; —নাই, নাই নই সেইখন সমাজলৈ উভতি যাব নোৱাৰো,
নই নাহাও। কিয় যান ? কিয় যান ? কাৰ বাবে ? কাৰ বাবে ?

—চিন্তাৰ ঠৌৰ উখল-মাখলৰ মাজত কেতিয়া যে যন্ত চালিতৰ দৰে
চন্দনে উভতি আহি বহিব উদ্দেশ্যে বগাই, মেল খাই যোৱা দুৱাৰেৰে
বুকু আবাসত সোমাই পৰিল, গনৈ নাপালে। হাত ওৰি সৰুলো
অংশ যেন লাগিল। কাপোৰকানি নসলোৱাকৈয়ে বিচনাখনত দীঘল
দি পৰিল।

খোলা দুৱাৰ আৰু খিনিকীৰে সোমাই অহা একোবোৰ ক্ৰমে ক্ৰমে
উঠি অহা গুৰুপকৰ জোনৰ পোহৰে কিছু পৰিমাণে আঁতৰাই দিলে।
বেৰৰ ইকৰাৰ ফাঁকেৰে অহা সেই স্নিগ্ধ পোহৰে তাৰ দেহত আঁকি
দিলেহি চৰাইৰ সঁজাৰ জোহাৰ কাঠিৰোৰৰ দৰে কেইডালমান বেখা।

আঁক জুৰি দি ধৰিলে তাৰ মনক এটা যুগৰ আগৰ ঘটনা কিছুমানৰ টুকুৰা-টুকুৰ ছবিয়াে। যিবোৰ কথা তাৰ ল'ৰালিৰ স্মৃতিৰূপে এতিয়াও মনত আছে, যিবোৰ কথা মাকে তাক কোৱা বা আনক কোৱা সি শুনিছিল; পিছত কুৰি বছৰীয়া ডেকা হৈ পুনৰ কপাই ফৰেষ্টলৈ উভতি আহোঁতেও যিবোৰ কথা শুনিছিল, —সকলোবোৰ চলচ্চিত্ৰৰ টুকুৰা-বদৰে তাৰ মনৰ চকুত যেন আকৌ উজলি উঠিল। তলপ আগতে তাৰ হৃদয় আভাস দি বকুৰাক দিছে। কিন্তু আন বহু কথাই তো সি কোৱা নাই। কব নোৱাৰে। সঙ্কোচ হয়। সন্ধ্যা তাৰ নিজৰ কথা। গোপন কথা। অথচ সত্য।

সত্য, নৌ খিৰিকীৰে দেখি থকা আকাশৰ এডুকৰ কালপুৰুষৰ পোন পুত্ৰৰ দৰে। দেউতাক সৰুতে কৈছিল, তেওঁ বিশ্ববিখ্যাত সমাজ সেৱক আৰু স্কাউট অ'ৰ্গেনাইজাৰ জনক বেভেন প'ৱেলৰ সোনা-পোনা পুত্ৰিত পাইছিল যে—সমুদ্ৰত দিশহাৰা নাৱিকে আকাশৰ এই 'অৰিঅ'ন' (Orion) তাৰকাপুঞ্জ চাই উত্তৰ-দক্ষিণ দিশৰ উৰ দিহ উলিয়াইছিল। সেই যেন তৰা-বোৰ, কালনিক বেখা এডালৰ সংযোগ কৰি দিলে এটা কিছুত দিনাক'ৰ হোন্ধাব ৰূপ জন্ম। —মূৰৰ তৰাটোৰ পৰা কঁকালত ওলনি পৰা দীঘলীয়া বেদ্যানখনৰ অকৃতি সিন্ধা চৰাটোৱৈ এডাল কালনিক বেখা অনুৰা। কৰি লগেই উত্তৰ দক্ষিণ ওলাই পাবে। ফলত অ'ন দিশবোৰো জনা যায়।

দিশৰ সজ্ঞান। পথৰ সজ্ঞান।

লোক আকাশৰ বাজপুৰুষ।

লগতে কল্পনা।

পৃথিৱীৰ বুকুৰে সাগৰত দিশহাৰা নাৱিকৰ পূৰণিকল্পীয়া সজ্ঞান দিয়া কালপুৰুষ। কিন্তু আজি চক্ষুৰ দিশহাৰা সোঁত জনা এনে কোনোবা ওলাব যি কালৰ সঙ্ঘত ৰূপে প্ৰকৃত পৃথিৱী তাক আঙুৰাই লৈ হাব পৰিব।

....বহুত চিন্তা।

....আঁক বহুত স্মৃতি।

১৯৭৪ চনৰ এই এটা নিশাৰ মাজত কাপাইৰ লৰালিৰ ১৯৬০, কলিকতা মহানগৰীৰ ১৯৬০ৰ পৰা ১৯৭২লৈ সুদীৰ্ঘ কালছোৱা মিহলি হৈ পৰিল তাৰ মূৰ লিভানত। চন্দনৰ দেহৰ ওপৰত চৰাইৰ সঁজাৰ লোহাৰ ছিকৰ দৰে পৰি থকা জোনাকৰ বেখাবোৰ, আৰু লিভানত ভেজা দিয়া মূৰৰ ভিতৰত সেই বিক্লিষ্ট দিনৰ টুকুৰাবোৰ—চলচ্চিত্ৰৰ, ফ্লেমৰ পিছত ফ্লেমৰ দ্ৰুতগতিৰে ভাঁহি উঠিল।....

এইখন খিৰিকীয়ে আন এখন খিৰিকীমুখলৈ তাক ওভতাই লৈ যায়।

১. এইখন খিৰিকীৰে সোমায় অজস্ৰ পোহৰ।

সেইখন খিৰিকীৰে অজস্ৰ বিভীষিকা।

এইখন খিৰিকীৰে দেখা যায়—অন্তহীন মুকলি সেউজৰ তৰঙ্গ। দিগন্ত বিষণ্ণ আকাশৰ নীলা আৰু হেজাৰ তৰালিৰ লুকাডাকু।

সেইখন খিৰিকীৰে ডঙা-আধাডঙা আৰু ডাঙিবলৈ অপেক্ষাত থকা ইটা-বালিৰ দেৱাল মাথোঁ চকুত পৰে। আকাশৰ টুকুৰাকণ জতি কলেটবেহে বেঙা মেলি চাব পাৰি।

১৯৬০ চনত প্ৰথম যিদিনা সেইখন খিৰিকীৰ দাঁতিতে চৈতন্য ওভতাই পাই চন্দনে চকু মেলিছিল,—দেখিছিল তাৰ দৃষ্টি বন্দী—কেইগজমানৰ ভিতৰতে। মাকে তাক বিচি আছিল। চকুৰে-মুখে পানী দিছিল। সি চকু মেলা দেখি ব্যস্তভাৱে মাকে মুখৰ ওচৰলৈ মুখ নি মাতিছিল।

৪ চানু..।

৪ মা, পানী খাম।

সি লাহে লাহে উঠি বহিছিল। মাকে আনি দিয়া চেচা পানী খাই ইফালে-সিফালে চকু ফুৰাইছিল। এটা সাধাৰণ, লেভেৰা কোঠালি। এখন আধা ফটা আহল-বহল পৰ্দাৰে এটা চুক আবৰি ধোৱা আছে। স্তম্ভ বজা-বঢ়া কৰা হয়। ভাৰপৰাই মাকে এটামান্ন পানী গিলাচ জ-নি দিলে।

সি মিজমাত্তে শুই আছিল। অলপ জীতৰত আক এখন বিচনা। এখন সৰু প্ৰাণনা দুইখন বিচনাৰ মাজত। আলনাত কাপোৰ কেই-খনমানহে। কোঠাটোৰ ইটা-বালিৰ দেৱালত দুটামান সৰু খলপ। তাৰে এটাত কালী গোসাঁনীৰ বজ্জোৱা ফটো এখন। সমুখত সৰু ধূপদানীটো। বেৰত নতুন পূৰণি কেইখনমান সাধাৰণ কেলেণ্ডাৰ।

তল মহলাত সৰু সৰু দোকানবোৰ। ওপৰ মহলাতো একে ধৰণৰ কোঠা কিছুমান। কিন্তু দিন আগতে সেই ঘৰৰ কোঠাবোৰত বা বাহিৰৰ দেৱালত চুপ বালিৰ লেপ পৰিছিল, তাক মাজে মাজে এবাই পৰা প্লাষ্টাৰৰ বিচিত্ৰ চিত্ৰয়ো বুজাৰ নোৱাৰে। ইটাবোৰে ধৰি থকা, আৰু কাঠৰ চিৰিবে উঠানমা কৰা সেই দালানঘৰৰ মাজৰ মহলাৰ এশ বিশ বৰ্গফুটৰ কোঠালিটোৱেই হাৰাণ পিয়নৰ ডাৰাঘৰ। ডাৰা একুৰি টকা, এইবাৰ ছেনো দুটকা বাঢ়িব। এতিয়া আকৌ অকলশৰীয়া হাৰাণৰ আলহী দুজন হ'ল—উমা আৰু চন্দন।

প্ৰথম দৰ্শনতে আঠবছৰীয়া চন্দনৰ উকমুকনি অনুভৱ হ'ল। কাপাইৰ আহল-বহল কোঠাবোৰ, সমুখৰ বেজিংলগোৱা বাবাডা, চাং-বঙলাৰ তলৰ খেলৰ ঠাই, সমুখৰ ফুলনি, যিদিনেই ইচ্ছা লবি ধাপৰি ফুৰিব পৰা বিশাল পথাৰ আৰু শিৰিকী নেলিলেই দেখা অন্ত আকাশ অসীম সেউজ,—তাৰ মনত পৰিল।

সি থিয় হৈ শিৰিকীখনৰ ওচৰলৈ গৈ লোহাৰ ৰেলিঙত ধৰি তললৈ চালে। সমুখলৈ চালে। একে ধৰণৰ বহু শিৰিকী। কোনো-খন বন্ধ, কোনোখন খোলা। কোনোখনত ফটা ছিটা হ'লেও পৰ্দা, কোনোখনত নাই। তাৰ মনত পৰিল কাপাইৰ চকীদাৰৰ পাব বাহ-টোৰ সৰু কোঠাকেইটালৈ। কাঠেৰে সজা পাব বাহটোত দুখলপ কৰি দুটা সৰু খোটাৰিত—চাৰি-জোৰ পাবচৰাই চকীদাৰে পুহিছিল। বাতি দুৱাবোৰ জপাই থয়, পুৱা খুলি দিয়ে। কেতিয়াবা দুপৰীয়া কোনোটো খলপৰ কোঠাৰ মুখত একোটা পাব বৈ থাকে। চন্দনৰ সমুখৰ বন্ধ, খোলা, টকা, নটকা শিৰিকীবোৰেও তাক পাবচৰাই বাহত থকাৰ অনুভূতি দিলে। সি মাকলৈ ঘূৰি চালে।

মাকে তাক বুকুত সাৰাটী লৈ মজিমাত্ত পাৰি খোৱা বিচনাখনত

বহিল। মুখেৰে কাৰো একো কথা নোলাল। দুখন বেদনাহত
হিয়াই পৰম্পৰা বেদনা অনুভৱ কৰিলে।

চন্দনে গম পালে, আহোতে গলিৰ সমুখত বিভৎস মাৰপিট দেখি
সি অজান হৈ পৰিছিল। এতিয়া তাৰ জ্ঞান আহিলে। আক এতিয়া
সি বিচাৰকেই বা নিবিচাৰক—এই কোঠাটোৰ গাপমৰা পৰিবেশত
মাকৰ লগত কিছুদিনলৈ হ'লেও কটাব লাগিব।.....

দিনৰোৰ যায়। নিশানোৰো। প্ৰায় আধাকোটি মানুহৰ জনঅৰণ্যৰ
মাজত, হাৰাণ-উমা-চন্দন যেন মুকলি অৰণ্যৰ ডাঙৰ গছ-গছনিৰ
মাজৰ এচুকত লেৰেলি থকা শেতাপৰা অলাগতিয়াল হাবি-বন। আক
লক্ষ লক্ষ তেনে প্ৰাণী সেইখন মহানগৰীত তেনেদৰে থাকে। আছে।

এটা কোঠা। কেইবাটা কোঠাৰদৰে সমূহীয়া একোটা লেভেৰা
পায়খানা। আলিবাটন নুবৰ এটা পানীকম। আক প্ৰায় চাৰিটামান
একে ধৰণৰ পুৰনি তঙা-আধাতঙা দুই তিনি মহলাৰ ঘৰৰ এশটামান
কোঠাত হাঁহ-পান-কুকুৰৰ গড়াহত থকা দৰে এজাক মানুহ। পুৰুষ,
প্ৰিবেতা, ডেকা, গাভৰু, চমনীয়া, শিশু। আক বহু অনাগত শিশুৰ
সন্তানলৈও বৰ্তমান। কলিকতা মহানগৰৰ উপকণ্ঠৰ এওঁলোক
বিশিষ্ট নাগৰিক। এওঁলোকৰে প্ৰাণুৰক্ষকসকলৰ ভেটিমিনাৰ
আছে। এওঁলোকেই মহানগৰৰ পৌৰসভাৰ কৰ্তাসকলৰ ভাগা নিৰ্দ্ধ
কৰে; এওঁলোকেই সময় সময়ে সন্মিতিৰ তথা দেশৰ ভাগনিয়ন্ত্ৰা-
সকলৰো ভাগ্য নিৰ্দ্ধাপ কৰাৰ গৌৰৱৰ ভাগ পায়। অকল সেই-
খিনিহেই। তেওঁলোকৰ জীৱন-মাত্ৰা কিন্তু চলে সেই পাৰ বাঁহৰ
দৰে একোটা কোঠাত বাগ্ৰিবাগেৰে, পুৱাৰ আজান বা ফেটবীৰ
ছটাভজনৰ লক্ষ তুলাৰ আগৰেপৰা নাজনিলাৰ ঘান-বাহনৰ শেষ
ঘৰ্ষাৰণিৰ পৰলৈ অস্থিৰ পৰিষ্কাৰে; এসাজ আতাৰ সমুখত লৈ
আন সাজ পাবৰ বাবে যি কোনো মূল্যত যি কোনো কাম কৰাৰ উগ্ৰ
সক্ষমৰে। ইহঁতে মানুহ। আক 'সবাৰ উপৰি মানুহ সত্য'।
হ'তে ইচ্ছা ত'তে বাট—মহাজনৰ বচন। আক জীৱনটো হেনো
এখন ফুলনি, ইচ্ছাশক্তি তাৰ মালী। কিন্তু ইচ্ছাতেও সৰুজোৰে থাকে—
ভাল? জীয়াই থাকিব। মালীয়ে ফুলনি সজাই ৰখাৰ দৰে, নিজকে

আৰু বগতে সমাজখনক ধুনীয়াই সজাবলৈ মানুহৰ পক্ষত কোন আৰু ? এইবোৰ বহুত কথা ; কিতাপ-পুথিত পোৱা কথা ; বস্ত্ৰৰ জীৱনতো দৃষ্টান্ত পোৱা কথা ; কিন্তু এয়া নিয়ম নৈ বাহিৰলৈ ? বাহিৰলৈকে আঙুলিয়াই মহাজনী—বচন আঙুৰাই জানো লাভ আছে ? আনহাতে এনে বাহিৰলৈকে নিয়মত পৰিণত কৰিব নোৱাৰিলে ? মানবশক্তি অপৰাজেয় বুলি তেতিয়াহে কৰ পৰা যাব । অকল নৈতি-বাহক ‘অপৰাজেয়’ হ’লেওতো নহব, সৃষ্টি-সূচক চিৰন্তনীয় চিৰন্তন সত্যওতো হ’ব নগিন । সেয়ে ক’ব পৰা যাব—সৰ্ববৈ ওপৰত মানব সত্য !

---এদিন দুদিনকৈ মাত্ৰ আৰু নহব পিছত বচবাবোৰ পাৰ হৈ যাম ।---

কেনেমানহঁতৰ ভগ্নীয়াৰ হাবাগৰ ওপৰত সম্পূৰ্ণ ভৰসা কৰি মমতা আৰু চম্পদে নিবিয়াহ । উমাৰ হাতত এটা টকা-গাইচাৰেই ত জনৰে সঙ্গত উঠে । মনবদুৰ্য্যেত পুৰুষৰ প’হৰাৰ নোৱাৰে ।---

বিদ্য চন্দনৰ তৰিহাতৰ চিহ্নটি মনত অস্থিৰ কামে । বহু দৃষ্ট কৰি, হাবাগৰ লগত ইফ’ন ফকলৰ পিছত সিফ’ন ফকল নুবি ঘূৰি প্ৰ’ৱা এমহৰৰ মূৰত এমহীলমান ঐশ্বৰ্যৰ সঞ্চালক বিদ্যালয় এখনত :—মোনতে মনত গুতি সৰল প’ৰিলে । কিন্তু তাৰ বাবে বহাগলৈও মাননী নিব লগা হ’ল ! শিক্ষাৰ সুস্থিৰাৰ ক্ষুণ্ণতো দুৰ্নীতি ! আৰু কি শিক্ষাইবা দান কৰা হয় ? ভেজাল বস্ত্ৰ, ভেজাল ওষধৰ ব্যৱসায় চলিব দৰে, এনে বহু বিদ্যালয়ত বিদ্যা বেচা হয়—বিদ্যা মানে পৰীক্ষা পাইব প্ৰমাণ পত্ৰ ।---আৰু পিছত, ক্ৰমে উচ্চতৰ বিদ্যালয়তো এমহা পত্ৰ, ডিগ্ৰী আদিৰ জেন-দেন ।---তাৰ পিছত ? এটা অনিশ্চিত তৰিহাত, অস্তিত্ব পত্ৰকৰা নৈক ভাগিন । কিন্তু তথাপি উপায় নাই । তাৰ মাজত আছি পৰে পিতৃ-মাতৃ-অভিভাৱকৰ দৰিদ্ৰ । আৰু বেচেৰা শিশুহঁতেও বুলি নাপায় এটাবোৰ বহুমান আৰু অগাধত দিনৰ সন্দৰ্ভৰ কথা । পিছতে মনো-সঙ্গ পত্ৰ, কল্যাণৰ ওপৰত এখনত বঙৰ মেলা চাই আপোন পাহৰি থাকে ।---

চম্পনেও তেনেদৰে স্কুলত লগ-সঙ্গ পালে। কিন্তু সততে তাৰ মনত মৰমীয়াল দেউতাকৰ আৰু বিষম মাকৰ মুখখন মনত পৰি থাকে, সেয়ে স্কুল ছুটীৰ লগে লগে—মাকৰ কাম পায়হি। হাৰাণ খুড়াৰ সেই কোঠাটো, সেই খিৰিকীখন, ওলোমাই খোৱা দেউতাকৰ ডায়ালিনখন। মাকৰ তাক আৱৰি বন্ধাৰ আকৃতিৰ মাজত সি তাৰ দৰিদ্ৰ বুজি পায়। সি খুব মনোযোগেৰে পঢ়িব, পঢ়ি ডাঙৰ মানুহ হব, মাকক আকৌ সুখেৰে ৰাখিব। ---

হাৰাণ খুড়ালৈ তাৰ পুতৌ হয়। মাকৰ কথাও শুনিছে সি। এদিন পূববঙ্গৰ সকলো সা-সম্পত্তি এৰি থৈ—আপোনজন সকলোকে হেৰুৱাই—খেতিয়া শিয়ালদহত আশ্ৰয় লৈছিল—তেতিয়া গাভৰু বয়সৰ উমাক হাৰাণ খুড়াকেইতো আৱৰি ৰাখিছিল। কিমান বেদনা পিটুৰিটাই ব্ৰিৎলগীয়া হোৱা এই ‘বিফিউজী’, শৰণাৰ্থীসকলৰ। কোনো দোষ বা অপৰাধ নকৰা হেজাৰ হেজাৰ পুৰুষ-তিৰোতা, শিশু-বৃদ্ধ, কল্প পল্ল লোকক প্ৰাণৰ মমতাই আলিবাটত তুলি দিয়ে,—এক নিকৰ্দ্দেশৰ যন্ত্ৰালৈ। —মানুহৰ উন্নত, মানুহৰ অত্যাচাৰত, মানুহৰ দুৰ্দশা। অথচ এইসকল মানুহৰো এখন নিজৰ দেশ আছে,—কিন্তু সেই দেশলৈ তেওঁলোক যাব নোৱাৰে; একোটা ঘৰ আছে অথচ সেই ঘৰত সোমাব নোৱাৰে। আপোন ঘৰ, আপোন ঠাই, আপোনজন—সৰলৈ,বে পৰা আজুৰি আনি অস্তহীন পথত পেলাই দিলে। পৰিস্থিতিৰ দাস মানুহৰ তেনেহ’লে গোৰবৰ ঠাই ক’ত? প্ৰকৃতিৰ ৰোষৰ বিপৰীতে, বিভীৰণ জয়যাত্ৰাৰ পাতনি মেলিছে; অথচ মানুহৰ ৰোষৰ বিপৰীতে ব্যৱস্থা ক’ত? ---

এবছৰ, দুবছৰকৈ বহুৰবোৰ গৈ থাকে। মোহিতৰ কোনো সজ্ঞান ওলোৱা নাই বুলিয়েই খবৰ লৈ গম পায়। ইপিনে উমাৰ হাতত থকা টকা-পইচা শেষ হ’ল; হাতৰ ডিঙিৰ আ-জলজাৰত হাত দিবলগীয়া জৰুৰী হ’ল। ---

আনহাতে চম্পনক কোনো জৰাৱৰ অনুভূতি নিদিয়াটোৱেই হ’ল উমাৰ লক্ষ্য। শেষত চম্পনক নজনোৱাকৈ হাৰাণৰ অফিচৰ ‘বৰবাৰ’ক ধৰি লৈ, তেওঁৰে চিনাকি আন এটা কোম্পানীৰ অফিচ ছুপাৰ-টেণ্ডেণ্ট অফিচৰ পাণ্ডেৰ ওচৰ পালেগৈ। ---

এদিন চন্দনে জানিলে মাকে এটা কোম্পানীৰ অফিচত সাধাৰণ চাকৰি এটাত সোমাল। সি প্ৰবেশিকা পৰীক্ষা দিবলৈ আৰু এবছৰ বাকী। প্ৰথমে চন্দনে আপত্তি কৰিছিল। কিন্তু মাকে তাক বুজালে— যে হাৰাণ খুড়াকৰো বয়স হৈ আহিছে, দুবছৰ পিছতে অৱসৰ লভ লাগিব। আনহাতে চন্দনে অন্ততঃ বি. এ. পাছ নকৰালৈ, কোনোমতে চলিবতো লাগিব। যিদিনাই চন্দনে বি. এ. পৰীক্ষা দি কামত সোমাব, সংসাৰৰ দায়িত্ব তাকেই দিব। মাকে আৰু চাকৰি নকৰে। চন্দন ম’ছি হ’ল। তাৰ মনত আৰু দৃঙেনে এটা কৰ্তব্যৰ আদ্যানে সহাবি নিলে। সি ভাললৈ পাহৰুৱিব লাগিব, প্ৰবেশিকাৰ পৰা বি. এ. নহ’লৈ। তেহে সি ভাল চাকৰি পাব। তেহে মাকক জিৰণি দিব পাৰিব। তেহে হাৰাণ খুড়াককো বুঢ়া বয়সত প্ৰতিপাল কৰিব পাৰিব। ---

সেই খিৰিকীখনৰ কামত বহি পঢ়ে—চন্দনে। ওচৰৰ টেবুল-খনত ক্ৰমে সৰুৰপৰা ডাঙৰ, সাধাৰণ ছুগল হিঙানৰপৰা গভীৰ তত্ত্বতথ্যৰ দৰ্শন-সাহিত্যৰ পুথিবোৰ থাপ খায়। স্কুল এৰি, কলেজ পায়। ঘৰত কিতাপ-পত্ৰ পঢ়াৰ উপৰি পুথিভঁৰালত আৰু সীমিত দুই-এজন অধ্যয়নশীল বন্ধুৰ কিতাপ-পত্ৰ আনি নোট টুকি টুকি মাজ নিশা পাব কৰি দিয়ে চন্দনে। সি প্ৰবেশিকা পৰীক্ষাত প্ৰথম বিত্তগত উচ্চস্থান পাই প্ৰতিযোগিতামূলক বৃত্তি পাইছিল। একে উৎসাহেৰে সি কলেজতো পঢ়ি অধ্যাপকসকলৰ প্ৰিয়পাল হব পাৰিছিল।

দৰ্শনৰ ‘অনাৰ্ছ’ৰ মাজত বুৰ গৈ থকা চন্দনে কলিকতাত ক্ৰমে পঢ়ি উঠা ছাত্ৰ-আন্দোলন, ভনতা-বিচ্ছোড়ৰ প্ৰতি উদাসীন হৈ থাকে। সি জানে শতকৰা আশী-নব্বৈভাগ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে পঢ়াশুনা কৰি, ডিগ্ৰীলৈ একো নহব। তাৰো গভীৰ অধ্যয়ন কৰা বিষয়বোৰ হস্ততো জীৱনযাত্ৰাত একো কামত নালাগিব। তথাপি সি খুব ভালদৰে পাহৰু কৰিব লাগিব; হয়তো অনাৰ্ছত ভাল কৰিলে আৰু পঢ়িব। কাৰণ তাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিছে নিকলিষ্ট দেউতাকৰ মান-সন্মান, দুৰ্ভাগীনা মাক আৰু হাৰাণৰ ভৱিষ্যৎ। ---

‘১৯৬০ চনৰ সেই দিনটো।’ সিলিয়া সি বি. এ. অনাৰ্ছৰ পৰীক্ষা দিবলৈ ওলাইছে। মাকে ঘৰৰ দুৱাৰৰ ওপৰত চাবি থাকি দি কৈছে,

ঃ আজি অফিচত মোৰ অন্তৰ পলম হ'ব পাৰে । তুমি বাহিৰতে চাহ খাই আহিবা । টকাখিনি লৈছ' নহয়, তোমাৰ নতুন পেন্স্ট-ছাৰ্টমোৰ আহোতে লৈ, আহিবা ।

চন্দনে নাকৰ ডৰি ছুই প্ৰণাম কৰিলে ।

মাকে মূৰত চাত ফুৰাই আশীৰ্বাদ দিলে ।

পৰীক্ষা দিনেই আশ্বপ্ৰভায়েৰে যোৱা পুৱেক, মাকে সেই একমন্ত্ৰ শ্বিনীশীখনেৰে চাই থাকিল । বাছ লটপেটলৈ পোতা কাড়ি যোৱা চন্দন অগ্নিবাটিৰ জনতাৰ মাজত মিহি গ'ল । ----

আক সেইদিনাটো চন্দনৰ ভীৰনত প্ৰান্তৰণীয়া ঘটনাটো ঘটি গ'ল । পৰীক্ষা হলৰ গোট বন্ধ । অ'ত-ত'ত ছাত্ৰ আৰু অভিভাবকৰ ভূঃ । সমুখত পোষ্টাৰ পৰীক্ষা বন্ধ হ'ব লাগে বুলি, দাবী পূৰণ হ'ব লাগে বুলি । অদ্ভুত 'ক্লেগান' দিয়া একাক ছাত্ৰ-ছাত্ৰী ; পাছে পাছে পুহিছ । হঠাতে বোমাৰ শব্দ ; হবমুখই সগদল ছিন্ন-ভিন্ন তৈ দৌৰা ডৰিবোৰ, খুন্দাত উফুৰি পৰা চন্দনৰ 'ভাবতীয়া দৰ্শন'ৰ ওপৰেদি লবি নোৱা এজন, দুজন, বহুজন ভাবতীয়াৰ ডৰি । ----

এজন উত্তেজনাৰ্ণৱ নাটক নে কি ? বিপ্লবৰ খেলাগান লিখা পোষ্টাৰ কিছুমান মাটিত বাগৰি আছে ; 'ভাবতীয়া দৰ্শন'খনৰ দৰেই ; নিৰ্যাক দৰ্শক 'সি ; খকাখুন্দাৰ মাজত থিয় হৈ আছে । কিমান পৰ গ'ল, সি ক'ব নোৱাৰে । ক'ব নোৱাৰাকৈয়ে সি বুটলি লয় লিখাপথন আৰু এটা সমস্ত পৰীক্ষাভলৰ বন্ধ দুৱাবখনলৈ এবাৰ চাই, উভতি খোজ পেলায় । বহুৰ পদক্ষেপ । ----

কিছুদূৰ যোতা কাড়ি আহি এখন পাৰ্কৰ বেঞ্চত বহে । দুপৰীয়াৰ পান, বৰ বেছি মানুহ নাই । তথাপি হয়তে তাৰ দৰেই আহুত মনৰ কিছুমান আছে,—অ'ত-ত'ত । কিছুমানে বেঞ্চত বা ঘাছনিত শুইছে । পাৰ্কৰপৰাই দূৰৰ আলিবাটিৰ জনমিছিলৰ সোঁত চকুত পৰে । নিয়ামিকৈ সজাই থোৱা ডাঙৰ ডাঙৰ দোকান-গোহাৰ, হোটেল-ৰেস্তোৰাঁবোৰ । ইমান নিয়ামি সেইবোৰ, অন্ধৰ হাব বাবে এইবোৰ সজোৱা হৈছে—সেই মানুহবোৰ ইমান উজ্জ্বল, ইমান জমিৰমীয়া ।

চন্দন লাহে লাহে প্ৰকৃতিত হয়। স্তম্ভাভ বহে। সি ডাৰি যায়,—
আৰু এবছৰলৈ মাকে তাৰ কাৰণে কান কৰিব লাগিব। ইমান
কণ্টৰ কাম। ঘৰৰ বজা-বঢ়া, তাৰ আগপেচান ধৰা, হাৰ'ণৰ অনুখ-
বিসৃগত পৰ দিয়া, তাৰ উপৰি—অফিচৰ চাকৰি। পাকু মো কেইটা
টকা! ছুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্টজনে বো'ল দাঙি নহয়। ---নহলে এই বছৰটো
বহি থকাতকৈ সিও কানত সোমাব। ৰাতি পড়িব। --- কিন্তু
চাকৰি ক'ত পাব? ইমান নিয়ন্ত্ৰণৰে ভৰা এই মহানগৰ। তথাপি
সি মাকক সহায় কৰিব লাগিব। দেউতাক মাকক বিমান মৰামৰে
ৰাখিছিল, তাক মাকে কিমান যত্নেৰে ইমান ডাঙৰ ৰাখিলে। তাৰ
মাক, মাকতো নহয় তাৰ পৰা প্ৰতিনিয়তি।

চিহ্নাৰ জাঁহ ফালি ফালি, ড্ৰানৰ টামিনাটু নাচি, বহুত উঠিল।
চিনেমা হলৰ দাঁতিৰ ওপৰটোত নাচিল। তাৰপৰা সি খেত কাঢ়ি কই
যায়—একফালংমান।

চিনেমা হলৰ পিনে চকু পৰাত দেখিলে মাকে এখন টেক্সীৰপৰা
নামি গোটলৈ আগবাঢ়িছে, আৰু এজন লোক টেক্সীচালক ডাঙা দিব
ধৰিছে। কোন এইজন মানুহ? ছুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্টজনেইচেন! ---

চন্দনে ১২ বছৰ পিছত কপাই ক্ৰবেণ্টলৈ আহি কি পালে?
পূৰণি দিনীয়া মাত্ৰ চকীদাৰজন। বুঢ়া হৈছে। তাৰ ল'ৰাই কাম
কৰে, সি লগত থাকে। বুঢ়াৰ মুখত সি শুনিছে, দেউতাকৰ কোনো
সজ্ঞান পোতা নাই। অৱশ্যে সন্দেহ কৰি কেইজনমানক ধৰিছিল।
বিশেষ একো গুংসুত নোলাল। বুধনৰ চাকৰি গ'ল। সিদিনা ৰাতি
সি উভতি নহা কাৰণে।

নতুন ক্ৰবেণ্ট অফিচৰে চন্দনক কেইদিনমান ৰাখিলে। ক্ৰবেণ্ট
অফিচৰৰ পত্নী মাকৰ ঘৰলৈ গৈছিল। কেইদিনমান থকাৰ পিছত
ক্ৰবেণ্ট অফিচৰৰ ঘোণীয়েক অহাৰ আগদিনা সি কপাই এৰি গ'ল
পৰিয়ালৰ আবেষ্টনীৰ কথা সি যেন আৰু ভাবিবই নোৱাৰে।

কিতাপ কাপোৰৰ এটা ছুটকেছ, এটা কাকত ওলোমাই লোৱা বেষ আৰু দেউতাকৰ ডায়োলিনখন। সেয়েই তাৰ সম্পত্তি। চকী-মাৰৰ পৰা বিদায় লৈ সি ওচৰৰ চাহ বাগিচাৰ দাঁতিৰ হাট এখনৰ লগত থকা দোকান ঘৰৰ চালি এডুখৰিতে আশ্ৰয় ললে। সেই চালিখনত নানান ধৰণৰ মনোহাৰী বস্তু বেচা ইচমাইলৈ তাক থাকিবলৈ দিলে। হাটলৈ কাঠখৰি বেচিবলৈ অহা দুই এজন লোকেও তাত জিব নিলয়। ওচৰৰ চালিখনত এখন সাধাৰণ চাহ-বিক্ৰটৰ দোকান.....।

চন্দনে ভবে, সি যাব কলৈ? উত্ততি যোৱাৰ পথটো সিয়েই কল্প কৰি আহিছে। সিদিনা মাকক বা হাৰাণক মাত এষাৰ দিবলৈও সি নবল। সক কোঠাটো খুলি, কিতাপকেইখন আৰু ডায়োলিনটো লৈ—সি ওলাই আহিছিল মহানগৰৰ উপকণ্ঠৰ সেই খিৰিকীখনৰ বাৰবছৰীয়া মোহ এৰি। সেইখন খিৰিকীৰে দেখা গলিটোৰ সিপাৰৰ খিৰিকীৰ ছোৱালীজনীৰ মুখো আৰু সি নেদেখিব। ছোৱালীজনীয়ে তালৈ মাজে মাজে চাইছিল, চিনাকিৰ দৰে হাঁহিছিলো। সিও চাইছিল। কিন্তু সঁহাৰি দিয়া নাছিল। তথাপি সি যেতিয়া ডায়োলিন বজায়, তেতিয়া যেন সেউখন খিৰিকীলৈ মন নকৰিয়েই সি কৰ পাৰে ছোৱালীজনীয়ে তালৈ চাই আছে।

হঠাতে যে এইদৰে মহানগৰৰ সেই পৰিবেশটো সি এৰি যাব, সেয়াতো সি ভবাই নাছিল। মনৰ বহুত কল্পনা সি অকল নিকদিস্ট দেউতাক, বিমৰ্ষ মাক আৰু ক্লান্ত খুড়াকৰ চিন্তাৰে সামৰি থৈছিল। হয়তো, সময় হব—যেতিয়া তাৰ অৱসৰ হব কুৰিবছৰীয়া জীৱনৰ বঙীন কল্পনাবোৰ লুটিয়াই বগবাই চাবলৈ, সামৰি-সুতৰি লবলৈ। কিন্তু হঠাতে যে সকলোৰে ইতি পৰিল।

খিৰিকীখন জপোৱাই আছিল। এবাৰ খোলাৰ লোড সামৰিব নোৱাৰিলে। খুলিলে। গলিৰ সিপাৰৰ খিৰিকীখনত সেইমুৰি চকু, সেই মেলা চুলিকোছাৰে গাভৰুজনীৰ মুখও এটা মৃদু হাঁহি। নহয়, তাৰ সংকল্পৰ আগত এই দুৰ্বলতাই শোভা নাপায়। সি খিৰিকীখন জপালে। ডায়োলিনখন ললে, মাক-দেউতাকৰ কটোছনো। আৰু কিতাপবোৰ। ----

দুৱাৰখনত তলা লগাই মুহূৰ্ত্ততে জন মিছিলত মিলি গ'ল।
এবাৰো মূৰ তুলি, গলিব সিপাৰৰ সেই নাম নজনা গাভৰুজনীৰ
উৎকণ্ঠিত দৃষ্টিৰ পিনে চোৱাৰ সাহস তাৰ নহ'ল।.....

ওভতাৰ কথা আৰু নুঠ। চন্দনে ভাবে, যি অৰণ্যৰ মোহ—
অৰণ্যবাসী প্ৰাণীৰ চেনেহে এদিন দেউতাকক সামৰি ললে; —সেই
অৰণ্যৰ মাজতে সি ৰৈ যাব। এজন মানুহ। জীৱন ধাৰণৰ
লাগতিয়াল কিখিনিৰেই বা আৱশ্যক কি? প্ৰকৃতিয়ে যুঁকু উজাৰি দিয়া,
সুকান কাঠ-বাঁহ আদি বেচি, সি হাটত লগ পোৱা ধনবাহাদুৰ, বীৰবল-
হঁতৰ দৰেই খটৰ ভাতমুঠিৰ যোগেৰে হব। লাহে লাহে সি এটা
পঁজাঘৰ সাজি লব পাৰিব। এই কল্পনাক বাস্তৱত ৰূপ দি চন্দনে
নিয়মীয়াভাৱে শুকান গছৰ কাঠ, বাঁহ-বেত আদি হাটে বজাৰে
বেচিবলৈ ললে। পাছলৈ হাট বজাৰৰ মাজৰপৰা আঁতৰি অন্যপ
নিবিবিলিকৈ ধনবাহাদুৰ আৰু বীৰবলৰ সহায়তে সাজি ললে তাৰ
বুন্ধ-নিবাস।

কিন্তু আজি হঠাতে তাৰ গতানুগতিক জীৱন মাজাত বহুতো পাহনি
থকা টুকুৰা কথাবোৰ সজীৱ ৰুবি দি গ'ল—পিতৃবন্ধু শ্ৰীউত্তম বৰুৱাই।
এই অচম্বিত মিলনত জানো কোনোবা নেদেখাজনৰ হাত আছে?.....
তাৰ মনৰ পৰ্য্যন্ত চলচ্চিত্ৰত দেখাৰ দৰে অচল ছবিবোৰো সচল হৈ
লাগিল। হেঁকৈঙত ২৪টা 'ফ্ৰেম' বা ছবিৰ চিত্ৰ প্ৰ'জেক্টৰৰ সহায়ত
চলাই দিলে, অচল ছবিবোৰে যেন সচল হৈ দৰ্শকৰ মনোজগত ভৰাই
তোলে। অথচ সেই ২৪টা ফ্ৰেমৰ মাজে মাজে সজলংখ্যক আক্ৰাৰৰ
টুকুৰাও থাকে; কিন্তু প্ৰ'জেক্টৰত চলাই একো পোহৰ সম্পন্ন ২৪টা
ফ্ৰেম বা ছবিৰ চিত্ৰৰ উজ্জ্বলতাই ব্যৱধানৰ আক্ৰাৰবোৰ অনুমান কৰাৰ
মানসিকতা দৰ্শকক নিদিয়েই। অথচ সমুজ্জ্বল ছবিৰ চিত্ৰবোৰৰ দৰে,
পোহৰক বাধা দিয়া অন্ধকাৰখিনিওতো বাস্তৱ। চন্দনেও তাৰ
বুন্ধ আবালৰ বিচনাৰ দীঘল দি চলচ্চিত্ৰৰ গতিভকৈও অধিক গতি-
শীলভাবে এৰি অহা অতীতৰ ছবিচিত্ৰৰ উজ্জ্বল হৈ উঠা বহু টুকুৰা-
টুকুৰ চিত্ৰফ্ৰেমৰ মাজত বিচৰণ ৰুবি কেতিয়া যে নিদ্ৰাদেৱীৰ কোলাত
চেতন-মন সমৰ্পণ ৰুবিলে, —গমকে নাপালে।

খোলা দুৱাৰ-খিৰিকীৰে চেচা বতাহ একোছাটি নুদুভাৰে আহি থাকিল। ইকৰা-বাঁহৰ বেৰৰ ফাঁকেৰে অহা পোহৰৰ বেথাবোৰ জ্বলমে উত্তলি গ'ল।..... আকাশত তেতিয়াও কালপুৰুষৰ তৰোত্তালৰ বেথা টনা তৰাকেইটা চিক্‌নিকাই থাকিল।

চবাইৰ কলববত যেতিয়া প্ৰতীতি সূৰ্য্যৰ কিৰণ গছৰ লৰি থকা পাতৰ মাজে মাজে নাচিব'গি চন্দনৰ বৃক্ষবাসৰ ওপৰতো পৰিছিল, তেতিয়া উচপ্থাই সাৰ পোহা চন্দনে গন পালে যে আজি তাৰ উঠাত পলন হ'ল। নিশা একো নোখোৱাত পেটে কলমলাই উঠিল। সি দূৰ'নৰ ওচৰলৈ গৈ এবাৰ আগলি সজ্জিয়া বকুৱা উভতি যোৱা টিলাটোৰ সিপাৰলৈ চ'ই পঠিয়ালে। মনত পৰিল বকুৱাই তেওঁৰ বাগিচালৈ নিব খোজাৰ কথা।

আৰু এবাৰ তাৰ প্ৰশ্ন ভাগিল—সি কিয় হ'ব ? কাৰ বাবে।.....

মোৰ বাবে—তুমি আহিব।

মোৰ বাবে—

শ্রীমন্ত ডাল পাব।

তুমি আহিব।---

.... অৰ্গেনত আঙুলি বুলাই গীতৰ কলিটি আওৰাই থকা এগৰাকী গায়কী, হাঁ কাঁচৰ ডাঙৰ খিৰিকীখনত দেখা গৈছে। খিৰিকীৰ বাহিৰপিনে চুপেচাপে আন এজনী ছোৱালীয়ে এইমন্ত বাগিচাবপৰা ফুলি, অন্য এথোপা ফুল হাতত লৈ গীত গুনিবলৈহে যেন বৈ আছে। মুখত এটা চকুস হাঁহি। প্ৰকাণ্ড চাংবঙাটোৰ সেই কোঠাটোৰ খিৰিকীখনৰ নানানিত থোপাথোপে ফুল ওলমি থকা বিবিধ গছ-লতা। বঙলাৰ সন্মুখত প্ৰকাণ্ড লম্বখনত মালীয়ে কাম কৰি আছে। গোটৰ ওচৰত চকীদাৰ বৈ আছে। মনজুলি বাগিচাৰ মালিক শ্ৰীউত্তম বৰুৱাৰ বহু বঙাটোৰ দাঁতিতে মালী, বেছেৰা, চকীদাৰ থকা সৰু সৰু ঘৰ কেইটামানৰপৰা বান্ধনিঘৰৰ খোৱা ওলাই গৈছে।

শ্ৰীবৰুৱাৰ চাংবঙাটো প্ৰায়েই খালি থাকে। মাজে সময়ে যি-কেইদিন তেওঁ বঙলাত থাকেহি, তাৰ ভিতৰতো বেছি দিন বহু বান্ধনিঘৰ লগত চিকাৰ বা ফুৰা-চকা কৰিয়েই সময় কটায়। দুটা ল'ৰা,— বিদেশত থাকে। মৈলীয়েক লুকোৱাৰ পৰা, তেওঁ ঘূৰি ফুৰিহে যেন নিজকে কৰ্মঠ কৰি ৰাখিব পাৰে। আৰু সঠিকৈ ইমান বয়সলৈ তত্ত্ববজীয়া হৈ থাকিব পৰাৰ মূলভেদ হ'ল, জীৱনক যেনেদৰে পায় তেনেদৰে গ্ৰহণ কৰিব পৰা জৈৱিক মানসিক প্ৰৱৰ্ত্তি।

মনজুলি আৰু ওচৰৰ আন দুখন বাগিচা তেওঁ কিনি লৈছে চাহাব কোম্পানীৰ পৰা। ক্ৰমে দেশজুৰি গঢ়ি উঠা স্বাধীনতা আন্দোলনৰ মাজত দুই চাৰিখনকৈ কম আয়ৰ চাহবাগিচা চাহাব কোম্পানীয়ে ক্ৰয়বলৈ লোৱা সময়ত, শ্ৰীবক্ৰাই অতি সাহসেৰে প্ৰথমে এই মনজুলি বাগিচাখন কিনি লৈছিল। নিজেও স্বাধীনতা আন্দোলনৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হৈছিল,—বিশেষকৈ উচ্চ শিক্ষিত পত্নীৰ উদগনিত। শ্ৰীমতী বক্ৰাৰ পঢ়াশুনাৰ প্ৰতি বিশেষ ৰাপ আছিল। তেতিয়াৰ দিনতে ডিব্ৰুগড় অঞ্চলৰ পৰা কলিকতালৈ গৈ বি-এ পাছ কৰা শ্ৰীমতী বক্ৰাই বাগিছাত থকা দিনবোৰো অধ্যয়নৰ মাজেৰে কটাইছিল। আনহাতে ইউৰোপীয় বাগিচাবোৰত মেনেজাৰ, সহকাৰী মেনেজাৰ, বা কেবাগী আদিৰ দ্বাৰা পঢ়ি তোলা সামাজিক মিজামিছাৰ ক্ষেত্ৰৰ বাধা-নিষেধবোৰো কেনেকৈ আঁতৰাব পাৰি, সেইদৰে চিন্তা কৰিছিল। বক্ৰাই অৱশ্যে এই ক্ষেত্ৰত অতি সাবধানতাবেহে আগবঢ়াব যুতি দাঙি ধৰিছিল। প্ৰথম কথা, অকল তেওঁৰ সৰু বাগিচা দুখনত কিবা নতুন ব্যৱস্থা ললে, আন বাগিচাৰ কৰ্তৃপক্ষ আৰু তেতিয়াৰ চৰকাৰৰ তন্ত্ৰতাৰ সন্মুখীন হবলগীয়া হ'ব। আনহাতে বাগিচাৰ কামৰ শৃংখলা অটুট ৰখাত এনে ব্যৱস্থাই যথেষ্ট সহায় কৰি আহিছে বুলি তেওঁ ভাবে।

শ্ৰীমতী বক্ৰাৰ উদগনিতে ল'ৰা দুজনক উচ্চশিক্ষার্থে বিদেশলৈ পঠিওৱা হৈছিল। কিন্তু আকস্মিকভাৱে এই গৰাকী বিদুষী মহিলাৰ জন্মস্থাত, অকল শ্ৰীবক্ৰাৰ সন্মুখেই নহয় সমগ্ৰ বাগিচাখনতেই এটা বিপদৰ ছাঁ ফুৰি পৰিছিল। বাগিচাৰ ডাক্তৰ শ্ৰীবিপুল গগৈ, তেওঁৰ স্ত্ৰী শ্ৰীমতী গগৈ আৰু তেওঁলোকৰ একমাত্ৰ কন্যা মমতাই দিনে-নিশাই শ্ৰীমতী বক্ৰাৰ পৰিচৰ্যা কৰিছিল। কিন্তু ডিব্ৰুগড়ৰ পৰা, কলিকতাৰ পৰা বিশেষতঃ আনিও—শ্ৰীমতী বক্ৰাৰ জীৱন ৰক্ষা কৰিব পৰা নহ'ল। সেয়া ভিনবছৰ আগৰ কথা।

তেতিয়াৰে পৰা চেনেহৰ পক্ষীয়ে শেষ নিশ্বাস ত্যাগ কৰা এই বঙালীৰ পৰা শ্ৰীবক্ৰা জায়েই আঁঠুৰি থাকে। বৈদ্যসকলে গঢ়ি তোলা ব্ৰহ্মচাৰীৰীতি, অৰ্শন-গিলানো আদিৰে সজাজিও কোৱাটো আশ্বসকৰেই ধুনীয়াকৈ সজাই ৰখাৰ দাৱিত্ব দিছে বঙলাৰে স্বামী

মংবাৰ গাভৰু হোৱালী ফুলমণি। ডাক্তৰ গগৈৰ হোৱালী মমতা কলেজত পঢ়ে, সমাজ বিজ্ঞানৰ প্ৰতি তেওঁৰ বিশেষ বাপ। শ্ৰীমতী বৰুৱাৰ সান্নিধ্যত থাকি, মমতাৰ এই বিষয়টোৱে আগ্ৰহ বাঢ়িছিল। এইবাৰ ভালদৰে সাজু হ'ব নোৱাৰা কাৰণে ফাইনেল পৰীক্ষা নিদিছে। বিভিন্ন পৰিবেশত মানুহৰ মন আৰু প্ৰকাশভঙ্গী সম্পৰ্কে গৱেষণা কৰাৰ ইচ্ছা লৈ, মমতাই ভাৰতৰ উত্তৰ পূব-অঞ্চলৰ আদি যুগৰ মানুহৰ কলা-শিল্প-ভাস্কৰ্য্যৰ মাজত তেনে মনৰ প্ৰকাশৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিবলৈ লৈছে।

মনজুলি বাগিচাতে মমতাৰ শৈশৱ পাৰ হৈছে। তদুপৰি একমুখ হোৱালী হিচাপে, তাই মাক-দেউতাকৰ অতি মৰমৰ। স্কুলীয়া শিক্ষাৰ কাৰণে আঁতৰি থাকিলেও, সুবিধা পালেই মমতা উচি আহে মাক-দেউতাকৰ ওচৰলৈ। দেউতাকৰ বন্ধু, মনজুলি বাগিচাৰ মালিক শ্ৰীৰক্ৰান্ত বৰদেউতা আৰু শ্ৰীমতী বৰুৱাক বৰমা বুলি মমতাই মাতিছিল। তেওঁলোকৰ ল'ৰা দুটি বিদেশলৈ যোৱাৰ পিছৰে পৰা, মমতা যেন সেইখন ঘৰৰো একমুখ জীয়াৰী। শ্ৰীমতী বৰুৱাৰ অধ্যয়ন-শীল মনৰ অতি মৰমৰ লাইব্ৰেৰীটোৱে মমতাৰ অবাধ গতি। শ্ৰীমতী বৰুৱা তুলোৱাৰ পিছতো, মমতাই একেদৰে সেই লাইব্ৰেৰীলৈ আহে, পঢ়ে। বঙাৰা মালা, চকীদাৰ, বেহেৰা সকলোৰে মৰমৰ মমতাৰ লগৰী হ'ল মংবা নালীৰ গাভৰু জীয়েক ফুলমণি।

সমবয়সীয়া দুগৰাকী উঠন গাভৰুৰ মনৰ কোনোবাখিনিহে হ'লেও নিশ্চয় মিল থাকে। ফুলমণি প্ৰকৃতিৰ জীয়াৰী, লেখাপঢ়া নাই যদিও, এটা শিক্ষিত পৰিয়ালৰ লগত সততে থকাত তেনে পৰিবেশৰ মাজত নিজকে তাই খাপখুৱাই লৈছে। জানহাতে মমতাৰ মৰম-চেনেহে তাইক তেনেই আপোন কৰি লৈছে।

আৰু মমতাৰ মন? বয়ঃসন্ধি আৰু যুগসন্ধিৰ প্ৰভাৱে মমতাক মাজে মাজে চকল পৰি তোলে। মমতাই একোটা সুদৃঢ়ত মানুহক ক'ব, অকল অধ্যয়নেই শান্তি দিব নোৱাৰে। মানুহক মানুহৰ সাক্ষাৰ প্ৰয়োজন, সহানুভূতিৰ প্ৰয়োজন, আৰু প্ৰয়োজন সমাজত নিজকে বিনাই দি মানবমনৰ জিৱা-প্ৰাণীজিৱাৰ স্বৰ্গলৈকে।—মামৰৰ বাবে,

সমাজৰ বাবে, পৰিয়ালৰ বাবে আৰু নিজৰ বাবেও নিজকে প্ৰয়োজনীয় বুলি ভবাৰ যুক্তি আৰু অবসৰ নহ'লে মানসিক শান্তি পাব নোৱাৰি। নিজক আন কোনোবাৰ, আন বহুতৰ বাবে আদৰ্শীয় কৰি তোলা মানসিকতা সকলোৰে থাকে—সকলো বয়সতে। কিন্তু, বয়ঃসন্ধিৰ একোটা সময়ত নিতান্ত একান্তভাৱে কাৰোবাক মনৰ কথা কবলৈ, কাৰোবাৰ একান্ত অকিৰ্ষণ পাবলৈওতো মন যায়।

মমতাই ভাবে, প্ৰকাণ্ড হৃদয়ৰটোত এনেয়ে পৰি থকা অৰ্গেন, পিয়ানো, চেতাৰ, গীতাৰ আদি বদ্যযন্ত্ৰবোৰ সুৰসৃষ্টিৰ সস্তাৱনাবে পূৰ্ণ। অথচ সেই সস্তাৱনাক জীৱন্ত কৰিবলৈ স্পৰ্শৰ প্ৰয়োজন—কাৰোবাৰ আঙুলিৰ। প্ৰয়োজন—অনুভূতিৰে ভৰা হৃদয়ৰ। নহ'লে সুৰসৃষ্টি হ'ব নোৱাৰে,—সস্তাৱনাৰ কল্পনাও ক্ষণে ক্ষণে পাখি নেলি উৰি যায় নিৰন্তৰিত্ব গতিৰ সময় পখিলাৰ দৰে।

আৰু সময়? জীৱনৰ কুৰিটা বসন্ত পাব ক'ব মৰ্ত্ত মৌদনৰ সৃষ্টিৰ সস্তাৱনালৈ কল্পনাৰ স্বপ্নজালৰ মাজত মনতাই আৰু কিনান ক্ষণ লেখিব? সুৰ উখলি থকা জীৱনত জানো সৃষ্টিৰ শিহৰণ লৈ কোনো নাহিব? নিশ্চয়, আহিব কোনোবা দিনা, কোনোবা জন—। অৱচেতন মনৰ সেই কামনাই কণ্ঠত ধৰা দিয়ে সুৰলা সুৰৰ এটি গীতৰ পদৰে। আৰু অৰ্গেনত চঞ্চল আঙুলি বুলাই থকা মমতাৰ মনৰ গহনৰ পৰা গোটি গোটি মুকুতামণিৰ দৰে সৰি পৰে কথাবোৰ গীত হৈ—অনুভূতিবোৰ সুৰ হৈ—

——নোৰ বাবে——

মোৰ বাবে তুমি আহিবা—

আহিবা,—তুমি আহিবা———

ঃ কোন আহিবৰে দিদি?—খিলঞ্জিলাই উজ্জল হাঁহিৰে খিৰিকীৰে মুখ দেখুৱাই ফুলমণিয়ে মমতাক অন্তৰ্ভুক্তিৰে তুলি লৈ আহি মনৰ গহনৰ পৰা। আৰু তৎপৰভাৱে মমতায়ো ফুলমণিৰ সৰল হাঁহিৰে সঁহাঁৰি দি মূৰ নোতোলাকৈয়ে কৈ উঠে : কিয়? তই?

ঃ উহ! দোচোবা কোনোবা!—হাঁহি হাঁহি খিৰিকীৰ পৰা আঁতৰি দূতৰ তৈলি সোমাই আহে ফুলমণি। ইমান হাঁহিৰ পাৰে এই

শোভাবীজনায়ে। হোড়শী হিয়াত থুপ খাই থকা ইমান আনন্দ। মনৰ চৰাইৰ দৰেই জীৱন আৰু জগতক ডাল পোতা সহজ, সৰল মন। তাই কৈ যায় : দিদিৰ মনৰ মানুহ আছিল, হাঁ—মই ঠিক জানিছো—মনৰ মানুহ—

: তোৰিহে মনৰ মানুহ আছিল। সেটো বতন।—মমতাই মৰ্গমৰ পৰা উঠি কয়। ফুলদানি এটাত ফুলখোপা সজাই, ফুলমণিয়ে কৈ যায় : ইহু হয় হয়।

: মই শুনিছো নহয়, মাজিক চাহাবক ডাঙৰ বাবুৱে কৈছিল—তামাৰ চান্দীৰ কথা।

: তোৰো মন গৈছে নহয় চান্দী হবলৈ ? সেই কাৰণে—

উজ্জল হাঁহিৰে মমতাবৰ কথাৰ ওপৰত ফুলমণিয়ে কৈ থাকে,

: দিদিৰ চান্দী হ'লে মই খুব সুখী কৰিম।—কৰ হিচকি তাই যায়।

: চাও এইজনীক হাঁহি হাঁহি কহিছা হব এতিয়া। মমতাই তাইৰ পিনে চোচা লয়।

: নহ'লে কিয় এইবকম গান গাই মন মানি আছিলি বে দিদি ?

---বুজি ফুলমণি লৰি গৈ দুহাবখন তেনি কোঠাৰ বাহিৰ ওলয়। ঠিক এনেতে গেটৰ ওচৰত জীপৰ হৰ্ণ শুনা গ'ল। ফুলমণিয়ে ছিৰি-কীৰে মমতাক চিঞৰি কয়—

: এই দিদি। মাজিক চিকাৰৰ পৰা আহিল। মই যাও, কি চিকাৰ আনিছে চান।—চঞ্চলা হৰিলীৰ গতিৰে ফুলমণি দৌৰি গ'ল চাংবঙাৰ চিৰিৰে...।

মমতাসো বকৰাক আঙুঠাই আনিবলৈ লাহে ধীৰে হলঘৰৰপৰা ওলাই মুকলি বাৰাণ্ডালৈ ওলাই আহিল...।

জীপ এখন চাংবঙাৰ তলত গাড়ী বাৰাণ্ডাত ব'লছি। গাড়ীৰ পৰায়ে ডাইডাৰ নামিল। ইতিমধ্যে বেহেৰাই চালাম দি জীপৰ ওচৰ পালেছি। বকৰা নামিল। চিৰিৰ জ্বলন্ত বৈ থকা ফুলমণিক দেখি

বকৰাই ক'লে : ফুলমণি অকলে:চান ? তোৰ মমতা দিদি অহা নাই ?

কথাষাৰ কৈলৈ বকৰাই চিৰিত উৰি দিলে।

: আহিছে দেউতা।—ফুলমণি পাছে পাছ গৈ থাকিল।

: অহিলে বৰদেউতা ?—চিৰিৰ ওপৰৰপৰা মমতাই মাত লগালে।
আজিচোন চিকাৰৰপৰা অহাত পলম কৰিলে ?

: ডাঙৰ চিকাৰৰ বাবে সন্ধ্যা লাগেতো। বকৰাৰ কথাষাৰ শুনি মমতাই হাঁহি হাঁহি ক'লে : বুজিছো, বৰদেউতাই আজি চিকাৰত কিবা পাইছে।

: হৰিণ কিজানি। ফুলমণিয়ে কৈ উঠিল।

বকৰাই চাবওলাৰ ওপৰ পাই ফুলমণিৰ কথাত ওপৰতে ধনকিৰ সুৰেৰে ক'লে : দুঃ। তাতোকৈ ডাঙৰ চিকাৰ, হেঃ হেঃ হেঃ..

: তৰে বাঘ হ'বক।

: ন ফুলমণি, হৰিণ বাঘ পিছত জানিব। তই হাচো। তোৰ বাৰাক পতিয়াই দে, ডাঙৰ গগৈক মাতি আনক।

: কিয় বৰদেউতা, আপোনাৰ কিবা অসুখ,—মমতাৰ কথাষাৰ আধা কোৱা বৈ গ'ল।

হোঃ হোঃ কৈ বকৰাই হাঁহি, মমতাক পিঠিত থপৰিয়াই ক'লে,

: দেখিছো ছোৱালীৰ বৰদেউতাকলৈ বৰ মৰম। অসুখ-বিসুখ নহয়।
কিবা এটা ডকৰী কথাৰ কাবগেহে।—ফুলমণি কি চাই বলি, যা।

: হাঁও দেউতা। লৰিখাপৰি ফুলমণি চিৰিৰে নানি গ'ল।

: মমতা, তুমি বহা নই হাতমুখ ধুই আহো।

: কিনো ডাঙৰ চিকাৰ, নকলেচোন বৰদেউতা ?

: তোমাৰ গন্তেষণাৰ আহিলা। ব'বা, মই আহিছো। বকৰা ভিতৰ সোমাই গ'ল।

মমতাই এবাৰ সেইদিনালৈ চাই, খিৰিকীৰ কাষলৈ গৈ আকাশত ধূগধোৱা শুকুলা মেঘৰ চপৰাবোৰলৈ নিৰীক্ষণ কৰিলে। লাহে লাহে পূমৰ অৰ্ধমণ্ডোৰ কাষতে বহি, হাত বুলাই যেন অলপ আগতে পাই থকা গীতৰ সুৰটো তুলিবলৈ চেষ্টা কৰিলে। ----

: বাক মমতা, ভূমিতো সমাজ বিজ্ঞানৰ ছাত্ৰী। কোৱাটোন, শিক্ষিত সূত্ৰাম ডেকা একোজনেও কিয় নিঃসঙ্গ হৈ থাকিব খোজে। বকৰাৰ মাত শুনি অৰ্গেনৰপৰা হাত তুলি মমতাই বৰদেউতাকলৈ চাই ব'ল।

বকৰাই চকী এখনত আউজি লৈ গৈ গ'ল : মই হ'লে কোনো যুতি বিচাৰি নাপাওঁ।

: কিয় সুধিলে বৰদেউতা ?--মমতা বকৰাৰ ওচৰলৈ উঠি আহিল।

: অথনিয়ে ক'লো, চিকাৰৰ কথা। আচৰিত ধৰণে স্বেচ্ছায় বনবাস খটা ডেকা এজনক পালে। ডাবিছিলো, সাধাৰণ খাটি খোৱা মানুহ। কিন্তু গছৰ ফেৰেওনিত তেওঁ সঁজি লোৱা কে তাটোত দেখিলো ডাবতীয়া দৰ্শনৰ কথাপৰোৰ। আৰু এখন ডায়োলিন। কথাপাতি গন পালো তেওঁ মোৰেই ছাত্ৰ অৱস্থাৰ আন্তৰিক বন্ধু এজনৰ ল'ৰা :-- বকৰাই একে ঠায়ে কথামাৰ কৈ বৈ গ'ল।

: 'অ' সেইকাৰণে মোৰ গৱেষণাৰ আহিলা বুলি কৈছে নহয় বৰদেউতা ? আচলতে কিবা হয়তো কাৰণ আছে। কিন্তু সমাজৰপৰা আঁতৰি থকাটো এটা নেতিবাচক জীৱনবোধ। সামাজিক মানুহ সমাজপ্ৰিয়, মানুহক সঙ্গী লাগে, সমাজ লাগে। আৰু একোজন মানুহৰ ব্যক্তিত্বও সমাজৰ পটভূমিতহে দৃষ্টি পাব পাৰে।--মমতাই কয়।

: এবজাবুটী হোঁ ! ময়ো তাকেই কৈছিলোঁ।

: তেওঁ কি কয় ?

: ইমান সহজে মান্তি হবনে ? আজি দুবছৰে হাবিবনৰ মাজতে আছে। অথচ তাৰ আগতে বাৰ বছৰ কলিকতাত থাকি পঢ়-শুনা কৰিছিল। --বকৰাই চমুৱাই মমতাক চল্লসৰ মুখৰপৰা শুনা কথাখিনিৰ আভাস দিলে। মমতাই অতি মনোযোগেৰে কথাবোৰ শুনি গ'ল।

মীন মুহূৰ্ত্ত কেইটামান বাগৰি গ'ল। বকৰা আৰু মমতা-- দুয়োৰো মনত এজন অচিনাকি ডেকাৰ স্মৃতি, বৰ্ত্তমান আৰু

ভৱিষ্যই শোভণাৰ লগোৱাৰ মুক্তি কিমান, সেই প্ৰশ্ন ইয়াত নোহোৱাই
ডাল। অকল মুক্তি আৰু স্বৰ্গই জীৱন আৰু জগতক নিয়ন্ত্ৰণ
নকৰে। অনুভূতি, অ'বেগ, মানৱতাৰ আকৰ্ষণৰ বাবেই মানুহ আন
প্ৰাণীতকৈ বেলেগ।

ঃ কৈ আহিছো, দলৈ ডাৰি চাবলৈ। তোমাৰ দেউতাকক নৈ
দেওবাৰে আকৌ যাম। সেইবাবে নাছিলে, গৈয়ো থাকিলে বৃদ্ধি
ডাৰিছো। এটা সত্যৰ প্ৰতিভাৰ অপচয় হ'বলৈ লিখাটো অনায়াস
হ'ব। তাতে নোবি ব'লিবলৈ ম'ৰা।—বকৰাই আপোনাক কৈ
গ'ল। মনতাই আন এখন চলিত নহি নিৰিষ্টমান নাহি। শুনি
ল'ল। ----

ঃ দেউতা।

ঃ অ' ফুলনগি ?

ঃ দেউতা, বাৰাট ড'ক্টৰৰ বুলি নাতি আহিছে। এতিয়াই ত'হি
৭ নম্বৰ লাইনত গৈছিল। ত'হে হ'জনা হৈছিলত। —ফুলনগি
কথা শুনি বাগ্ৰতাৰে বকৰাই সোধে : কিহৰ হ'জনা ?

মনতাই কয় : হঠাৎ ববদেউতা, সেই লালু ওপৰ চোবুৰী কানি
কাৰাবাৰীৰ দলে কানি বাতিও লাড়িয়া লগাইছিল।

ঃ হয় দেউতা, তীক্ষণ কাণ্ড। লখীয়াৰ মাথা ফাটিছে। ফুল-
নগিয়ে লগতে কয়।

ঃ ইমানপৰে কোৱা নাছিলো কিয় ?—বকৰাই সোধে।

ঃ আপুনি ভাগবে-জুগবে আহিছে কাৰণে, ববদেউতা।
বকৰা চকীৰপৰা উঠিল।

ঃ এঃ, ডাক্তৰ আহিলে, ময়ো যাব লাগিব। পুলিচত খবৰ দিলে
নাই ? মেনেজাৰ মিষ্টাৰ জনে বা কি কৰিছে ? এই ওপৰা—বদমাইচ-
বোৰৰ কাৰণে শাস্তি নোহোৱা হ'ল।

মনজুলি বুলিয়েই নহয়, প্ৰায়বোৰ বাগিচাতে সহজ সবল লখীয়া
চাহবনুৱাসকলক অসৎ লোক কিছুমানে অনায়াস জয়মুগৰি কৰি

আহিছে। ওঙা প্ৰকৃতিৰ লোকৰ হতুৱাই ধনী মহাজন দুই-চাৰিকোণ টকা পইচা, আফ্ৰিৎ মদৰ যোগান ধৰি চোৰাং কাৰবাৰ চলাই আছে। হতীৰ ব্যৱসায় কৰা কিছু সংখ্যক নানুহে বনুৱাইতকৈ মদ-আফ্ৰিৎ খোৱাত উদগনি দিছিল টকা-সিকা ধাৰেও দিয়ে, আৰু ক্ষমে সিহঁতৰ পা-পইচাৰ উপৰি আ-অলঙ্কাৰ, বাচন-বৰ্তন যি দুই-এডুখৰি থাকে তাকো ছেনেবনে লৈ যায়। বৃটিছৰ শাসন কালতহে বিদেশী পৰিচালকসকলে চাহ বনুৱাসকলক জুকলা অৱস্থাত মানসিকভাৱে অৱশ্য কৰি ৰখাটোকে বিচাৰিছিল।

প্ৰকৃততে অসমৰ চাহবনুৱাসকলৰ ওপৰত চাহ উদ্যোগৰ পাতনিৰে পৰা, এশ বছৰৰো অধিক কাল নান্দৰণৰ জোৰ-জুলুম, প্ৰবন্ধনা-শোষণ চলি আহিছে। পৃথিৱী তলি উৎপন্ন হোৱা প্ৰায় দেড়শ কোটি কেণ্ডি চাহপাতৰ প্ৰায় ৫০ কোটি কেণ্ডি উৎপন্ন হয় আৰু সেই পৰিমাণৰ শতকৰা ৫০ ভাগলৈ অধিক চাহপাত হয় অসমত। ভাৰতত দৈনিক গড়ে যিমানে বনুৱাই চাহ খেতিত কাম কৰে তাৰ আধাৰো বেছিয়ে অসমৰ চাহবাগিচাত কাম কৰে। চাহৰ চাৰিলাখৰো অধিক বনুৱাৰ দৈনিক হাড়ক মাটি, তেওঁক পানী কৰা শ্ৰমৰ তেতিত অসমৰ চাহবাগিচাবোৰ সেউজীয়া হৈ থাকে। এয়া যেন সেউজীয়া তৈজ। অসমৰ-- বিশেষকৈ উজনি অঞ্চলৰ বছৰটো সেউজীয়া হৈ থকা অৰণ্যনিৰ লগত নিলি থকা প্ৰায় একলাখ বিঘা মাটিৰ চাহ খেতিৰ লুপ্তহীয়া এটি কলি দুটি পাতৰ আঁৰত লাখ লাখ বনুৱাৰ পুৰুষানুক্ৰমে আগবঢ়োৱা দুখ-বেদনা, শ্ৰম-কষ্টৰ কাহিনীৰ কথা ডাবিবলৈকে উয় লাগে।

আমাৰ কাহিনীৰ কেন্দ্ৰ ডিব্ৰুগড় জিলাৰ জয়পুৰ-চাবুৱা-তিনিচুকীয়া-ডিব্ৰুগড় আদি অঞ্চলতে অসমৰ চাহখেতিৰ ভেটি স্থাপন হোৱা বুলি কব পাৰি। অতীজৰেপৰা চিংকৌ আদি জনজাতীয় লোকে চাহৰ ব্যৱহাৰ জানিলেও, আৰু মণিৰাম দেৱানৰ দৰে বিচক্কল ৰাজনীতিভূমি চাহ গছক 'সোণৰ গছ' বুলি বুজিলেও, প্ৰকৃততে বিদেশী বৃটিছ শাসকসকলেহে এই খেতিৰ বিজুতি ঘটাই অসমৰপৰা খুহু কোটি টকা লাভ কৰিলে। আৰু অসমীয়া বনুৱাৰ

অন্তৰ্ভূত, নানা ছলচক্ৰান্ত কৰি বঙ্গদেশ আৰু পিছলৈ—ছোটনাগপুৰ, বাঁচী, উৰিষ্যা, টেলেঙ্গনা আদিবৰ্ষা বনুৱাৰ পৰিয়াল আৰু ডেকা, গাভৰু, বিবাহিতা-নাৰী আদি ফুটুলাই আনিছিল। বনুৱা সংগ্ৰহ কৰি, ডিপু বা কেন্দ্ৰবোৰত জোৰলৈ বিয়া পাতি হ'লেও মতা বনুৱাক প্ৰজোড়ন দি আনিছিল। এনেধৰণৰ বিয়া-বাকৰু 'ডিপু চাদী' বুলি কোৱা হৈছিল।

অসমৰ চাহবাগিচাত সোণ ফলে বুলি কৈ দালালহঁতে হেজাৰ হেজাৰ বনুৱা আনিছিল। সোণ নিশ্চয় ফলে, কিন্তু সেই সোণ এচাম বাগিচাকে নেনেখা—দূৰ-সুদূৰত থকা মাজিকৰ বাবেহে। বনুৱাসকলৰ বাবে মাত্ৰ---

“হৰ্দাৰ বনে ‘কাম কাম,’

বাবু বনে ‘ধৰে অ’ন’

চাহাৰ বনে ‘লিৰো পিঠেৰ চাম।”

এই নিৰূপণ অৱস্থাত পৰা হতভাগীয়াসকলে দুখবেদনা পাহৰি-বলৈকে নিচা খায়, তিনতিনকৈ নিজক আৰু পৰিয়ালক মৃত্যুৰ মুখলৈ আগবঢ়াই নিয়ে। তাৰ মাজতে কোনোবাই বিননিৰ সুৰেৰে ‘ঝুমুৰ’ গাই নিজৰ ভাগ্যকে দুৰৈ বা ছলাহী কৰি অনা দালালহঁতক অভিধাপ দিয়ে। দুই এক উচ্ছংখল মেনেজাৰ বাবুৰ কামনাৰ বলিও হবজগীয়া হয় তেওঁলোকৰ বোৱাৰী-জীয়াৰী। তাৰ উপৰিও উতনুৱা দালালৰ সহায়েৰে, এচামৰ অমানবীয় অত্যাচাৰ আছেই। চাহবাগিচাবোৰৰ দাঁতিয়ে-কাষৰে মদ-আফিং তিৰোতাৰ অসংখ্য ব্যৱসায় চলোৱা এই ওপৰ দৰে সততে এইবোৰ ঠাইত আতঙ্কৰ সৃষ্টি কৰে। ইপিনে কল মজুৰী পোৱা আৰু নিচাৰ মাজত বুৰগৈ থকা হতাশাপ্ৰস্তু বনুৱাৰ বহুতেই ল’ৰা-তিৰোতাক মাৰপিট কৰে, হাটবজাৰত মাংসামি কৰি হাই-কাজিয়া কৰে। হাড়ভঙা খটনিৰ অন্তত খন্তেকলৈ পৰিয়ালৰ মাজৰ শান্তিকণো তেওঁলোকৰ বেছি-ভাগৰে ভাগ্যত নুজুটে।

মনজুলি বাগিচা যেতিয়া চাহাৰ কোম্পানীৰ আছিল, যেতিয়া বাগিচাৰ ভিতৰত বৰলৈ হাই-কাজিয়া হোৱা নাছিল। অৱশ্যে

শেষৰ পিনে তেতিয়াৰ মেনেজাৰ মিঃ জন নিজেই ডাঙি পৰাত, দুৱৰ্দ্ধ দলে শনিবাৰৰ হপ্তাৰ সময়ত বাগিচাত সোমাই—বমুৱা-লাইন আদিত পিয়াপি দিয়াৰ চেলু উলিয়াই লৈছিল। শুদুপৰি লাইনৰ মাজত দুই-এটা উতনুৱা মদাহীক দালাল হিচাপে লৈ বাগিচাৰ ছুকুৰী ফুটোৱাৰ চেষ্টাও কৰিছিল। শুভাৰ্থে ছুকুৰী ফুটুলাই, ওচৰৰ চহৰ-নগৰলৈ চিনেমা চাৰ্কাচ দেখুৱাবলৈ নিয়ে আৰু হোটেল আদিত যোগান ধৰি পইচা সংগ্ৰহ কৰে।

যোৱা মহাসমৰৰ পিছত আটলান্টিক মহাসাগৰৰ বহু ঠাইত যুদ্ধৰ সময়ত পোতা মাইন আদিয়ে জাহাজ দুই এখন ধ্বংস কৰিছিল। দুৰ্ভাগ্যবশতঃ মনজুলি বাগিচাৰ মেনেজাৰৰ পৰিয়ালটো যোৱা জাহাজখনো এটা সজ্জিয়া তেনে বিপদত পৰে আৰু এটা আঘাততে মিঃ জনৰ সংসাৰ শেষ হৈ যায়। মিছেছ জনৰ মৰমৰ কুকুৰটো মাত্ৰ পৰিয়ালৰ স্মৃতিকপে বাগিচাত বৈ যায়। মিঃ জনে তেতিয়াৰ-পৰা মানসিক ভাৰসাম্য তিক কৰিব পৰা নাই। বাহিৰত স্থিৰভাৱে থাকিলেও আৰু দিনৰ দিনটো নিষ্ঠাৰে কাম কৰিলেও, সজ্জিয়া হ'লেই তেওঁ অৱশ হৈ পৰে। মিছেছ জনৰ প্ৰিয় কুকুৰটো—টমক ওচৰত লৈ, মদ খাই মাজ নিশালৈ অকলে মন মাৰি থাকে। টোপনি আহিলেও সাগৰৰ ঢৌৰ উত্তাল গৰ্জনে যেন অবচেতন মনটো খুন্দিয়াই মোহাৰি পেলায়।

বাগিচাখন শ্ৰীউত্তম বৰুৱাই কিনাৰ পিছতো আন বহুতো ইউৰোপীয়ান মেনেজাৰৰ দৰে মিঃ জন গুচি যাবলৈ ইচ্ছা নকৰিলে। যাবই বা কলৈ ? ইংলেণ্ডলৈয়ে হওক বা আফ্ৰিকাৰ বাগিচালৈয়ে হওক—গৈ কি কৰিব ? পৰিয়ালৰ কেউ-কিছু নোহোৱা, অকল-শৰীয়া জীৱনটো অসমৰ মাটিত কটাই দিয়াৰ ইচ্ছা—তেওঁ শ্ৰীবৰুৱাক কৈছিল। বৰুৱায়ে এজন নিষ্ঠাবান, অভিজ্ঞ মেনেজাৰৰ হাতত নতুনকৈ কিনা বাগিচাখনৰ দায়িত্ব এৰি দিবলৈ পাই ডালেই পাইছিল।

আজিলৈকে ষাঠিবছৰীয়া মিঃ জনে মনজুলিৰ কেইবাটাও চাহুখতি সজ্জিয়া দি নিৰ্বাৰিক পৰিচালনা কৰি আহিছে। মাত্ৰ সজ্জিয়াৰ পিছত ওকে নিৰ্বা—তেওঁ নিজকে লৈ অস্বাভাৱিক মানসিক অৱস্থা

এটাত সময় কটায়। আৰু সেই দুৰ্বলতাৰ সুবিধা লৈয়েই, চোৰাং কাৰাবাৰী, দ'লাল, ওপাহঁতে—শ্ৰীৰক্ষা বাগিচাত নথকাৰ উমান লৈ নিশা বনুৱা লাইনত হাই কাজিয়াৰ সৃষ্টি কৰে।

সেই নিশাও লখীয়াইতল মানধৰ কৰা লাহু ওপাহঁতে শ্ৰীৰক্ষা নথকা গম পাই—বাগিচাত সোমাইছিলহি। ৭ নম্বৰ লাইনৰ লখীয়াৰ গাভৰু ঘৈণীয়েকক ডোৰকৈ ধৰি নিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। লখীয়া মদখাই বেহচ আছিল যদিও, কিবা এটা মুহূৰ্ত্তত সি গম পাই 'হাজা' লগালে। লাইনৰ মানুহ আহিল। দালাল আৰু ওপাহঁতে লখীয়াইহে মদ খাই ঘৈণীয়েকক মাৰি পেলাব খোজা বুলি কৈ, তাক মানধৰ কৰি পলাই গ'ল। বাতিয়েই ডাঙৰ গগৈয়ে লখীয়াৰ মূৰত বেণ্ডজ বান্ধি দি আহিছিল। এতিয়া গৈ খা-খবৰ কৰি শ্ৰীৰক্ষাৰ তালৈ আহিছে।

শ্ৰীৰক্ষাই অলপ কিব, খাই মেলি ডাঙৰ গগৈয়ে লগত মেনে-
তাকলি ক'ব ধৰি থানাত খবৰ দিলাব? ওপাহঁতে ল'ল। মমতা
লাইনৰীতে বে গ'ল। ফুলমণিয়ে চুচুৰচামাকৈ মমতাৰ কাষ
ঢাপিল।

ফুলমণিয়ে মমতাই চালে আৰু সুধিলে,

ঃ কি হ'ল ?

ঃ দিদি, মালিকে কেঁছে নাকি ?

ঃ কি ?

ঃ সেইয়ে চিকাৰ কৰা। হৰিণ না মানুহেই

ঃ দুৱ, এইজনী!—মমতাই অৰ্গেনত এনেয়ে হাঁহ-বুজায়।

ঃ মই শুনি আছিলু না ? জোৱান একটাৰ কথা ক'লিছে।

তাকে আনাৰ কথা—

ঃ হয় নেকি ?—আনমনাভাৱে অৰ্গেনত হাত বুজাই কুলাই
মমতাই সঁহাৰি জনায়।

ঃ তাৰ মানে দিদিৰ মনৰ মানুহ—তেতিয়াও মমতাই ফুলমণিৰ
কথালৈ কাণ দিয়া নাছিল। ফুলমণিয়ে ধুমুৰৰ গীত এটি জুৰিলে—

‘শিশিৰেৰিকি ফুটে ফুল
বিনা বৰিষণে
বচনে কি মানে মন
বিনা দৰিগনে ?’

এইবাৰ মমতাই অৰ্গেন এবি থিয় দিলে, ক’লে : অ’চ্ছা; তাৰ-
মানে ফুলমণি—ত’ৰ চাদীৰ ইচ্ছা হৈছে । ঠিক আছে, মই নালী-
ক’ইক ক’ম---।

: মোৰ নহয় দিদিৰ--দিদিৰ--হিঃ হিঃ হিঃ--হাঁহি হাঁহি দৰলৈ
আঁতৰি গৈ দূৱাৰমুখৰপৰা আকৌ সুৰ ধৰি গালে :

‘ছ’ট’ ম’ট’ নদীয়া
ধীৰে বহে পানীয়া
সৰিবে তেনন নকন
বহে নহবে ।

কবে দেখা পাব শ্যামেৰে
দশা মো’ৰ কে বুঝিবে ।’—

গীত গাই তাই গুচি গ’ল । মমতাক পতাৰ সময়ত তাই আক
আমনি দিব নুখুজিলে । প্ৰাণ-চঞ্চল ফুলমণি পোৱালি হৰিণা এটাৰ
দৰে ফুলনিৰ মাজে মাজে লৰিধ’পৰি সিহঁত থকা সৰু ঘৰটোৱলৈ
গ’ল । মমতাই তাই মোৱাৰ পিনে চাই থাকি, শেষত এটা জুপ্তিৰ
নিচিকিয়া হাঁহিৰে আকৌ অৰ্গেনটোত বহিল । দ্ৰুত গতিৰে অৰ্গেনৰ
বীডত আঙুলি বুলাই গীত এটি জুৰিলে :

সুৱল। সুবৰ এটি গীতৰ দৰে
সুবাস ভৰা এটি ফুলৰ দৰে
এটি এটি ফুল ডোমোৰে মোৰে ॥

ফুলে ফুলে ডোমোৰাৰ
ছেজাৰ নিশাব ---
সাধু শেষ হোৱা নাই
নীড়মুখী পখী জাকে--
নীলিমাৰ আচলত
বুটা বাছি বাছি যায় ।

এটি মধুৰ সপোন হৈ
 এটি গোপন হেপাহ লৈ
 আশাৰ পখিলাজাক
 মন ফুজনিত উৰে উৰে
 এটি এটি ক্ষণ তোমাৰে মোৰে ।

ঃ চোৱা চন্দন, তুমি যদি বেয়া পোৱা—আকৌ উভতি
 আহবা । চাহবাগিচাৰ সৰু সাজখনৰ পৰিবেশত মহানগৰৰ
 উদ্ভেজনা অস্ততঃ নোপোৱা । তদুপৰি মোৰ লাইব্ৰেৰীটোত তোমাৰ
 মনৰ খোৱাক কিছু হ'লেও পাবা ।

ঃ যাত্ৰিক সভ্যতাৰ ফলত যি বিভিন্নতাৰ সৃষ্টি হৈছে, তাৰ
 মাজত পঢ়া-শুনা, সাহিত্য-সংস্কৃতি—চন্দনৰ কথামাৰ শেষ
 নৌহওতেই, বৰুৱাই পুনৰ কৈ গ'ল : ভুল কৰিছা চন্দন । সভ্যতা
 আৰু সংস্কৃতি স্থবিৰ, জলশয়ৰ দৰেভো হব নোৱাৰে । বিজ্ঞানৰ
 প্ৰগতিৰ লগে লগে সাংস্কৃতিক মূল্যবোধ সলনি হৈ থকা পৰি-
 স্থিতিৰ লগত খাপ খাই পৰে ।

ঃ তিকেই, যাত্ৰিক সভ্যতাই, নতুন নতুন আৱিষ্কাৰে সংস্কৃতিৰ
 গতি ৰোধ নকৰে, শক্তিশালীহে কৰে ।—ডাক্তৰ গগৈয়ে বৰুৱাৰ
 কথাত সহাবি দিলে ।

এনেদৰে বহুপৰলৈ গ্ৰীউডন বৰুৱা আৰু ডাক্তৰ গগৈয়ে চন্দনক
 বুজালে । আগৰ এটা দেউৰাৰেও কৈ খোৱামতেই ব্ৰীৰুৱাই—
 চন্দনৰ বৃক্ষ-আবাসলৈ পুনৰ গৈছিল আৰু চন্দনক চাহবাগিচালৈ
 আহিবলৈ বুজনি দিছিল ।

দীঘলীয়া আলোচনাত নানাবিধৰ শক্তিশৰ্কৰ অৱতারণা হৈছিল ।
 বিজ্ঞানৰ অৱদান আৰু সেই অৱদানৰ প্ৰয়োগৰ কথাৰ লগতে
 মানুহৰ চিন্তাধাৰাৰ আউল লগাৰ প্ৰশ্নও উঠিছিল । প্ৰতিটো আৱি-
 ষ্কাৰে সমাজৰ পুৰণি গাঁথনিত জোকাৰণি ভোলে সঁচা । কিন্তু
 বিজ্ঞানেই হওক, সাহিত্যই হওক, ধৰ্ম্মই হওক, সকলোৰে ওপৰত

সেইবোৰৰ গুণটো,—মানুহ। মানুহৰ সবল মনে এইবোৰক জয়স্থানে আনি, নিয়ন্ত্ৰণ কৰি,—কল্যাণ কৰ্মত কিয় প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰিব ? তাৰবাবে ল'গে মনৰ শৃংখলা,—ব্যক্তিগত জীৱনত—সামাজিক জীৱনত।

কথা প্ৰসঙ্গত এবাৰ চন্দনে কৈছিল যে প্ৰাচীনকালত নৰবলি দিয়া ভামেশ্বৰীৰ উগ্গাৰাশেষৰ সাজত অকলে ঘূৰি-পকিও তেওঁৰ ভয় নালগে ; অথচ আজিৰ নগৰ-সভাস্থান তনাংগ্যৰ উদ্ভেজনাই তেওঁক বিস্তৃত কৰে—সন্তুষ্ট কৰে। যুক্তি হিচাপে চন্দনে কৈছিল,

ঃ কেটাইখাইটীয়ে বলি যাবলৈ অ'দৰ্শ' তেতিয়াৰ ডেকাই এটা ধৰ্মীয় উদ্দেশ্যত জন-তিনি ভাষা হিচাপে দিবলৈ সাজু হৈছিল। তেনে আত্মনিবেদনৰ কথা সুকীয়া। কিন্তু আজিৰ দৰে উদ্দেশ্যহীনভাৱে কব নোৱাৰাকৈ অস্বাভাৱী হোৱাটোহে মই মানি লব পৰা নাই। তাকে আকৌ এচামে 'মুগধৰ্ম' বুলি চমুটাই দিব খোজে।

চন্দনৰ কথা মনোযোগেৰে শুনি থকা ড'ক্টৰ গগৈয়ে বুজনি দি কৈছিল যে ধৰ্ম হ'ল শৃংখলা আৰু মানৱীয় নীতিৰ বাহক। মানুহৰ কামনাৰ মাধ্যম হ'ল—অৰ্থ, সা-সম্পদ-স্বাচ্ছন্দ্য। নৈতিক শৃংখলাৰ সৈতে খাপ খুৱাই ব্যক্তিয়ে সমাজত নিজ নিজ কৰ্তব্য কৰা উচিত। কৰ্মতহে মানুহৰ অধিকাৰ, ফলাফলত নহয়,—এই কথা স্পষ্ট-ভাৱে গীতাত উল্লেখ থকাৰ কথাও ভাস্কৰ গগৈয়ে সন্নিৱাহ দিছিল।

ঃ আনহাতে অকল কৰ্মশক্তিয়েই সকলো হব নোৱাৰে। জুই-শলাবে জুই জলাবলৈ হ'লেও এখন হাতৰ আৰু এডাল কাঠিৰ আৱশ্যক। তোমাৰ ব্যক্তিসত্ত্বৰ স্ফুৰণৰ বাবেও তোমাৰ মাজৰ সম্ভাৱনাখিনিক বিকশিত কৰাৰ বাবে লাগিব—এহাতে তোমাৰ নিজৰ গতিশীলতা আৰু আগবঢ়াৰ সাহস ; আনহাতে সমাজখনৰ গুণ-ভূমি আৰু সমাজৰ দহজনৰ ক্ৰিয়া-প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সহায়। —বৰুৱাই সেইখিনিতে কৈছিল।

আহত পক্ষীৰ দুৰ্বল কণ্ঠস্বৰৰ দৰে চন্দনৰ মুখত কুটি উঠিছিল, অসহায়ভাৱে এষাৰ কথা : মই নহ'লেও পৃথিৱীৰ একো কতি নহয়। নহ'লে হয়তো ইমানদিনে মোৰ সজ্ঞান লৰলৈ মা—

ঃ মা নাই বুলি কৈছা নহয় ?

ঃ নহয় মানে জান কোনোবা—

ঃ কিয় ? আৰি আহিছো। আজি তৃতীয়বাৰলৈ মই আহিছো। ডাক্তৰ গগৈ আহিছে। মমতাই বাবে বাবে তোমাক লৈ যোৱাৰ কথা কৈছে।—চোৱা চন্দন, তোমাৰ বাইশ বছৰীয়া জীৱনৰপৰা আৰি বহুতো আশা কৰো, সমাজে বহুতো পাব পাৰে। তুমি আক আমাক বিমুখ নকৰিবা।

বকৱাৰ অনুন্নয়ৰ সুৰৰ কথাষাৰত চন্দনে কি কওঁ—নকওঁকৈ মাত্ৰ উচ্চাৰণ কৰিলে :

ঃ মানে আজি দুবছৰে—

২ : ঠিকেই দুবছৰে এই অৰণ্যজীৱনৰ অভিজ্ঞতা পাল।

মই কৈছোৱেই নহয়—কিছুদিন চাবা। বেয়া পালে আকৌ ইন্ধনৈ ওচি আহিবা। এতিয়া উঠা। ব'লা। অনুন্নয়-বিনয়ৰ ঠাইত বকৱাৰ কন্ঠৰ মাজত যেন চন্দনে সেই সময়ত তাহানিৰ শিশু-কালৰ দেউতাকৰ মৰমমিহলি আদেশ শুনিলে।

একো নকৈ, চন্দন উঠিল। এটা ছুটকেহত কিতাপ কিছুমান, কাপোৰ, মাক-দেউতাকৰ ফটো আদি ডবালে। ডাক্তৰ গগৈ আক বকৱাই সহায় কৰি দিলে।

--- আক এটা সময়ত বৃক্ষ-আবাসৰ দুৱাৰত এটা সাধাৰণ তলা লগাই, নানি আহিল তললৈ—তলৰ পৃথিবীখনলৈ—চন্দন।

জীপ গৰজি উঠিল। বহুপৰলৈ কোনেও একো নোকোৱা অৱস্থাত ডুইডাৰে জীপ চলালে একা-বৈকা, ওখ-চাপৰ বাটেৰে—নৈৰ পাৰেৰে, হাবিৰ মাজেৰে, শিৰীষ-পলাশৰ তলৰে চাহ বাগিচাখনলৈ।

সোণাকৰ কেচাসোণ বৰপীয়া ফুলবোৰ। সোণ নে পৃথিবীক আবৰিব খোজা হালধীয়া বিতচকু বাক ? ---

পলাশৰ ডালে ডালে খোপাখোপে বঙা বঙা বঙ। এয়া নিস্প-শব্দত নিগৰি পৰা তেজৰ ৰসি নে জাহ্ন-নিহত হৈও বিজয়ৰ স্বাভাৱিক মোহা সেনাদলৰ বাবে বক্তৃতিজক ? ---

জীপ চলিলে।

মন লৈ, মন বিচাৰি—জীপ চলিলে।

মানুহক লৈ মানুহৰ মাজলৈ—মাত্ৰা আবদ্ধ হয়।

সজ্জিয়া নাথিহে । সোণাক-পলাশৰ ডাল ঝাপৰি সুকল্লৰ শেখ
বেঙনিবোৰে এজ্জাৰৰ জীৱন্ত লুকাৰ খৰিহে । বনুৱা জাইনবোৰত
ক'ৰবাত সাদল বাজিহে, ক'ৰবাত অসংখ্যত কথাৰ টুকুৰাবোৰ, ;
ক'ৰবাত আকৌ ঝুমুৰৰ গীতৰ টুকুৰা । দৃংখলা আৰু বিশৃংখলা,
এজ্জাৰ পোহৰ মিলি সজাই তোলা সজ্জিয়াৰ দৰেই—এই হাঁহি-
কাম্বোদন, মিঠা-কেহাৰ মিলিত পৰিবেশ । চলি থকা জীপৰ আৰোহী-
সকলৰ হৃদয় দেহৰ মাজত জীপখনৰ পতিতকৈ অধিক পতিশীল
মনবোৰ উৰি য়ায় দূৰ দূৰলৈ ।

এয়ে গতি । ইয়াৰ গতি জানো আছে ? থাকিব জানো পাৰে ?

: চন্দন, এয়া আমাৰ মনজুলি বাগিচা । সেৱা মেনেজাৰ
জ'নৰ বাংলো । বেচেৰাই ছোৱা মহাযুদ্ধৰ পিছত পৰিয়ালৰ
সকলোকে সাপৰৰ 'সাইন্' দুৰ্ঘটনাত হেৰুৱালে । সেয়ে নিজ দেশলৈ
নগৈ, ইয়াতে বৈ গ'ল । বৰ ডাল মানুহ । অসমীয়া সুন্দৰকৈ ক'ব
পাৰে । তোমাৰ ভাল লাগিব ।—বকুৱাই নিবৰতা ডাঙি কৈ য়ায় ।

: ডাক্তৰ গগৈৰ ঘৰ সেৱা । ড্ৰাইডাৰ, গাড়ী বখোৱা । ডাক্তৰ,
আপুনি তেন্তে নাৱক । কাইলৈ পুৱা আহিবচোন । মমতাকো
জানিব ।

বকুৱাৰ কথা শেষ নৌহওতেই, ডাক্তৰে সমুখলৈ আঙুলিয়াই
কলে : সেৱা মিঃ বকুৱা, নাম লওঁতেই পালেহিয়েই ।

: অ' হয়তো । মমতা ! বেডমিণ্টন বেকেট লৈ ক'ব পৰা ?

: খেলি আহিলো বৰদেউতা ।

: জিকিলা নে হাবিলা ?

: জিকিলো । দুই গেম্ ।

: হেঃ হেঃ হেঃ তুমি হাবিযানে ? জিকিৰাই । অ' ব'ৰা, চন্দন,
এয়া ডাক্তৰ গগৈৰ ছোৱালী—মমতা ।

: নকলকাৰ । চন্দনে তলৰদুকৈয়ে ছাত্ৰজোৰ কৰি ক'লে ।

: নমস্কাৰ ! মমতাই উদ্ভবত ক'লে ।

: চন্দন, মমতা ভোকাৰ দৰেই কিতাপ বুলিলে পগলা। খেল-
খেল লিখো পাৰে। গান-বাজনাতে---

: আঃ বৰদেউতা, অ'পুনি সদাশ মোৰ কথা বঢ়াই কয়।

: বাক বাক চন্দনে নিজেই গম পাব। হাঁহি হাঁহি ক'লে।

: পিছে আহক আকৌ আনাৰ মৰণে।

: নহয় মমতা। এতিয়া নহয়। গধূলি হ'ল। এওঁ প্ৰথম
আহিছেতো।

: হেঁথোতে আহক। মমতাই হেঁহে-নেহোকে ক'লে।

: আহিব। কাইলৈবপৰা আহি থাকিব। পিছে নতুন
অলম্বীক পোনতে ছুনিহে সোধাপোছ কৰিব লাগিব। কাইলৈ
দেউতাবাৰ লগত পুৱা আহিবচোন। বেকা নাপাবা দেই মমতা।
ভাতৰ আহিলো। এজাৰ হৈ আহিছে।—বকৰাই ডুইভাৰক ক'লে,

: ডুইভাৰ ব'লা।

: ভাতৰে ক'লে চন্দন, বাবা দেই। পুৱা লগ পাম।

: ভাল।

: নমস্কাৰ। কাইলৈ কিন্তু বৰদেউতা আহিব লাগিব, আমাৰ
তালৈ।

: আহিম মমতা! পিছে, অকল মই নে---?

: দুয়ো।—

: বাক বাক। বকৰাৰ উচ্ছল হাঁহিব লগতে জীপৰ ভাৰ্জৰ
শব্দ মিহলি হৈ গ'ল। চন্দনে এবাৰ মূৰ তুলি উভতি চালে।
ভেঁওলৈ চাই থকা মমতাৰ চকুজুৰিত চকু পৰিল। এগলক।
মুহূৰ্ত্ততে জীপৰ গতিয়ে জাঁতৰাই নিলে দৃষ্টি-বিনিময়ৰ মুহূৰ্ত্তটো।

চন্দন যেন চমকি উঠিল। এইযুৰি চকু। মাক উমাৰ চকু-
যুৰি আক কলিকতাত এৰি অহা গলিব সমুখৰ ছোৱালীজনীৰ
চকুযুৰি!—এয়া বৰতা। বৰতাৰ আজতে জানো লুকাই থাকিব
নোৱাৰে এগৰাকী মাতৃৰ দৰে; এজনী গলিব সিদ্ধান্ত অচিনাকি
পাতকৰ মোহনীৰ আকৰ্ষণ? নিশ্চয় পাবে।—কিন্তু মমতাৰ

চকুজুৰিতো মাকৰ স্নেহসিক্ত ককণ চকুজুৰিব দৰে নহয় ! ---
 ---মমতাৰ চকুজুৰিয়েতো কলিকতাৰ গলিৰ সিপাৰৰ ছোৱালীজনীৰ
 চকুজুৰিত থকা লালসাৰ ইজিত দিয়া ধৰণৰো নহয় ! --- অঞ্চল
 এইজুৰি চকুত—এটা মোহনময় স্বপ্ন, এটা স্নেহময় আকৰ্ষণ আছে ।
 নে এইজুৰি চকুৰ মাজতে মাক উনা, অচিনা গলিৰ সিপাৰৰ পাতক
 আৰু অৱিকৃত পৃথিৱীৰ মোহৰ আত্মান জনোৱা নাৰীৰ অন্তৰৰ
 প্ৰকাশ একেলগে বিচাৰি পাব নোৱাৰি ??

কিমান নাৰীৰ সান্নিধ্যই বা পাইছে চন্দনে,—এই বাইশটা
 বছৰত ? মাক, মাকৰ ৰাজ্যৰ দুই এগৰাকী, কলেজৰ সহপাঠিনী
 দুই চাৰিগৰাকী, অৱগাৰাসৰ পৰা জীৱিকাৰ সন্ধানত ফুৰোতে লগ
 পোৱা কামকৰি খোৱা বিভিন্ন বয়সৰ তীব্ৰতা কিহুমান । আৰু
 অৱশেষত অপাৰ সজ্ঞাৱনা লৈ আজি ওচৰ চাপি আহিছে এজনী
 অচিনাকী ছোৱালী,—মমতা স্বৰ নাম । মমতা । মুমতা । নামটোৱে
 যেন চন্দনৰ কণত ধ্বনিত হৈ উঠিল ।

এটা জোকাৰণিৰে বৈ যোৱা জীপখন তেতিয়া বাগিচাৰ মালিক
 শ্ৰীউদ্ধম বৰুৱাৰ বিৰাট বাংলোৰ পানী-বাৰাণ্ডাত ব'লহি ।

এদিন দুদিনকৈ এসপ্তাহ পাব হ'ল । চন্দনৰ থকা-মিলা,
 গছা-গুনা, পিন্ধা-উৰা, ফুৰা-চকা—সকলো বিষয়তে বৰুৱাই নিজে
 চকু দিলে । বাগানলৈ অহাৰ পিছদিনা পুৱাই ডাক্তৰ গগৈ আৰু
 মমতা আহিছিল । ডাক্তৰ গগৈ নিতৌ পুৱা আহে, চন্দনৰ লগত
 কথা পাতে, তাৰ পিছতহে হস্পিভেললৈ ৰায় । এদিন চন্দনকো লৈ
 গৈ তেওঁ হস্পিভেলখন দেখুৱালে । আনহাতে মমতাই আবেগি
 পড়িবলৈ আহে, চন্দনৰ লগত দুই এখন কিতাপৰ বিষয়ে আলোচনা
 কৰে । বৰুৱাই চন্দনক ডাক্তৰ গগৈৰ ঘৰলৈকো পঠিয়াইছিল ।
 মমতাৰ স্নাকে মৰম-চেনেহ কৰিছিল ; কিন্তু চন্দনে তেওঁৰ লগত
 বিশেষ কথা-বতৰা পতা নাছিল । কিবা সুধিলে, উত্তৰহে দি গৈছিল ।
 ---লাহে লাহে মমতাৰ লগত চন্দন সহজ হৈ আহিল । মমতাই
 বৰুৱাৰ নিৰ্দেশমতে মনজুৰি বাগিচাৰ মনুৱা লাইন আৰু ওচৰৰ

বাতিবোৰ চন্দনক দেখুৱালে। বাগানৰ ওচৰৰ সৰু-বৰ টিলাবোৰ, খৰগোতা জান-জুৰিবোৰ আৰু সপ্তাহৰ মূৰে মূৰে বহা হাট-বজাৰবোৰ চাই ফুৰিছিল তেওঁলোকে। লগত থাকে ফুলমণি, মমতাৰ লগৰী, বৰুৱাৰ বাংলোৰ মংৰা মালীৰ বাংচাণী ছোৱালীজনী। মমতাতকৈ বয়সত সৰু, গাভৰু ফুলমণিৰ উচ্ছল প্ৰাণ, আৰু হাঁহি-ভৰা মুখে—সকলো সময়তে পৰিবেশ সবস কৰি তোলে। গহীন জাজুক ডেকা চন্দন, মৃদু হাঁহিৰে মোহময়ী মমতা আৰু চঞ্চলা-চপলা ফুলমণি। মনজুলি বাগিচাৰ মে' মাহৰ সজীৱ পাতৰ থোপাবৈ ভৰা শাবী শাবী চাহ-গছ, তাৰ মাজে মাজে ছাঁ দি থকা শিবীষৰ জানি, মেচিনৰ দৰে 'এটি স্নি দুটি পাত' বুটলি থকা বনুৱা তিৰেতিজাক, কোৰ মাৰি ঘানিজানি ভাগৰি নপৰা বনুৱাৰ চৰ্ম, ফ্ৰেটবীৰ বৈ বৈ বাজি উঠা হটা মাত, আৰু এক্সৰ ফালি নিগৰি অহা কৰ্মজ্ঞাত অথচ চিৰ-উচ্ছল স্কটৰ গীতৰ টুকুৰাবোৰ। এনে এটা মধুৰ-গধুৰ পৰিবেশৰ মাজত লাইব্ৰেৰীৰ কিতাপৰ আলোচনা, দুটি এটি গীতৰ মুহূৰ্ত্তা। মনজুলি বাগিচাত মন যোগাবলৈ ইয়াতকৈ বেছি হয়তো নাই। বেছি হয়তো নালাগেও। যাক লাগে, তেওঁ এই পৰিবেশলৈ নাহে—বা আহিলেও ভঁতৰি যায়। যি এনে পৰিবেশ ভাল পায় বা জীৱিকাৰ তাড়ণাত মানি ল'ব লগা হয়, তেওঁ আদৰি লয়।

কিন্তু মনজুলি আৰু মনজুলিৰ দৰে স্ন শ' চাহ বাগিচাৰ মাজত জীৱন কটোৱা সকলো মানুহৰে বাবে দিনবোৰ, বাতিবোৰ একে নহয়। বনুৱাৰ লাইনত, বাবুসকলৰ চুবুৰীত, মেনেজাৰ, সহকাৰী মেনেজাৰৰ বাংলোত, মালিকৰ মহলত—ডিন ডিন ধৰণে দিনবোৰ পাৰ হয়, নিশাবোৰ পাৰ হয়। বাতিৰ তপসয়াই দিন অমাৰ আশা লৈ প্ৰত্যেকেই নিজৰ নিজৰ বৃত্তত বিচৰণ কৰে, আশাৰ ভেটকাত বহুপ ছটিয়ায় আৰু পোতা-নোপোতাৰ হাঁহি-ভামচাৰ, সুখ-বেদনাৰ ছিটাপ-নিকাট কৰে বা নকৰে। একে জীৱন। বিভিন্ন পৰিবেশত, পৃথিবীৰ বিভিন্ন জনৰ বাবেও এনে একোটা বৃত্তৰ পৰিধিয়েইতো জীৱনক ছেৰি ৰাখে। বন্দী নহয় এয়া, অথচ নিকৰাৰ পৰিচ্ছন্ন।

চন্দনো ক্ৰমে এনে এটা নতুন আবেষ্টনীত সোমাই পৰিল। বৰুৱাৰ পিতৃসলভ ব্যৱহাৰ, ডাক্তৰ গগৈৰ উপদেশ, মেনেজাৰ জ'নৰ উৎসাহ-উদ্বীণনা, মমতাৰ সাহচৰ্য্য আৰু মালী, চকীদাৰ, কেয়াৰা ফুলমণিহঁতৰ সাদৰ যত্নৰ মাজত চন্দনৰ মন সামগ্ৰিকভাৱে হ'লেও যেন মনজুলিয়ে জয় কৰিলে।

এসপ্তাহ পিছত

মনজুলি বাগিচাৰ মালিক শ্ৰীউদ্ভৱ বৰুৱা 'টি ব'ৰ্ড'ৰ মিটিঙত যোগ দিবলৈ কলিকতালৈ যাবলৈ ওলাইছে। মেনেজাৰ মিঃ জনক মাতি আনি বৰুৱাটো কথা পাতিছে,—বিশেষকৈ বনুৱা কল্যাণৰ কথা, লালু ওপাৰ দলে চলাই থকা উৎপাতৰ কথা আৰু চন্দনক বাগিছাৰ কামত লগোৱাৰ কথা। মিঃ জনে কৈছিল যে চন্দনে ইতিমধ্যে ফ্ৰেষ্টবীৰ কামত মনোযোগ দিছে।

: মমতাই চন্দনক বনুৱা বস্তি, হাট-বজাৰ আৰু আগৰ বনুৱা কল্যাণৰ কামবোৰৰ লগতো চিনাকি কৰি দিছে।

বৰুৱাৰ কথাত সঁহাৰি জনাই মিঃ জনে কৈছিল : She is very smart মমতাই কি কয় জানে—Mr. Barua You have bagged the greatest 'Shiker' of your life.

: হোঃ হোঃ হোঃ Is it so ? বৰুৱাটো উচ্চৰে হাঁহিলে।—ব'ৰা চন্দনক মাতো,

ফুলমণিক অলপ দূৰত দেখি, বৰুৱাই ক'লে : ফুলমণি, নতুন চাহাবক মতা বুলি ক। মিঃ জন—কলিকতাত মই কিছুদিন থাকিব লাগিব। ওৱাহাতিতো কাম আছে। আপুনি চন্দনক ফ্ৰেষ্টবীৰ কাম-কাজ ভালদৰে শিকাব।

এনেতে চন্দন কাৰ চাপি আহিল। সৌজন্য বিনিময়ৰ অন্তত মিঃ জনে ক'লে : হেছো ইয়ংমেন, আপোনাৰ ভাল লাগিছেনে ইয়াত ?

চন্দনে হেছো-নেহোকৈ কিবা কোৱাৰ আগতে মিঃ জনে আবে' কৈ গ'ল,

: লাহে লাহে আৰু ভাল লাগিব।

বকুৱাই কথাৰ জাঁট সলনি কৰি চন্দনক ক'লে : মই কিছুদিন বাহিৰত থাকিম। তুমি মিঃ জনৰ লগত বাগিচাৰ কাম চাবা। কিবা অসুবিধা পালে কবা। ডাক্তৰ গগৈও আছে। মমতাকো কৈছো। বেয়াবা, মংবা মালী, ফুলমণিহঁত থাকিবই। মোৰ জীপখন তুমি ব্যৱহাৰ কৰিবা; ড্ৰাইভাৰক ক'লেই হব।

• মিঃ জন আৰু চন্দনে বকুৱাক এবোডু'মত থৈ প'লহি। এবাৰেণে উৰিল গুৱাহাটী হৈ কলিকতা অৰ্দ্ধিমুখে। চন্দনৰ মনৰ কোনোবাখিনি কিয় জানে! খন্তেকলৈ হাহাকাৰ কৰি উঠিল। পিছ মুহূৰ্ততে মিঃ জনৰ মাতত আত্মপ্ৰতিচ্ছ হৈ জীপত উঠি মনজুলি বাগিচালৈ উভতি আহিল। চন্দনৰ দেহ আৰু মনৰ গতি ধাৰমান হ'ল দুটা বিপৰীত পথত;—আলোকমাৰ্গেৰে মন উৰি গ'ল দুবছৰ আগতে এৰি অহা এটা পৰিবেশলৈ আৰু ধূলিধূসৰিত পথেৰে দেহটো যেন চোচোৰাই লৈ আহিল জীপখনে আন এটা পৰিস্থিতিলৈ। দুয়োটা সত্য, দুয়োটা বাস্তৱ, অথচ কিমান বিপৰীত।

মমতাক মাকে চন্দনৰ কথা প্ৰায়েই সোধে। সিদিনাও আবেলি বকুৱাৰ লাঠীব্ৰেবীলৈ যোৱাৰ আগতে মাকে সুধিছিল : চন্দনৰ মন বহিছেনে ইয়াত ?

: মা, চন্দন লাহে লাহে সনাজমুখী হৈছে। মিঃ জনে বাগিচাৰ কামত মন বহুৱাব পাৰিছে। বাতিপুৱাৰ পৰাই মাটি বহুবীয়া মিঃ জনে যি নিষ্ঠাৰে কাম কৰে, সেয়া দেখি তেওঁ হেনো অভিভূত হৈছে। মোক কৈছে যে মানুহজনে কাম কৰিছে আনন্দ পায়। ব্যস্ততাৰ মাজত যেন দুৰ্ভাগে উৎসাহিত হৈ পৰে।

: সেইটোতো হ'লেই। অকল বাতি হ'লেহে, অকলশৰে মদ খাই কটান, টোপনি নাহে বুজিবই পাৰি। দেউতাবাই কৈছে,—জাজি কিছুদিনৰ পৰা হেনো একেবাৰে শুৰ পৰা নাই। মাকে ছবুনিয়াহ পেলাই কয়।

মাকৰ পৰা বিদায় লৈ মমতা বকুৱাৰ বাংলোলৈ যায়। মমতালৈ আপেক্ষা কৰি থকা ফুলমণিয়ে দৌৰি আহি পেটখন খুলি দিয়ে।

: দিদি, আজি দেবী হ'ল ন'না ?

: নাই, মাৰ লগত কথা পাতিতে অলপ পলম হ'ল। কিন্তু কোনোবাই খবৰ কৰিছিলনেকি ?

: হিঃ হিঃ হিঃ দিদি, কোনোবাতো একটাই। —বুলি কৈ খিন-খিনাই হাঁহি তাই দৌৰি বাংলোত উঠিলগৈ।

: দেখিছ, এইজনীক ? কথাই কথাই ঠাট্টা। ব'চোন, বাজী-কাইক কৈ তোৰ দাদী ঠিক কৰি দিম।

: আগতে দিদিৰ। হিঃ হিঃ হিঃ !

মমতাই কৃত্ৰিম ক্ৰোধেৰে যেন ফুলমণিক খেদি গ'ল। ইতিমধ্যে ফুলমণিয়ে বাৰাণ্ডা পাই পাছফাললৈ ডিৰাই লৰ মাৰিলে। মমতাই মুখত এটা মূদু হাঁহি লৈ লাইব্ৰেৰী কোঠাটোলৈ সোমাল।

কিছুপৰ পিছত দৌৰি ফোপাই আহি ফুলমণিয়ে লাইব্ৰেৰী কোঠাত সোমাই কবুলৈ ধৰিলে : মমতা দিদি। মই খবৰ ললো। মেনেজাৰ জ'ন চাহাবে নাকি নয়া চ'হাবক নিজৰ বাংলোত লৈ গৈছে। সেই কাৰণ দেবী হৈছে। —হিঃ হিঃ হিঃ আজি বেড়াৰ মাৰি কি বকম ? ওহ হোহো বৰ দুখ লাগে না। ঠাট্টাৰ সুৰেৰে তাই কৈ যায়।

: কি কয় অ' এইজনীয়ে ?

: ঠিকেই কৈছো দিদি। তোমাৰ দিলৰ কথা।

: তইহে দিনে বাতি লাগি থাক---

: ছিঃ ছিঃ বামণ হৈ কি চাঁদ ছোওৱা যায় ?—জিভাত কম্বুৰি ফুলমণিয়ে কয়।

: বাওনা হৈ চক্ৰক ছুব নোৱাৰিলেও, চোৰাতিয়া যায়। —মমতাই কয়।

: আচ্ছা, তাৰনানে তোমাৰ হিংসা হৈছে ?—যেন মুখ ওফোন্দাই জড়িমানহে কৰে ফুলমণিয়ে।

মমতাই হাঁহি মাৰি, কিতাপখন জপাই থৈ, ফুলমণিক বেগীত ধৰি লাহেকৈ জোকাৰি দি কয় : দুঃ ফুলমণি, ধেমালিহে কৰিছো। কটোন বাক, তোৰ নতুন চাহাবে গধূলি কুৰিটাকি আহি,—মই যোৱাৰ খিছত কি কৰে ?

: মই কি বকম জানিম ? গফুৰ বেহেৰাই কৈছে বহুত বাতিলে
কিতাপ পঢ়ি থাকে। মাজে মাজে আকাশ দেখি ভাবি থাকে। আশ্ৰা
দিদি, সুধিবাচোন তেওঁৰ দিনত কিবা চোট আছে নাকি ?

ফুলমণিৰ সৰল কথাস্বৰিৰ উত্তৰত মমতাই তপৰাই মাত
লগায় : মোৰ কি দৰ্কাৰ ? মন গৈছে,—তই সুধিবি।

: বাপৰে, কি কৈছা দিদি।

এনেতে জীপৰ হৰ্ণ শুনা যায়। অ' নতুন চাহাৰ আহিল।
নই মাও'। ফুলমণিয়ে কয়।

: তই কিয় যাব ? বচোন। মনতাই কয়।

: নাই, নাই, মোৰ স্নান আছে। চাহাৰ অহা খবৰ দিন গফুৰ
তইক।---চকু টিপিয়াই দুপটামিৰ হাঁহিৰে তাই ওলাই যায়।

এখন কিতাপ টানিলে মনতাই যেন ব্যত হৈ পৰে।

: 'বিয়েলী ছবী' মমতাই, পলম হৈ গ'ল। মিঃ জনে লৈ গ'ল।
চন্দনে সোমাই চকী এখনত ডাঙৰি পৰাৰদৰে বহি ক'লে,—তুমি
নিশ্চয় 'বাৰ' হৈছা।

: নাই হোৱা। গান্ধীজীৰ প্ৰবন্ধ এটা পঢ়ি ভাল লাগিছে। কৰ্ম-
যোগৰ বিষয়ে।

: কথা হ'ল কি জানা মমতা ? মিঃ জনে ভালদৰেই কথা
পাতি আছিল। মোক কফিও খুৱালে। বাগিচাৰ কেনেকৈ উন্নতি
কৰিব পাৰি বুজালে। তেওঁ অৱশ্যে ইতিমধ্যে কেইপেগমান ছইস্কি
শেষ কৰিছিল। হঠাতে কিয় জানো উদ্বেজিত হৈ উঠিল। গোটেই
মানুহটো ঘামি-জামি অস্থিৰ হৈ পৰিল।---চন্দন থিয় হ'ল।

: তেনেকুৱাই হয়। চন্দন তুমি হাতমুখ ধুই কিবা খাই
লোৱাচোন। মমতাই ক'লে।

: আৰলৈ ইচ্ছা হোৱা নাই মমতা। শুনাচোন। মিঃ জনে
দুৱাৰ খিৰিকীলৈ অভূজিয়াই চিঞৰি উঠিল—'ইয়ংমেন, ছাফ্টি স্যা

ভোব। দৰ্জা-খিৰিকী বন্ধ কৰা। মই কি কৰো-নকৰোকৈ সুখিলো—
তেওঁৰ ঠাণ্ডা লাগিছেনেকি? আৰু বেছি উত্তেজিত হৈ তেওঁ কৈছিল—
'নো নো, ঠাণ্ডা লগা নাই। শূনা নাই বাহিৰত 'শব্দ'?' তেওঁৰ
কথাত মই আচৰিত হ'লো। তেতিয়াতো বাহিৰত জিলিৰ মাতৰ
বাহিৰে একো শব্দ হোৱা নাছিল। মোৰ মুখেৰে ওলাল,—শব্দ?
ক'তা? ---

তেওঁ নিজে উঠিগৈ খিৰিকী জপাবলৈ চেষ্টা কৰিলে। ময়ো
তেওঁক সহায় কৰিবলৈ উঠি গলো। 'সেয়া,—চাইবেগ বাকিছে।
বোম পৰিছে' বুলি তেওঁ কৈ থাকিল।

মই বুজিলো, মিঃ জনৰ মগজুৰ বিকাৰ ঘটিছে। নিকপান হৈ
দুৱাৰখনৰ ওচৰলৈ আহি 'বেহেৰাক মাতিব খুজিলোঁ। লগে লগে
তেওঁ দৃশ্ৰুণ জোৰেৰে চিঞৰি উঠিল—'আই ছে, ছাট্ দ্যা ভোৰ্'।
মই দুৱাৰখন জপাই, ওচৰতে থিয় হৈ ৰ'লো, প্ৰতি মুহূৰ্ততে কিবা
বিপদৰ আশঙ্কাই মোক অস্থিৰ কৰি তুলিলে। ---

মমতাই উঠিগৈ চন্দনক হাতত ধৰি বহিবলৈ ক'লে,

: এনেকৈ মাজে সময়ে নিশা মিঃ জনে মদ খাই আন এখন
মহাযুদ্ধৰ সন্তাসৰ হাহাকাৰ কৰা কথা আমি জানো। বেহেৰা—
মাগীহঁত অভ্যস্ত কাৰণে, চাহাবে চিঞৰ-বাখৰ কৰিলেও সাধাৰণতে
হলস্থল নলগায়। তোমাকতো কৈছোৱেই চন্দন, যোৱা মহাসমৰৰ
পিছত সাগৰত পুতি থোৱা মাইনত লাগি ধ্বংস হোৱা জাহাজৰ
লগতে তেওঁৰ পৰিস্থাতিটো নিশ্চিহ্ন হ'ল। সেয়ে মিঃ জনে যুদ্ধৰ
আতঙ্কত তেনেখন কৰে।

মমতাৰ কথাত সঁহাৰি দি চন্দনে কৈ গ'ল : ঠিকেই কৈছা।
যেতিয়া দুৱাৰখনত ভেজা দি মই থিয় হলো, ক্লান্তভাবে মিঃ জন
এখন ছোফাত বহি পৰিল আৰু বিবৰিৰাই বহু কথা কৈ গ'ল।
এবাৰ মোলৈ চাই ক'লে—ইয়ংমেন, মানুহে মানুহক মাৰিবলৈ
কিয়ান অস্ত্ৰ সাজিছে জানা? শেষত জীয়াই থাকিব মানুহ কিছুমান
'কেপ্তমেন'—গুহাবাসী। অন্য চৰ যৰিব। চৰ নগৰ-চহৰ ধ্বংস
কৰ। বিভান? বিভানীৰ দলে মানুহ জাতিক প্ৰু কৰিব, জাতি

কৰিব, হত্যা কৰিব। যদি এটম্ বোম্, মাইট্ৰোজেন বোম্, হাইড্ৰো-
জেন বোম্ববোৰ একেলগে কাটে, যদি বকেট-টপেণ্ডো আৰু মাইন—

বুজিছা মমতা ‘মাইন’ শব্দটো কৈয়েই মিঃ জনে কপালত হাত
থৈ ছোফাখনত মূৰটো লগাই উচুপি উঠিল।

ঃ নিশ্চয় ‘মাইন’ত পৰিয়ালটো ধ্বংস হোৱাৰ কথা মনত
পৰিছিল। মাত্ৰ মিছেছ জনৰ মৰমৰ কুকুৰটো টম্ থাকি গ’ল।
অ’ক্ টমক লৈয়েই মিঃ জন জীয়াই আছে।

ঃ হয় মমতা অলপ সময় উচুপি থকা— পিছতে মিঃ জনে চিকিৎসা
কৈছিল ‘ওহ্ নো, হোৱেৰ ইজ্ নাই টম্ ? মোৰ টম্ ক’ত ? টম্,
টম্।’—মই ভেজা দি থকা দুৱাৰখন হেচুকি টম্ সোমাই আহিল।
টমক বুকুত সাৰটি লৈ মানুহজন উদাস হৈ পৰিল। অস্থিৰ মানুহ-
জনে টমক সাৰটি অৱশ্যে হৈ ছোফাত পৰি ব’ল। টমে হাত ডাবি
চেলেকি থকাৰ পৰতে, বেয়াৰাই মোক বাহিৰলৈ মাতি নি ক’লে
যে, চাহাবৰ মাজে মাজে এনেকুৱা হয়, অলপ পিছতে সুস্থ হব।

তথাপি বেয়েৰা আৰু মালীক সাবধানে থাকিবলৈ কৈ, মই সেই
চেষ্টাতে ওলাই আহিলো।—কণাখিনি কৈ চন্দনেও যেন ভীষণভাৱে
ক্ৰোধিত অনুভৱ কৰি চকীখনত আঙুৰি বহিলে।

মমতাই ধীৰে ধীৰে কৈ গ’ল—

ঃ এই মানুহজন। কাইলৈ পুৱা দেখিবা—আকৌ সুস্থভাৱে কাৰ-
জাৰিলৈ যাব, ফেটবীত, লাইনত—মানুহৰ মাজত আপোন পাহৰি
থাকিব। নিষ্ঠাৰে কাম কৰি যাব। অথচ নিশা কৰ্মহীন অৱস্থাত,
অকলশৰীয়া পৰত মদ খাই, নিদ্রাহীন হৈ, যেন এটা হাঁহাকাৰৰ
মাজত অস্থিৰ হৈ পৰে। আচলতে চন্দন, অকলশৰীয়া মন বা
পৰিবেশে মানুহক অস্থিৰ কৰি তুলিব পাৰে। সমাজ জীৱনত—
মানুহৰ মাজত আৰু কৰ্মৰত অৱস্থাতহে মানুহ সুস্থী হব পাৰে।
তুমি অহাৰ আগতে মই পঢ়ি থকা গান্ধীজীৰ কৰ্মযোগৰ প্ৰবক্তাটো
তাকেই লিখিছে।—মমতাই ক’লে।

ঃ হয়নেকি ?—অলপ উদাসভাৱেই চন্দনৰ মুখৰপৰা ওলাল।

জানহাতে উত্থাৰে যেন মমতাই চন্দনৰ মন জীপাল কৰি
ভুলিবলৈ কৈ গ’ল—

: গাজীজীয়ে কৈছে—God is the strength of the weak. তেওঁ
অকল দৈহিক বা মানসিক দিশেৰে দুৰ্বলতাৰ কথাৰে কোৱা নাই,—
লগতে Weak in means and materialsৰ কথাও বুজাইছে। অতীত-
জনটোৰ বাবে দুৰ্বল হোৱা দুখীয়া শ্ৰেণীৰ কথা কৈছে। এইয়ে তুমি
নই আৰু তান কমীবোৰে বনুৱা বস্তিবোৰ চাই ফুৰে,—বনুৱা-
বোৰক দেখিঃ নহয়,—ইমান কমী অথচ ইমান দৰিদ্ৰ ! সিহঁতৰ
জীৱনত দাবিদৰ সংঘাত হিমান, বৈচিত্ৰ্যও সিমানই। এইসকল
নিৰলৌকিক সহায় গ্ৰহণ কৰে।—মমতাৰ কথাৰ মাজতে চন্দনে প্ৰস্তুত হৈছে,

: সিহঁত সকল গ্ৰহণক ধিয়ালি থাকিলেইতো নহয়। নিজেও চেষ্টা
কৰিব লাগিব।

: Exactly, সেয়ে কথা। আনহাতে যিসকলে 'সমাজৰ
সুবিধা ভোগ কৰি আছে, তেওঁলোকেও গৃহপৰাসকলৰ কল্যাণৰ
কাম কৰিব লাগিব। ত্যাগৰ আনন্দ তাতোই। অৱশ্যে অতিবিক-
শ্বিনি ত্যাগ কৰাৰ উপৰি, নিজৰ অৱশ্যকখিনিৰ অংশও এৰি আনৰ
উপকাৰ কৰাৰ মানসিকতা লাগে। —সমতাই কয়।

: মাদাৰ টেবেছাৰ ত্যাগৰ আদৰ্শৰ কথাৰে নিশ্চয় উল্লিখিত
খুজিছা ?

: ঠিকেই চন্দন। অলপ মৰম আৰু অলপ হাঁহিমুখৰ সজ্ঞাশূন্য
পালেই মূৰ্খজনেও শান্তিৰে মৃত্যুবৰণ কৰিব পাৰে। আমাৰ বস্তিৰ
বনুৱাবোৰ, ওচৰৰ পথাৰৰ খেতিয়কবোৰ—এইবোৰৰ মাজত কাম
কৰি তুমি এইসকলক ভাল পাব পাৰিবা। তেতিয়া নিজকো ভাল
পাব আৰু মানুহৰ সমাজখনকো।

: নিঃ জনেও দিনৰ কৰ্মব্যস্ততাত এই ভালপোৱাৰ সোৱাদ পায়
নিশ্চয়।

: কিন্তু তেওঁ মানসিক ভাবসাম্য হেৰুৱায়' নিশাৰ নিৰ্জনতাত।
একেদৰে অৱশ্যত নিঃসঙ্গ হৈ মানুহক আৰু লগতে নিজকো ভাল
পাব নোৱাৰি। মানুহৰ মাজতহে সুখ-শান্তি বিচাৰি পোৱা যায়।

: সমতা, তুমি নিশ্চয় মোক অবশ্যবাসৰ কথাৰে কৈছা—

: ঠিক তেনে নহয়—

: কিন্তু ব্যক্তিগত কাৰণত বহুসংখ্যক অস্বাভাৱিক জীৱনৰ প্ৰতি
চপুহা হ'ব পাৰে,—যেনে মিঃ জনৰ পৰিয়ালৰ শোকাৱহ মৃত্যু।
মমতাই বুজি পালে যে নিজৰ অৱগ্যবাসৰ মাজতো কিবা ব্যক্তি-
গত কাৰণ থকাৰ কথাৰে চন্দনে ক'ব খুজিছে। আৰু কিবা কল্প-
নেৰি ডাৰি কিছুপৰ নিমাত হৈ ব'ল মমতা।

কিন্তু চন্দনো নিৰৱে ব'ল। --- স্থানান্তৰকটোত তেতিয়া নিশা ন
বজাৰ সঙ্কেত ধ্বনি হ'ল। দুয়োৰো চকু ঘড়ীটোলৈ গ'ল। ইমান
নিশা হোৱাৰ কথা চাপৈ তেওঁলোকৰ মনত খেলোৱাটো নাছিল।

: বহুত বাতি হ'ল।—মমতাৰ মুখৰপৰা ওলাল

: ব'লা তোমাক থৈ আহো।—চন্দন উঠিল।

: ইমান জনাক, বাতি নে দিন ধৰিবই নোৱাৰি।

— মমতা আগবাঢ়িল। বঙলাৰ চিৰিয়েদি দুয়ো নমাৰ পৰতে
পেটৰ ওচৰত জীপৰ হৰ্ণ শুনি, দুয়ো থমকি ব'ল।

: প্ৰথম হোৱা বাবে, দেউতাই মোক নিবলৈ আহিল চাপৈ !
মাই কিজানি হললৈ লগাইছে, সেয়ে---

: তোমালৈ মাৰ খুব মৰম নহয়নে ?

: চন্দন, তুমি যে কি কোৱা ? মোকৰ মৰমৰ জোখ লব পাৰিনে ?
হাঁহি হাঁহি মমতাই কোৱা কথাখিনিয়ে চন্দনৰ মুখত কেনে প্ৰতি-
ক্ৰিয়া কৰিলে,—দেখা নগ'ল।

ইতিমধ্যে জীপ আহি গাড়ী বাৰাণ্ডা পালে। হুৱ, ডাক্তৰ গৈ।
মমতাই 'দেউতা—মই যাবলৈ ওলাইছিলোৱেই—' বুলি আৰু কিবা
ক'ব খোজাৰ আগতে ডাক্তৰে একে উশাহে কৈ গ'ল,

: মই চন্দনকহে বিচাৰি আহিলোঁ।

: কিয় দেউতা কিবা ?—মমতাই সোধে।

হঠাতে মিঃ জন বেছিকৈ অসুস্থ হৈ পৰিছে—বেছাৰাই খবৰ দি
গ'ল। অজপ আগতে হেনো চন্দন তাৰ পৰা আহিছিল। মই
চন্দনকো লৈ যাবলৈ আহিলোঁ। মিঃ জনে চন্দনৰ কথা শুনেতো।
মমতা, তোমাক দ্ৰুতৰে লৈ যাব ব'লা,—বাতি হ'ব পাৰে।

দেউতাকৰ কথাৰ ওপৰতে মমতাই ক'লে : নহয় দেউতা, ময়ো স্বামি। তেওঁ আজি বোলে বৰ অসুস্থ হৈ আহিল। চন্দনকো বৰাই থৈছিল। কিবা হ'ব লাগিলে—

: বলা তেন্তে গুণা-গথাৰ সমস্ব নাই। চন্দন আহা।—ডাক্তাৰ ল'ৰালবিকৈ গাড়ীত উঠিল। চন্দন আৰু মমতাও উঠিল।

খুলি খোৱা পেটখনেৰেই পুনৰ দ্ৰুতবেগেৰে জীপ ওলাই গ'ল। চকীদাৰে গেট বন্ধ কৰি দিলে। ফৰিংফুটা পুণিমাৰ জোনাকৰ শেত' পোহৰৰ মাজেৰে ঢকুৰ আঁৰ হৈ যোৱা জীপখন ক্ৰমে এটা অসীমত বিলীনমান দন্দৰ মাজত যেন হ'বাই গ'ল।

আৰু মেনেজাৰৰ বাংলোত :

তাতো ফৰিংফুটা জোনাক।

অৰ্ধট আঁঠু হাহাকাৰ। অস্তিৰ মানুহ কেইজনমানৰ মনৰ মাজত বলিয়া ধুমুহাই তোলা শব্দৰ পোহাৰ। বন্ধ দুৱাৰৰ বাহিৰত বেহাৰা, মালী, চকীদাৰ। ভিতৰত দুৱাৰত চকিয়াই আৰ্জিনাদ কৰি থকা মিঃ জনৰ কণ্ঠস্বৰ।—

: বেয়াৰা, মালী, চকীদাৰ—খোলো দৰৱাজা ক'ব বন্ধ কিয়া ?
—চৰ, চৰকো হান মাৰেগা, ক্যাম্সো ক্যাম্সো মেৰা টম বৰা ?
বোলে:—চৰকো হম ওলী কৰকে মাকজা।—

ডাক্তাৰৰ জীপ কম্পউণ্ডত সোমাল। লগে লগে, চকীদাৰহঁত দৌৰি গ'ল। কাৰো মুখত কথা নাই, কিন্তু নিবৰ চকু-মুখত আন্তৰ্ভৰ চিন।

ডাক্তাৰে পোনতে নামি, বাংলোৰ বন্ধ কৰি খোৱা দুৱাৰখনৰ কাষ পালেগৈ : মিঃ জন, আই এম ডাক্তাৰ গগৈ।

ভিতৰৰ পৰা মিঃ জনে চিকুৰি ক'লে,

: ডাক্তাৰ, প্লিজ, অগন্ দ্যা ডোৰ এণ্ড ছি আই টু—

ডাক্তাৰে দুৱাৰখন খুলি সোৱাইগৈ দেখিলে—মৃত টমক সাৰটি স্ৰাতিতে জেটী লৈ দুৱাৰৰ দাঁতিত মিঃ জনে ফেকুৰি আছে।

ঃ ভক্তৰ, মাই টম্ ইজ নো মোৰ । হঠাতে বেয়াবাক দেখি—
এক বেয়াবাক বাচ্চা, কোয়সে টম্ মৰা ?

ঃ তাংকল—মৰমোৰে মমতাই ন'তি জনৰ ওচৰ পালে ।

ঃ ওচ মাই ডিয়েৰ মমতা ! ছো'ক এমিলিয়াৰ মৰমৰ টমেও
মোক এদি গ'ল ।

ঃ প্ৰিজ, হেজ্ পেচঞ্চ—চন্দনে বুজাই ক'লে ।

ঃ চন্দন, দেখিছা—কিমান স্নান এই পৃথিবী । কি নিৰ্মন !—
চকুপানী মছি অলপ প্ৰকৃতিস্থ হৈ দিববিবাই মিঃ জনে কৈ গ'ল,

এতিয়া আৰু একো নাই, মোৰ একো নাই । --- উত্তি গৈ
বটলনেই এটাক নাদ খাই মিঃ জনে ক'লে : অল্ ইজ ওচাৰ---
ভাঙৰ গগৈয়ে তেওঁক গাত ধৰি ছোফাখনত বহুতাই দিলে । নিজেও
কামতে বহিল ।

মমতা আৰু চন্দনক মিঃ জনে বহিবলৈ ইজিত দিলে । বেয়াবা
দুৱাৰৰ আৰ লৈ থিয় হৈ থাকিল ।

বালককৰ শব্দ ।

সকলো নিবৰ ।

কোনে কি কৰ ?

মিঃ জনে চকু মুদি যেন কিবা ভাবি আছে ।

চেকেণ্ডবোৰ পাৰ হৈছে ।

অসহনীয় এই মুহূৰ্ত্তবোৰ ।

নিজৰ নিজৰ তাইত অলৰ অচৰ হৈ থকা মমতা, চন্দন, ভাঙৰ,
বেয়াবা--আটাইয়ে কি কৰো কি নকৰো ভাবেৰে ইজনে সিজনে চকুলৈ
চালে । আকৌ চকু নমালে । সকলোৰে দৃষ্টি--অৱশ্য হৈ পৰি থকা
মিঃ জনলৈ আৰু ছোফাত পৰি থকা টমৰ মূৰদেহলৈ । প্ৰতিটো
মুহূৰ্ত্ত যেন এটা যুগ । --- ভাঙৰে মমতাক হাতেৰে লুই বাহিবলৈ
যাবলৈ ইজিত দিলে । হাতত সাৰে ভৰিত সাৰে ভাঙৰ গগৈ আৰু
মমতা দুৱাৰৰ কাষ পালে । চন্দনে মূৰ জুৰি চোফাত তেওঁকো
ওলম্বি আহিবলৈ ইজিত দিলে ।

বাহিৰলৈ আহি ডাক্তৰে ক'লে : মমতা তুমি ঘৰলৈ যোৱা । মাৰাই চিন্তা কৰিব । ড্ৰাইডাবে থৈ আহিব । আমি অলপ বাট চাওঁ । পিছত চন্দনক থৈ আহিম । মমতাই একো মন্তব্য, নিদি জীপখনলৈ আগবাহিল ।

জীপ গ'ল । ডাক্তৰে চন্দনক ক'লে : হঠাতে টোপনি হওঁৰ পিছত নিঃ জন শান্ত অৱস্থালৈ ঘূৰি আহিব । তথাপি মই থাকিব লাগিব । তুমি অলপ পিছত যাবা । চন্দনে ক'লে : নহয়, ময়ো থাকিম । আজিৰ নিশাটো বৰ সাহসানে থাকিব লাগিব । টেমুই আছিল তেওঁৰ হেৰোৱা অতীতৰ একমাত্ৰ স্মৃতি । —সন্ধ্যাও হেতিয়া শেষ হ'ল, নিঃ জন উদ্বেজনাৰ মুহূৰ্ত্তও যি কোনো অঘটন ঘটাব পাৰে ।

হঠাতে বেয়াৰা দৌৰি আহিল : ডাক্তৰ বাবু, চাহাব কিৰকম কৰিছে ?

ভঙাতৈয়াতকৈ ডাক্তৰ আৰু চন্দন কোঠাটোত সোমালগৈ । মিঃ জনে কুকুৰটোক সাৰাটি ধৰি টোপনিত্তে কিবা যেন বিবৰিৰাই আছে ।

: মিঃ জন,—ডাক্তৰে কাষ চাপি মাতিলে ।

অলপ চকু মেলি জনে ক'লে, : ডাক্তৰ ।

: বেয়া লাগিছেনেকি আপোনাৰ ? হাতৰ নাড়ী চাই ডাক্তৰে সোধে ।

চকু মুদিয়েই জনে কৈ যায়—হে তেওঁ ভালে আছে । সকলো যেন শুচি যায়, তেওঁ মৰমৰ টমক ৰে ৰে বুকুত লৈ জিৰণি লব খুজিছে ।

ছোফাখনতে মিঃ জনে ভাৰ । ডাক্তৰ আৰু চন্দন অলপ সময় বৈ থাকিল । ডাক্তৰৰ পৰা চাই ব'ল ।

: Good night Good night Chandan. Let me take rest—

চন্দন আৰু ডাক্তৰ ওলাই আহিল । লগতে বেয়াৰা। বেয়াৰাক ডাক্তৰে বুজাই ক'লে—

ঃ চাহাবক আমনি নকৰিবি। পুত্ৰালৈ সকলো ঠিক হৈ যাব।
চন্দন, ব'লা তোমাক থৈ—মই ঘৰলৈ যাম।

ঃ কিন্তু, নিশাটো মই থাকি যাওঁ নেকি ?

ঃ নালাগে চন্দন, আগতেও এনে হয়। পুত্ৰা দেখিবা কামজাৰিলৈ
আগবদবেই যাব। নহয়নে বেয়াবা ?

ঃ জী হা।—থতমত খাই অন্যমনস্ক হৈ থকা বেয়াবাই ক'লে।
এই সমৰ্থনৰ মাজতো যেন আজি সি অলপ আন কালতকৈ ব্যতি-
ক্ৰমৰ সন্দেহ কৰিছে। ইতিমধ্যে ডাক্তৰ গগৈ জীপত উঠিলগৈ,
চন্দনো গ'ল। জীপ স্টাৰ্ট হোৱাত চন্দনে বেয়াবাক কৈ গ'ল,

ঃ মই চাহাব কামজাৰিলৈ যোৱাৰ আগতে আহিম।—

চন্দনক বাংলোত নমাই ডাক্তৰ ওচি গ'ল। কিন্তু কিয় জনো
ওৰে নিশা চন্দনে ওৰ নোৱাৰিলে। কোঠাৰ মাজতে ঘূৰাপকা কৰি
থাকোঁতে নিশা শেষ হও হও যেন হ'ল। শেষ নিশা বিচনাত আউজি
অলপ ওখা আহিছিল। পুনৰ উচপ খাই উঠিল এটা দুস্বপ্ন দেখি,
—মৰমৰ ডায়োলিনখনৰ তাঁৰবোৰ সশব্দে ছিঙি যোৱাৰ সপোন।

খিৰিকীৰে তেতিয়াও শেষ নিশাৰ শেতা জোনৰ পোহৰে মন
সেমেকাই তোলা পৰিবেশ এটা ৰচনা কৰি আছে। ডায়োলিনখন ঠিক
আগব দবেই ওলমি আছে এটা স্মৃতি হৈ। লাহে লাহে চন্দন
বাহিৰলৈ ওলাল।

এখুজি দুখুজিকৈ গেটৰ ওচৰ পালে। বন্ধ গেটৰ দাঁতিৰ এজন
মানুহ ওলাৰ সোমাব পৰা লোৰ সৰু দুৱাবখনেৰে চন্দন ওলাল।
ডাব পিহত কিবা ডাবি বেগাবেগিকৈ খোজ ললে মিঃ জনৰ বাংলোৰ
পিনে।-----

আকাশত শেতা জোনৰ মুন পোহৰ আৰু অদূৰত নৈখনৰ
জস্পট কলৰৱ। তেতিয়াও পৃথীৰ কণ্ঠ নীৰৱ, বতাহ শুষ্ক।
অথচ মনৰ মাজত কি হাঁহাকাৰ, তীব্ৰ চমকনি আৰু কোলাহল !
চন্দনৰ মনত আৰু নিশ্চয় মিঃ জনৰ মনত। চন্দনৰ ডায়োলিন
আৰু জনৰ টম। জনৰ টম আৰু চন্দনৰ ডায়োলিন !!

-----হঠাতে চকুৰ আগেৰে কোন সোৱা নৈখনৰ গড়াৰ পিনে গৈ আছে। চন্দনে চিঞৰি সুধিলে : কোন সোৱা ? মাত শুনি যেন ছাঁসামুতিটোৱে এবাৰ ঘূৰি চাই দৃষ্টিৰ বেগেৰে আঁতৰি গ'ল। ঋতুকলৈ চন্দনৰ মনত খেলাই গ'ল,—কোন সোৱা, ভূত নে ভ্ৰম ?—ভেঙ' মিঃ জনৰ বাংলোৰ পিনে উৰ্দ্ধ্বাসে বেগাই গ'ল। -----

মি. জনৰ বাংলোৰ গেটৰ ওচৰ পাই দেখিলে গেটখনৰ এটা পটা খোকা। চিঞৰি মাতিলে : চকীদাৰ, বেয়াৰা।

এটা সময়ত সকলো গোট খালে। মিঃ জনৰ কোঠালী শূন্য। মিঃ জন নাই, টমৰ মৃতদেহো নাই। বুজিবলৈ বাকী নৰল যে অলপ আগতে চন্দনৰ চকুত পৰা অপস্ফুৰ্ত্ত ছাঁসামুতি ভূত নহয়—ভ্ৰমো নহয়।---সকলোৱে উৰ্দ্ধ্বাসে চন্দনে দেখুৱাই যোৱা বাটেৰে লৰ ধৰিলে। পূৰ্বতিৰ পোহৰে ক্ৰমে পৰিষ্কাৰ কৰি অনা নৈৰ গড়াৰে যোৱা পথটি চন্দন, বেয়াৰা, মালী, চকীদাৰৰ অস্থিৰ পদক্ষেপত সচকিত হৈ উঠিল। কোনোবাই চিঞৰিলে—চাহাব। চন্দনে মাত্ৰ এঠাইত ভাগি পৰা গড়াৰ দাঁতিত অস্পষ্ট কন্ঠেৰে শেহাই উঠিল—মিঃ জন।

--- বহু তলৰ এঠাইত দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰি চন্দনে দেখিলে এখন কাপোৰ---আক মানুহৰ ডৰিৰ খোজ কিছুমান। মূৰ আচন্দ্রাই কৰিলে। তেনেহ'লে ? তেনেহ'লে সাগৰত মাইন ফুটি নিঃশেষ হোৱা প্ৰিয় পৰিজনৰ দৰে মিঃ জন আৰু প্ৰিয় পত্নী এমিলিয়াৰ শেষ স্মৃতি বহন কৰা টমৰো সলিল সমাধি।

এয়া স্বপ্ন ?

নে নাটক ??

জীৱনত বহু ঘটনা

কও অস্বাভাৱিক,

নাটকতকৈও চাকল্যকৰ

: চন্দন !

ডাক্তৰ পণে ... মমতাৰ মাতৃত সজাগ হৈ চন্দনে উভতি খোজ ললে বাংলোৰ। মনুষ্য পদক্ষেপ। উভতি আহিল মমতা,

ডাক্তৰ গগৈ। দিনটো নৈৰ পাৰে পাৰে আৰু পানীত বিচাৰি খুচৰি---
অসফল হৈ উভতিল বাগিচাৰ বনুৱা এজাক।

উভতি নাছিল মিঃ জন।

মাত্ৰ মনুহৰ মুখে মুখে বৈ গ'ল এটা কঁচিনীৰ টুকুৰ টুকুৰ
অংশ, মনে মনে গভীৰ অনুভূতিৰ স্মৃতি। বুঢ়াচানৰ বিশ্বাস,
ভেকাচানৰ সন্দেহ আৰু শিকচানৰ সখুৰ সনল হৈ এনে ক'ত
কাহিনী ৰূপকথা হয়; ক'ত ৰূপকথা কালৰ বুকুত জীন দ্বাৰা—
ঠিক বৈ থকা নৈখনৰ ব'দ আৰু ভে নাকত পিচলি পিচলি অঁতৰি
যোৱা প্ৰতিটো চৌৰ দৰে, প্ৰতিটো কলবৰৰ দৰে।

এদিন এই কাহিনীও নাইকীয়া হ'ব। কিন্তু তথাপি চন্দনে
চকুৰ আগতে নৃত্যৰ বিছীমিকা দেখি কেবা নিশাও ওব নোৱাৰিলে।
মিঃ জন তাৰ কোনো নহয়, কিন্তু জনৰ মনৰ অনুভূতিতো তাৰো
নিজৰ অনুভূতি। অনুভূতিক উজাই কৰিব পৰা মন নহয় কাৰণেইতো
আজি তাৰ যাবাবৰী জীৱনত ইমান প্ৰল, ইমান কৌতুহল, ইমান
অনিশ্চয়তা।

এবাৰ ভায়োলিনখন ছুলি গৈ সি কব নোৱাৰাকৈয়ে বজাই গ'ল।
সেই সুৰ---সেই স্মৃতি---“সেউজী, সেউজী, সেউজী—অ’---”
ভেতিয়া সন্ধিয়া ল'গিছিল।

সেই সন্ধিয়া আৰম্ভ কৰা ভায়োলিনৰ সুৰ যেন শেষ হ'ব খোজা
নাছিল। কিমান পৰলৈ ভায়োলিন বজাই, এসময়ত ভায়োলিন-
খনকে বুকুত লৈ তদ্ৰামণ হৈছিল—চন্দনে গম নাপালে। ৰাতিপুৱা
পলনকৈ উঠা চন্দনৰ স্বভাৱ নহয়। কিন্তু সেইদিনা পুৱা বহুপৰলৈ
সাব পোৱা নাছিল; মালী আৰু ফুলমণিয়েও জগাবলৈ সাহ কৰা
নাছিল।---

ঃ ফুলমণি, ছোটা চাহাব গ'ল নেকি ?

ঃ নাই মমতা দিদি। ৰাতি বহুত দেৱী নাকি বেহেলা বজাই—
আছিল। তাতে ঘুম আছিল। ৰাৰাই ৰাতি দিয়া ন'ই, মোকো মাৰা

কাৰে। জন চ'হ'ব চিত্ত'ত হেটু চাহাব বৰ দুখ কৰি থাকে।

এনেতে চন্দন অহা! যেন গম পাই ক্ষুদ্ৰমণি চুপ হ'ল। চুচুক-চুমাক কৰি জাঁতিবি গ'ল।

মনতাই মাত লগালে : চন্দন, গাটো ডাল পাইছানে ? বৰকৈ
ভলা হবলা ?

: এবা, মনটো খিৰ কৰিবই পৰা নাই।

: দেখিলা প্ৰকৃতিয়েও মানুহক সহানুভূতি নেদেখুৱায়। নৈখন
ইমান ধুনীয়া, অথচ সেই নদীয়েই সামৰি ললে মিঃ জনৰ দৰে
এজন অসত্য সাধুমনৰ লোকক।

চন্দনে হুনিয়াহ পেলালে।

: বহা মনত। অলপ বৈ ক'লে। নিকেও এখন চকীত বহিল।
কোঁঠাৰ বাহিৰৰ কুজলতিকাই আবৰি থোৱা বাবাগাখনত ব'দ
একাঁজলি পৰিছেহি।

অলপ পিছতে বেয়াবাই চাহ লৈ আহিল। টেবুলত থোৱা টি-
পটৰ পৰা মনতয়ে চ'হ বাকিবলৈ ধৰিলে। বেয়াবা গ'ল।

দুবৰপৰা এটা উহকৰ শব্দ ভাঁহি আহিল।

: সেয়া বোধকৰোঁ তুমিয়ে কৈছিলো—সেই বান্দৰ নচুওৱা মানুহটো।

মনতাই ক'লে : এবা চন্দন, পুৱাৰ লগে লগে তাৰো জীৱন-
সংগ্ৰাম আৰম্ভ হ'ল।

: দণ্ডিতহে বান্দৰ নাচে।

: ঠিকেই মানুহটোৰ উহকৰ শব্দই বান্দৰটোৰ হাৎকল্পৰ সৃষ্টি
কৰে।

: অনাক—মানুহক বাক নচুৱায় কোনে ?

চন্দনৰ প্ৰশ্নত ক্ষত্ৰেকলৈ মূৰ তুলি মনতাই চালে। পিছ মুহূৰ্ত্তত
পুনৰ চাহ বনোৱাত মনোযোগ দিলে।

দুবৰ উহকৰ শব্দ ক্ৰমে জাঁতিবি গ'ল।

মিঃ জন অজ্ঞান হোৱাৰ বতৰা কলিকতাত থকা প্ৰীতিভ্ৰম
বন্ধক উভালিলে জনোৱা হৈছিল। বন্ধাৰ দ্বিধামতেই কেইবা

মেনেজাৰে মিঃ জনৰ কামো অস্থায়ীভাৱে চলাইছিল। তেওঁক সহায় কৰিবলৈ দহ মাইলমান আঁতৰত থকা বৰুৱাৰ আন এখন বাগিচা সোণাজুৰিৰ এলিষ্টেট মেনেজাৰ মিষ্টাৰ বৰাও আহিছে। নতুন মেনেজাৰ নহালৈকে এই ব্যৱস্থা চলিব। আনহাতে ডাক্তৰ গগৈলৈ তাঁৰযোগে বৰুৱাই জনাইছিল যাতে চন্দনক সম্পূৰ্ণ জিৰণি লবলৈ দিয়া হয়। বাগানৰ কামৰ পৰা আঁতৰাই, দাতি-কাষৰৰ বনুৱা বস্তি আৰু গাওঁ-ভূইত গমতা আৰু ফুলমণিৰ লগত ফুৰাচকাতে চন্দনক ব্যস্ত ৰাখিবলৈ তেওঁ কৈছিল। ভীৰুৱাই জানে যে চন্দনৰ কোমল মনে মিঃ জনৰ সংস্পৰ্শৰ যি কোনো পৰিবেশৰ মাজত বিষন্ন হৈ পৰিব, তাৰ প্ৰতিক্ৰিয়াই পুনৰ চন্দনক সমাজ-বিৰাগী কৰিবও পাৰে।

ডাক্তৰ গগৈয়েও তেনেদৰে ভাবিছিল। সেয়ে মমতাক দুইবেলা চন্দনৰ ওচৰলৈ পঠিয়াইছিল। অৱশ্যে দুৰ্ঘটনাৰ পিছৰ তিনি দিনলৈ বাংলোৰ বাহিৰলৈ ওলোৱা নাছিল। পুৱা আৰু আবেলি মমতাই গৈ নানান কথা পাতে,—বিশেষকৈ চাহ খনুৱাসকলৰ কল্যাণৰ বাবে কি কৰিব পৰা যায় সেই বিষয়ে।

চতুৰ্থ দিনা পুৱাৰ ভাগতো মমতা গৈছিল আৰু পলমকৈ উঠা চন্দনৰ লগত বহি চাহ খাই ইটো-সিটো কথা পাতিছিল। কথাৰ মাজতে মমতাই চন্দনক সুধিছিল আগৰ নিশা ডায়ালগিন বজাই বহুপৰলৈ উজাগৰে থকাৰ কথা।

: কেনেকৈ জানিলো?—চন্দনে উদ্ভীৰ হৈ কৈছিল।

: জানিলো আৰু। পিছে মোক হ'লে শুনোৱা নাই কোনোদিনে।

: তেনেকৈ বজাব নোৱাৰো। দেউতাইহে ভালদৰে বজাইছিল।

কথাৰ আঁত ধৰি মমতাই সুধিলে : তুমিভো তেতিয়া সৰু ল'ৰা।
মনত আছেনে?

: মনত অলপ পৰে। আৰু মাই কৈছিল—চন্দন বৈ যায়।

: ভোমাৰ মালৈ মনত পৰি থাকে নহয়?

—হঠাতে চন্দন উঠিল। কথা সলাই ক'লে : মমতা, আজি সন্ধিয়া বনুৱা বস্তিলৈ যাবা নে?

ঃ নিশ্চয় । আজি তিনিদিনে ৯ নম্বৰ বস্তিৰ কেবাজনো বনুৱাই তোমাৰ ঘৰৰ লৈ আহেহি । সিহঁতৰ মে ঘৰবোৰ মেৰামতি কৰাৰ কথা কৈছিলো, মোক সুধিছিল । বীৰবলৰ ল'ৰাটোৰ বোনে খুব ছব, দেউতাক মাতি গৈছে । তাৰো ঘৰৰ কৰিম । মই ভেতৈ ওলাই আহিম । —মমতাই ক'লে ।

ঃ নালাগে, ময়ে তোমাক ঘৰৰ পৰা লৈ যাম ।—চন্দনৰ কথাত মমতায়ো হয়ভৰ দি ক'লে : আহিবা, মাই তোমাক দেখিলে ভাল পাব । সদায় তোমাৰ কথা সুধি আছে । এতিয়া মই যাও । তুমি গা-পা ধুই, অলপ জিৰাই লোৱা । ফুলমণিৰ দেউতাকে কৈছে নহয়, তুমি বহু নিশালৈ সাৰে আছিলো ! দুপৰীয়া অলপ শুই লবা ।

মমতা ওলাই আহিল । চন্দনে বাৰাণ্ডাৰ চিৰিলৈ আঙুৱাই দিলে । দুইৰত বৈ থকা ফুলমণিক মমতাই মাতিলে : ফুলমণি আহচোন, তোৰ লগত কথা আছে । মমতাই হাত জোকাৰি চন্দনৰ পৰা বিদায় ললে । ফুলমণি লাহে লাহে ক'ল চাপি আহিল । মমতা আৰু ফুলমণি গেটৰ ওচৰলৈ গৈ থাকিল ।

ঃ ফুলমণি, আজি আবেলি তোৰ ছোটা চাহাৰ বস্তিলৈ যাব বুলি কৈছে । তই ওলাই থাকিবি । মামী ককাইক কবি, বুজিছ ।

ফুলমণিয়ে উভতি চাই ললে ; দেখিলে চন্দন কোঠাৰ ভিতৰলৈ সোমাই গৈছে । তেতিয়া দুটোমিৰ হাঁহি মাৰি মমতাক ক'লে,

ঃ মই সাথত থাকিলে মনৰ কথা বলিবি কি বকম ?

ঃ ধেং, কি কয় অ' এইজনীয়ে ? ও, মই নাথাকিলে তই দিলৰ কথা ক'ব—হয়নে ?

ঃ বাপ্ৰে, তবেতো মমতা দিদি মোৰ গলা কাটিব ।

হাঁহি ধেমালীৰে দুয়ো গেট বন্ধ কৰি ওলাই গ'ল ।

দুৰত ফ্ৰেণ্টবীৰ হুটাৰৰ শব্দ শুনা গ'ল । শুকুলা আকাশৰ দেহন্ত ক'লা বহল বেয়া টানি ধোৱা এলানি উৰি আছে । সদায়ে থাকে ।

সিদিনা সজিয়া চন্দন, মমতা, ফুলমণি আৰু ড্ৰাইডাৰ—৯ নম্বৰ বস্তিলৈ গৈছিল । বীৰবলৰ পুতেকৰ ঘৰৰ লোৱা, মূৰীৰ মাৰ্কাৰ

দৰৰ খুওৱা, বস্তিৰ বনুৱাৰ উণ্ডা ঘৰ মেৰামত কৰা, মদাহী হাকিমক সন্তান কৰি দিয়া—আদি নানান কামৰ মাজত চন্দনে যেন সকাহ পাইছিল। উত্ততি আহোতে আকাশত তৰা ওলাইছিল।—

আজি এসপ্তাহে নিতৌ এনেদৰে মমতাই চন্দনক লৈ যায়, বস্তিৰ পিছত বস্তিলৈ, পতিত মাটিত খেতি কৰি জীয়াই থকা পুৰণি বনুৱা-কোৰৰ ঘৰলৈ। এওঁলোকে কেনেকৈ যে দিন নিয়ায়! অশিক্ষা, কুশিক্ষা, অজ্ঞবিশ্বাস, কুসংস্কাৰ; তাৰ উপৰি অভাব, অনাটন, লগতে চোৰাং মদ আৰু দেহৰ ব্যৱসায়ীৰ চক্ৰবেহ। নিতৌ তাত জন্ম হয় বহু শিশুৰ; ফুলৰ দৰে কোমল, নিৰপাপ। অথচ এটা বিপৰীত পৰিবেশত, অজ্ঞ যুগৰ এই শিশুদল ক্ৰমে হৈ পৰে অনাদৃত, অনাহত, ক্লৰু ক্লৰুনেটীয়া জাকৰ দৰে। কোমলজাতক কঠোৰতাই প্লাস কৰে, পাপৰ কলক লাগিমাই সিহঁতকো বিভৎস কৰি তোলে। পিতৃ-পিতামহৰ নিৰ্কল আক্ৰোশৰ মাজত গঢ় লোৱা এই নতুন পুৰুষৰ মাজত যি উয়কৰ বতৰবীজৰ সৃষ্টি হয়,—সেয়ে অকল সিহঁতৰ পৰিবেশকেই নহয়—সমগ্ৰ মানৱ সমাজকে কৰি তোলে উন্মাদক। উৎসাহিত ওপৰ মহলাৰ, নাক কোচাই মিল কৰা সকলো সাৰি নাযায়। সাৰি যায় নোৱাৰে। ৰোলাৰ সৃষ্টি কৰা সমাজে— নিজৰ মুখতো ৰোলা নজগাকৈ থাকিব কেনেকৈ?

অসমৰ শ শ বাগিচাৰ সেউজীয়া, লহপহীয়া শাৰী পাতি নাচি-বাগি থকা চাহ গছবোৰ, বৰতকীয়া আঙুলিৰে 'এটি কলি দুটি পাত' বুটলি থকা জাক জাক বনুৱা গাভৰু, ক'লা ইপাতৰ দৰে সূতান দেহৰ আধাপেটী বনুৱাবোৰ। এয়াতো আজিৰ কথা নহয়। এশ বছৰৰো আগতে অৱস্থা হ'ল এই মানি মিছিগা কাহিনী ক্ৰম। অসম জাক কাষৰীয়া অঞ্চলৰ বনজ সম্পদ, চাহ সম্পদ কঢ়িয়াই নিয়াৰ দৃষ্টিৰে ব্ৰহ্মপুত্ৰত জাহাজ চলিল, গাৰো পাবে বেজ চলিল। অথচ যিখন ঠায়ে বুকু উজাৰি এইবোৰ সম্পদৰ বোজান ধৰিলে, সেইখন ৰাজ্যৰ অধিবাসীবোৰৰ কথা ভাবিলে কিমানে? আজিও সেই প্ৰশ্নৰ সমাধান হোৱা নাই। যুগে যুগে নতুন নতুন কপত সজিছে দোষণ

আক লুণ্ঠন । বিদেশী শাসকৰ অন্ধ অনুকৰণত দেশী চাকৰিয়াল এটানেও প্ৰকৃত উৎপাদনকাৰীসকলৰ ওপৰত চলাই আহিছে নিৰ্লেপমণ । কৃত্ৰিম মৰ্যাদাৰ শ্ৰেণী বিভাগেৰে তেজ কাৰখানাৰ কেন্দ্ৰতে হওক, চাহ বাগিচাতে হওক, অফিচৰ-বাৰু-বনুৱাৰ শ্ৰেণী বিভাগ কৰা হৈছে । ইটো শ্ৰেণীৰ লোকৰ আনটো শ্ৰেণীৰ লগত আত-হাত নিৰিদ্ধ, মিসা-মিছা কৰাতো দৰৈব কথা । বৃটিশ শাসনৰ পিছতো, দেশী মানিক এটানে একেদৰে চলি থকাটো বিচাৰে । বাতিল্গম দুই একেই, পৰিবৰ্তিত ইংগৰ উজ্জ্বল মানি, মানুহ আৰু মানুহৰ মাজৰ কৃত্ৰিম হেঙাবৰোৰ আঁতৰোৱাত আপত্তি কৰা নাই ।

শ্ৰীউত্তম বৰুৱা শেষৰ বিধৰ এগৰাকী উদাৰ মনৰ মানিক । সেয়ে তেওঁ সমতালো । বাত্ৰম পৰ্যায়ৰ কৰ্মচাৰীৰ মাজত থকা কৃত্ৰিম ভেদাভেদৰ ওপৰত গৰেৰণা কৰাত উৎসাহ যোগাইছে ; চন্দনকো । বনুৱা-কল্যাণৰ কামত মন দিবলৈ উদগনি দিছে ।

সাদিন পিছত এটি সিদিনা । শনিবাৰৰ 'হুগা' পাই চাহবনুৱা-সকলে বাগিচাৰ দাঁতিৰ সৰু হাটবোৰৰ পৰা ইটো-সিটো কিনিছে । সপ্তাহজুৰি বাকী হোৱা বেছিভাগৰে ইয়াত সিদিনাই প্ৰায় সুদা হয় । যিখিনি থাকে শনিবাৰৰ নিশা মঙ্গল আই উৰাই দিয়াও প্ৰায়ে দেখা যায় । হাটৰ দাঁতিত সৰুসুৰা মেজিক, সাপ-বান্দৰৰ খেল আনিও দেখা যায় । মনজুলি বাগিচাৰ দাঁতিয়েদি সিদিনাও চন্দন, মমত', কুলমণিয়ে জীপ এখনেৰে বস্তিৰ গিমে গৈ আছিল । অলপ দূৰৰ পৰা এজন বান্দৰ নচুওৱা লোকৰ ডহকৰ শব্দ আৰু কথা-বতৰা ওচৰ চাপি আহিছিল । জীপখন সেইখিনিতে মহতাই বথালে । আলিখাটৰ পৰা অলপ বাহিৰলৈ খোজা-আই এডোখৰত বান্দৰ নচুৱাই থকা মানুহজনো নিজেও এটা বান্দৰৰ কথা পিচি বিবিধ অলীউলীৰে গীত গাই আছে । গীতৰ টুকুৰাবোৰ আৰু তাৰ মাজে মাজে সৰু ল'ৰা-ছোৱালীৰ হাঁহি ভাহি আহিছে । কুলমণিয়ে ক'লে, তাই ওচৰলৈ গৈ চাই আহিব । কেয়েই চকল চবলেৰে তাই লমি গৈ ন'চ চাই থকা কুমটোৰ মাজত মিজি দ'ল ।

টাইডোখৰ বাগিচাৰ সীমাৰ বাহিৰত। চাহ-বনুৱা কিছুমানে
বলস হ'লে বা কিবা কাৰণত কাম কৰিব নোৱাৰা হ'লে, ওচৰৰ
পতিত মাটিত খেতি-বাতি কৰি থাকে। ক্ষেমে ভাৰতৰ বিভিন্ন
অঞ্চলৰ পৰা অহা বহু বনুৱা এনেদৰে ওচৰৰ পাওঁ-ভুইৰ খলুৱা
লোকৰ লগত সাঙোৰ খাই, অসমতে থিতাপি লৈছে। বহুতে বিয়া-
বাকৰ সম্বন্ধও পাতিছে। খলুৱা ভাষা-সংস্কৃতিৰ লগত এইসকল
বনুৱাৰ পুৰণি ভাষা-সংস্কৃতিৰ অপূৰ্ব সমন্বয় গন কৰিবলগীয়া।
এইসকল লোক আজি খিনজীয়া অসমীয়া হৈ গৈছে, তেওঁলোক
আমাৰ আপোনজন।

দূৰৰ পৰা আহি অহা গীতৰ টুকুৰাবোৰে চন্দন আৰু মমতাক
আমোদ দিছে। জীপৰ ড্ৰাইভাৰেও অলপ ওচৰ চাপি নাচ চাবলৈ
অগবাতিছে। লাহে লাহে এটা সময়ত মমতা আৰু চন্দনেও সেই
জুমৰ পিনে খোজ পেলাইছে।

এটা গিৰ্জনি নবা হাঁহিৰ মাজত বান্দৰ নচুওৱা মানুহজনে গাই
গৈছে :

(আনুত্তৰ দৰে) আও আও, ভাইচব ইকথা হো জাও

নৰ-বানৰকা খেলমে হোসো ঔৰ হসোও। (ডম্বক বজায়)

(সুৰেৰে) দুগ্ দুগ্ দুগ্ ডম্বক বাজে

মেৰা বান্দৰ নাচে—

নাচেৰে নাচে—দুগ্ দুগ্ দুগ্।

(কথা কোৱাৰ দৰে) হা মেৰে লাল, হাঁ হাঁ বেটা

দিখাও আদমী কোয়সে নাতাল হোতা।

(বান্দৰটোৱে নাতালৰ ভাও কৰে)

(সুৰেৰে)—হাঃ হাঃ হাঃ

সাৰে দুনিয়া নাতাল হ্যায়

সব আদমী কোতল হ্যায়

বান্দৰ মেৰা নাচে—নাচে

ডম্বক বাজে—দুগ দুগ দুগ।

(কথা কোৱাৰ দৰে) বজাও, সব আদমী ভালি বজাও

নৰ-বানৰকা খেলমে হোসো ঔৰ হসোও।

হাত চাপৰিৰ মাজত মানুহজনে বান্দৰটোক এইবাৰ কইনা
সজাই গায় :

আঃ অব্ ক্যা সাজা?—দুৰ্জহ্ন ?

কিতনী মজা

দিখাও কোয়সে ঔৰত সবম দিখাতী

লৈকিন দোপাট্টাকে নীচে সাপ খিলতী

(সুৰেবে) হাঃ হাঃ হাঃ

নজৰসে নজৰ লগাকে

হাজাৰকো উজাৰ লেতে

ধোখা দেতী কোয়সে

ঔৰত দুৰ্জহ্ন বনক

নাচে মেৰা বান্দৰ নাচে ।

(কথাৰে) বজাও সব আদমী তালি বজাও—

এইবাৰ হাত চাপৰিৰ মাজত মানুহজনে বান্দৰৰ সাজ সলায় ।
ফুলমকিলে দৌৰি গৈ মনতাক হাতত ধৰি কয় : বড়িয়া খেল দিসি,
জলদি-জলদি না। একপ্ৰকাৰ চোচোবাই নিয়ে মনতাক । মনতাই
চন্দনলৈ চাই সেইপিনে যায় । ~~পতি-পত্নী~~

বেটা—অভি দিখাও

কোয়সে নেতা বন্তা—

পিছে ডাগ্‌তা—সাৰে জন্তা

(সুৰেবে) হাঃ হাঃ হাঃ

মেৰে বান্দৰ—বনা জিভাব্

মুহনে হাসি—দিগ্‌মে পদব্

বনা জিভাব্ ।

(কথাৰ হৃদয়) আৰে ভাই দুনিয়া চকুতী এয়সে

ধোখাবাজী—হাঃমে চাকু—

মুহনে নাম নাম—

(সুৰেৰে) বহুপতি বাহৰ বাজা বাস
জয় সিয়াবাম, জয় 'জীয়া'বাম।---

চন্দনেও নাহে নাহে জুমৰ ওচৰ চাপে। কুলমণিয়েতো 'বহুপতি
বাহৰ' গীত ছোৱাৰ লগতে পাবই ধৰে

(জাহাজৰ দৰে) হাঃ হাঃ হাঃ

ম্যৰ নচাউ বান্দৰ ভুঞ্চে

মুঞ্চে নচায় কৌন ?

নৰ্-বানৰ্কে খেলমে

ইনসানীয়েৎ খুন।-----

মমতাই চন্দনক কয় : তোমাৰ প্ৰগই ভুলিছে চন্দন। মানুহক
কে'নে নচুৱায়। চন্দনে মিচিকিয়াই কঁড়ে।

(সুৰেৰে) হাঃ হাঃ হাঃ

সহ দুনিয়া' হায় বান্দৰজান

এক হাসতো দুস্বা হাসে

এক গিৰেতো দুস্বা বাচে

(ডম্বক বজাই)

বান্দৰ নাচে নাচে

সাথমে আদমী নাচে

দুগ্ দুগ্ দুগ্ ডম্বক বাজে

মেবা বান্দৰ নাচে ॥

এইখিনিতে মুখা পিন্ধা মানুহজনে বান্দৰটোক জুমৰ চাৰিওপিনে
থিয় হৈ থকাসকলৰ ওচৰলৈ লৈ যায়। এহাতত বজাই থকা ডম্বক
আন হাতত এটা পাত্ৰ। বান্দৰ নচুওৱা মানুহজনে বিবিধ ভঙ্গীৰে
কৈ থাকে, : আও ভাই, বহিনো,--মেবা লালকো খিলানেকে লিনে
দো-চাৰ পয়সা দো। আও লাল, চালান দো। মাজো।--মেবে
পা'ৰে বাকো--বহন--ভাইচৰ--বাবু--ওৰ চাহাবলোপ--'

কুলমণিয়ে ককাজৰ খাচনিৰ পৰা উলিয়াই পাঁচ পইচা মাতি
কৰ : হে পয়চা।

: আবে ফুলমণি বহিন ।—বান্দৰৱালাই ফুলমণিক বহৰাৰ পাইছে, চিনি পায় ।

ফুলমণিয়ে হাঁহি হাঁহি কয় : আজি বান্দৰৰ মুখা পিচ্ছিছা কিয় ?

: আবে বহিন, হম সবতো বান্দৰ হায় । সবকো মুখ এক, লিল এক । পইচা গৈ গৈ আগবাঢ়ে আন এজনৰ সমুখলৈ ।

: ইন্টাৰেষ্টিং, নহয়নে চন্দন ?—মমতাই চন্দনৰ মুখলৈ চায় ।

: দেউতাৰ মালী এজনৰ কথা মনত পৰি'ছ । তাৰো এটা পোতা'জি বান্দৰ আছিল । মোৰ আহিল এটা শহা ।—চন্দনে কয় ।

ভেনেতে বান্দৰ নচুওৱা মানুহজনে জুম এৰি অলপ আঁতৰত থকা মমতা আৰু চন্দনৰ ওচৰ পায় । উষক বজাই মমতাক কয়,

: কুছ দিজীয়ে চাহাব ।

মমতাই কয় : ব'বা চন্দন,—মই দিওঁ—

বান্দৰৱালাই মুখৰ ভিতৰতে যেন হঠাতে বিৰবিৰাই উঠে,

: চন্দন—

এনেতে ফুলমণি চপলিয়াই সেইখিনি পায় । একে উশাহে কৈ যায়—বান্দৰৱালা, 'এয়া আমাৰ ছোটা চাহাব, বহুত পয়চা দিবেকৰে । তোমাৰ মুখা খোলা !—কথা কৈয়েই টান মাৰি তাৰ মুখাটো জাঁতবাই দিলে ।

: হা, হা, বহিন কিউ খোলা ? বুলি মুখাটো খোজে ।

ফুলমণিয়ে খিলখিলাই হাঁহি কয়, : আবে তুমিভো বান্দৰ নহয়, মানুহ । ফুলমণি দৌৰি গৈ চন্দনৰ পাহকাল পায়গৈ । বান্দৰৱালাই মুখাটো বিচাৰি চন্দনৰ সমুখতে পৰিলহি । অস্বস্তিৰে হাতজোৰ কৰি চন্দনক ক'লে : মাক কবিত চাহাব, ফুলমণিক কঙকমা শোৰ মুখাটো দিব ।

চন্দনে ভীৰুদৃষ্টিৰে তালৈ চালে । এইখন মুখ,—ক'ববাত যেন দেখিছিল—কিন্তু ক'ত ?

চন্দনৰ ভীৰু চাহনিত বান্দৰৱালা সন্তুষ্ট হ'ল । মমতাই আগ-বঢ়াই দিয়া এটকীয়া নোটখন জবলৈঙ দেহ তথা হাতখন আঁতৰু নাই । মমতাই তেনে এটা জব্বাৰা দেখি, চন্দনলৈ চালে । চন্দন

চকু ত্ৰিভাণ্ড বান্দৰহাল্লাৰ ওপৰত স্থিৰ হৈ আছে। বান্দৰহাল্লাই বুৰ ভয় কৰি আছে। এনেতে বান্দৰটোৱে খিচখিচাই উঠিল।

: চন্দন ? মানুহজনক তুমি চিনি পোৱানেকি ?

মমতাৰ প্ৰস্তুত চন্দনে মাথোঁ সহাবি দি ক'লে : কৰবাত—
কেতিয়াবা। ফুলমণিঃ মুখাটো আনি বান্দৰহাল্লাক দি ক'লে
: লে লে পিছ তোৰ মুখা। মই কি কৰিম।

বান্দৰহাল্লাই মুখাটো লৈ, আঁতৰি যাব খোজোতে মমতাই ক'লে,
: ল আকৌ টকাটো। হেৰ লালক খুৱাবি কিবা।

এটা গহীন পৰিস্থিতিত বান্দৰহাল্লাই টকাটো লৈ যাব খোজোতেই
চন্দনে সুধিলে : ববা, তোমাক মই কৰবাত দেখিছো যেন লাগিছে।

: হব পাৰে। মইতো হাটে-বাজাৰে ঘূৰো। বান্দৰহাল্লা—
বুধন।

: বুধন ?—তাৰ কথাৰ মাজতে চন্দনে স্পষ্টভাৱে কৈ উঠিল,
: বুধন, বুধন মালী মহন্তো ?

বান্দৰহাল্লাই এইবাৰ আচৰিত হৈ সাহেবে চন্দনৰ মুখলৈ চাই
ক'লে : মাফ কৰিব চাহাব, আপুনি কি ৰূপাই ফৰেষ্টট—

: মোৰ দেউতা আছিল। ফৰেষ্ট অফিচাৰ মোহিত টমাছ।

: চানুৰাবা। আবেগৰ চকুলাৰে বুধনে চিঞৰি উঠিল,

: চানুৰাবা! হা মই বুধন, তোমাৰ বাবাৰ মালী আছিলো।

মোক মাফ কৰক চাহাব। হঠাৎ চন্দনৰ ভৰিত ধৰি হবাওৰাৰে সি
কান্দি উঠিল। চন্দনে অস্বস্তিৰে ভৰি দুখন আঁতৰাই থিয় দি ব'ল।

বুধনে কৈ গ'ল : চানুৰাবা, কিমান ছোটা আছিল। সাত-আঠ
বৰষ। আৰু মোৰ এই বান্দৰটোও বাচ্চা আছিল।

মমতাই একো বুজিব নোৱাৰি মনে মনে ব'ল। এটা নিস্কৰতা
এটা স্থিৰ মুহূৰ্ত। কথাছবিৰ পৰ্দাত এনে এটা মুহূৰ্ত বুজাবলৈ
সকলো চৰিত্ৰ, সকলো দৃশ্য স্থিৰ কৰি দিয়াৰ দৰে, এটা অভাৱনীয়
মুহূৰ্তই সকলোকে স্নেহ স্থিৰ কৰি দিলে—চন্দনক, মমতাক, ফুলমণিক,
বুধনক আনকি বান্দৰটোকো। কিন্তু সচল পৃথিবীত অচল মুহূৰ্ত
উপলব্ধিতে সম্ভৱ, বাস্তৱত নহয়। সময়ৰ ঘড়ীৰ কাটাৰ বিৰাম

নাই, নদীৰ চলমান সোঁতৰ জিৰণি নাই, আৰু সেই ঘূৰিব সদৃশ নিৰীক মুহূৰ্ত্তো, প্ৰতিটো চৰিত্ৰৰ মনৰ মাজত এক বিৰাট ঢাকলাকৰ আলোড়ন চলি আছিল।

চন্দনেই সেই নিৰন্তৰ মুহূৰ্ত্তৰ মায়াজাল জাঁতৰাই মমতাৰ জিভাসু দৃষ্টিৰ ওপৰত চকু থৈ ক'লে : মোৰ দেউতাৰ মালী আছিল। পিছ মুহূৰ্ত্ততে বৃধনক গাত ধৰি উঠাই ক'লে : উঠা বৃধন ককাই, কিয় মাফ কৰিজিছা ?

: চানুৰাৰা। নহয়, আগে কওক মোক মাফ কৰিব। বৃধনৰ আকুল ব'তাম্বৰৰ ওপৰতে চন্দনে কৈ গ'ল,

: আঃ কিয় তেনে কৰিছা ? আহাচোন—জীপখনলৈ। তাতে কথা পাতিম। তোমাক ঘৰত থৈও আহিম। —আহা। —ফুলমণি, ল'ৰা-ছোৱালীবোৰক যাবলৈ কোৱা।

ইতিমধ্যে জুমটোৰ মানুহবোৰ ইফালে-সিফালে জাঁতৰি গৈছিল যদিও, বস্তিৰ সৰু ল'ৰা-ছোৱালী কিছুমানে তেওঁলোকক আবৰি ধৰিছিলহি।

ফুলমণিয়ে সিহঁতক উদ্দেশ্য কৰি চিঞৰি চিঞৰি ক'লে : এই ছোকৰা ছুকৰীহঁত, তহঁত যা। বান্দৰ নাচ অভি খতম হৱা। যা আভি আওৰ খেল নাই হবেক ৰে। যা যা—

: আহা, বৃধন ককাই। কান্ধত হাত থৈ চন্দনে বৃধনক জীপৰ ওচৰলৈ লৈ গ'ল। হাতৰ শিকলিদালত বান্ধ খাই থকা বান্দৰ-টোৱেও যেন পৰিস্থিতিৰ উমান পাই শান্ত গতিৰে পাছ ললে। মমতা, ফুলমণিও আহি থাকিল।

ড্ৰাইডাৰে জীপ চলাই নোযোৱালৈ বস্তিৰ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে অঁত তঁত থিয় দি চাই থাকিল।

এসময়ত এমুঠি ধূলি উকুৱাই জীপখনে গতি কৰিলে।

জীপৰ সমুখত ড্ৰাইডাৰ, মমতা আৰু চন্দন, ডিঙিবৰ ছিটত এপিনে ফুলমণি আনপিনে বৃধনে কোঠত বান্ধবটো লৈ বহিছে। বিৰবিৰাই আপোন মনে বৃধনে নিজকে কৈ গৈছে কথাবোৰ—

ঃ ফৰেষ্টাৰ বাবু কিমান আছ! আদমী আছিল। মাইজীয়ে কিমান নবন কৰিছিল। আৰু মই এক লড়কীৰ ধান্দাত বিশ্বাসহাস্ত কৰিলু! ফয়দা কি হ'ল? প'ণ্ডৰ কাৰণ জেল খাটিলু। আৰু সেই লড়কীও দুচৰাৰ সাথত থাকিল। মনত আছে চানুৰাৰা, আপনাৰ উমৰ আঠ-ন হব। মোৰ এই বান্দৰ আৰু আপনাৰ শহাটো!

হঠাতে চন্দনেও যেন অতিভূত হৈ কৈ উঠিল : মনত পৰে। ছুনি প্ৰতি দেওবাবে গাঁৱলৈ গৈছিল। কৈছিলো কোনোবাই ব'ট চাই থাকে তোমালৈ আৰু বান্দৰটোৱে।

জলপ উত্তৰনাৰে বুধনে কৈ উঠে : হা হা চানুৰাৰা, ওহি লড়কী চম্পা। জাৰ্মান ধাৱাত এটা হাত কটা চিপাহী নৰবাহাদুৰ, তাৰ জোৱান বেটি। নৰবাহাদুৰে দেশী চাৰাপ বনায়, হাড়িয়া। আৰু তাৰ ঘৰত আঙা মাৰে বদমাইচ লালুৱে। মোক ফুচলাই, চম্পাক চাদী দিব বুলি কৈছিল। ফৰেষ্টত হৰিণ, গড় মাৰাৰ মন্তলৰ। --- সিদিনা বিবাবে মোৰ পৰাই খবৰ পায় ৰূপাই ফৰেষ্টত গাৰ্ভ কৰা আছিল বুলি। আৰু মোক চম্পাৰ লগত একলা ৰাখি— নৰবাহাদুৰকো সিঙল গৈছিল। মইভী চম্পাক একলা পাই চব তুলি, ৰাতি পাৰ কৰি দিছিলো।

জীপৰ হৰ্ণ। সনুখেৰে দৌৰ মাৰি যোৱা কুকুৰ এটা কোনোমতে ৰচাই ভুইভাৰে জীপখন আশুৱাই নিয়ে। চন্দনে কয় : সেইদিনাই দেউতাৰ চোৰাং চিকাৰীৰ পাহ লৈ আৰু ঘূৰি নাছিল। কেৱে কোনো খবৰেই নাপালে।

বুধনে কৈ গ'ল : ক'ত খবৰ পাব চানুৰাৰা। লালুৰ দল সাংঘাতিক। ফৰেষ্টৰ নদী পাৰ হৈ ভাগি আছিল। ৰাতিপুৱা নৰবাহাদুৰে চম্পাক জগাই দিছিল। মই শুচি আহিছিলো। ---- জলপ বৈ বুধনে কন্দনানুৱা হৈ কৈ উঠিল : নাই চানুৰাৰা, মোৰ জীষণ পাণ হৈছে। মই চম্পাৰ আতিৰত, তাৰ বাৰাক ৰচাৰৰ কাৰণে পুলিচক একো নক'ৱো। নৰবাহাদুৰৰ জেল হ'লে, চম্পাক কোনে চাব? মোক পুলিচে ধৰি নিলে। সি বৈ গ'ল।

চম্পনে অলপ পিছত লাহে লাহে ক'লে : এইবাৰ ফ্ৰেণ্ডটো লৈ যাওঁতে গম পাইছিলো, তুমি পুলিচৰ ওচৰত ঠিক জবাব দিব পৰা নাছিল। মাত্ৰ কৈছিলো, কোনোবা চোৰাং চিকাৰীক টকা লৈ খবৰ দিছিল। কিন্তু সিহঁতক চিনি নোপোৱা।

: হা চানুবাৰা, চম্পাৰ কাৰণে মই জুঠ বান্ধিছিলো। চম্পাৰ কাৰণে মই অন্ধ হৈছিলো, পাগল হৈছিলো। চম্পাক মই বৰ ভাল পাইছিলো। তাই ভাল আছিল। মই জেলত যাবৰ সময়ত তাই খুব কান্দিছিল। মোৰ এই বান্দৰটো তাই বাখিছিল। কৈছিল, তাই মোৰ কাৰণে বাট চাব -----।

অলপ নিস্তকতাৰ পিছত পুনৰ বৃথনে কৈ গ'ল : চম্পা খাবাপ নাছিল চানুবাৰা। তাই সেইদিনা ৰাতি মোক কিমান কথা কৈছিল, কিমান মৰম কৰিছিল। পুৱা জগাই দি জলদি জলদি পঠাই দিছিল। নৰবাহাদুৰে খালি কৈছিল—সাবধানে থাকিব। ...চানুবাৰা—মইতো ভাবা নাছিলো—ইমান সাংঘাতিক কাণ্ড হ'ব। ইমান ভাল মানুহ ফ্ৰেণ্ডটোৰ বাবু আৰু মাইজী---- চানুবাৰা। থোকাথুকি হৈ মাত বন্ধ হৈ যায়। হাতেৰে চকু চাকি সি ফেকুৰি উঠে।

জীপখন এটা কেকুৰীত তীব্ৰ গতিৰে ঘূৰে, হয়তো এই কাহিনী শুনি ডাইডাৰবো অস্তৰ হাহাকাৰ কৰি উঠিছিল।

মমতাই ক'লে : কি কৰিবা বৃথন ককাই, অদ্ভুতৰ কথা।

: হা দিদি, মোৰেই নচিৰ খাবাপ। ছ মাহিনা জেল খাটিলো। তাৰ পিছত আহি দেখিলো—নৰবাহাদুৰ মৰিল। আৰু পেটৰ দায়ত চম্পা লালুৰ ওচৰত হ'ল।

: কিয় ?—প্ৰতিবাদৰ কণ্ঠেৰেহে যেন মমতাই প্ৰশ্ন কৰিলে।

বৃথনে ক'লে : কি কৰিব বেচেৰীয়ে ? জীয়াইতো থাকিব লাগিব। তাই বান্দৰটো বাখি থৈছিল। মোক দি কৈছিল : জে। যা, যা, তুৰন্ত মোৰ চাৰ্মনৰ পৰা চলি যা। লালু দেখিলে খতম কৰিব।—

অলপ বৈ আকৌ বৃথনে কৈ গ'ল। আজি যেন তাৰ সকলো কথা উজাৰি দিব, বুকুত থুপ খাই থকা কিমান দুখৰ কথা সেইবোৰ।

পৃথিবীৰ প্ৰেম

৪ চম্পাই সিদিনা খুব চাৰাপ খাইছিল। আগতে তাই একদম চাৰাপ নাখাইছিল। মোক কৈছিল, — বুধন, মাক কৰিবি। পেটৰ ভোকে প্ৰেম-মহৰুখ নামানে ——— চনুবাৰা, চম্পা সঁচাই ভাল আছিল। লালু শুভাই তাইক জোৰ জবৰদস্তি বাখিলে।—মই কিন্তু কৈছিলো—মোৰ লগত শুচি আহিবলৈ। কৈছিলো—তাইক মই তথাপি চাদী কৰিম। এই কথা শুনি চম্পাই খুব হাঁহিছিল। তাৰ পাছত মোক ধাক্কা দি বাহিৰলৈ পঠিয়াই দৰজা বন্ধ কৰি দিছিল। আক খুব কান্দিছিল।

৫ তাই নাহিল কিয়, যদিহে ভালৈ—

৬ নাই নাই, মোৰ বিগদ হ'ব জানি নাহিল। তাই ভাবিছিল,—লালুৱে মোৰ জান ল'ব। অথচ, মই তাইৰ বাপক জেলৰপৰা বচালো, তাইৰ কাৰণে জেল ৰাঙিলো। ——— মই শুচি আছিলো। বান্ধৰটো—এই মোৰ লালক লৈ শুচি আছিলো। ——— ইয়েই মোৰ সাথী। বুঢ়া হৈ আহিছে, তথাপি মোৰ কাৰণে নাচি আছে, আক ময়ো পেটৰ খাতিৰত ঘূৰি ঘূৰি এই মনজুলি বাগিচাৰ কিনাৰৰ বস্তিত পৰি আছো।

হঠাতে মমতাই প্ৰশ্ন কৰিলে,

৭ তুমি মনজুলি বাগিচাখন বাছি ল'লা কিয় ?

উত্তেজিত হৈ বুধনে কৈ উঠিল : বহিন্, মইভীতো ইন্টান। মোৰ দিনত যি চোট আছে, তাৰ বদ্লা মই লম। এই বস্তিৰ মূৰত সেই পাহাৰটোৰ কিনাৰৰ এটা ঘৰত চম্পা থাকে। তাতে লালুৰ দলৰ ডা।

চম্পনে সপ্ৰতিভ হৈ তালৈ চায়।

৮ সেই শুভা লালুক জখ কৰিলেহে বদ্লা লোৱা হ'ব। জানা চনুবাৰা, এই লালু শুভা—বয়স হোৱাত হৰিণ-গড় মাৰা খাদ্য ছাবি দিছে। এতিয়া চাহবাগানত আফিং বেচে আক বস্তিৰ চুকৰী ডাগাই টাউনৰ হোটেলত চাল'ন দি পয়সা কামায়। এইবকম জানোৱাবে কিয় শাস্তি মাৰাৰ ? চনুবাৰা, অ পনি তাক ঠাণ্ডা কৰক, অন্ততঃ আপুনাৰ দেউতাৰ খাতিৰত—

৯ বুধন ককাই। ধৰ্মকি মূৰি চম্পনে বুধনৰ আধাকোৱা কথা বজা কৰি দিলে। দুৰবপৰা ভেটিয়া বস্তিৰ মাদলৰ দল লগলগ হৈ

জাহি জাহিছে। পৰিস্থিতিটো সহজ কৰাৰ উদ্দেশ্যে মমতাই কৈ উঠিল,

: চন্দন, আমি মনজুৰি বাগিচা কেতিয়াবাই পাব হৈ আহিলো।
সাঁও পাইছো।

চন্দনে নিজকে চম্ভালি মমতাৰ কথাৰ উত্তৰত ক'লে : ওহু
হয় নেকি ?—পুনৰ বুধনলৈ চাই ক'লে : বুধন ককাই, বেয়া নাপাব।
দেউতালৈ মনত পৰি বেয়া লাগিছিল। তুমি বাক কোনখিনিত থাকা ?

বুধনে হ'তবে ওচৰৰ ঠাই এখনলৈ দেখুৱাই ক'লে : সৌ পিপল
পাহৰ কিনাবৰ জুপুৰীটোত।

: আক চম্পা-জানু ?

: স্বৰণাটোৰ সিটো পাৰত পাহাৰৰ ভগত।

: জীপ যাবনে ?—চন্দনৰ এই প্ৰশ্নত সন্তোষিত হৈ মমতাই টপবাই
কৈ উঠিল, : চন্দন মথুৰি হৈছে। এতিয়া ঘাৰ নাজাগে।

: এতিয়া নহয়, কেতিয়াবা লাগিব।—দুৰ কলৈকে চন্দনে ক'লে।

এভাল পহৰ ওচৰত জীপ বাধিবলৈ দিলে চন্দনে।

: বুধন ককাই, তুমি ভেঙে ইয়াতে নাযা। আমাৰ উভতি যাও।

বুধনে বাসৰটো বুকুত সাবটি লৈ জীপৰ পৰা নামিল।

: চালাম চানুবাৰা, চালাম মাইজী।—বুধনে হাতজোৰ কৰি
সেৱা জনায়।

: বুধন ককাই, মোৰ বংজোলৈ আহিবা। মই চকীদাৰক কৈ
থম।—চন্দনে কয়।

: আহিলো—বুধন ককাই।—মমতাই মাত দিয়ে। জীপখন
জীতৰি আছে। চকুৰ জীৰ নোহোৱালৈ বুধনে চাই থকা দেখা যায়।

অঙ্গণ পৰ পিছত, ঠিক বাগানত সোমোৱাৰ আগত, ফলমণিয়ে
কয় : মমতাদিদি, সেই জানুৰ মজৰে জুঙা, মংলাই:
যে মাখা ফাটাইছিল।

: হয় নেকি।—অন্যমনস্কভাৱে মমতাই মাত সঁহাৰি দিয়ে।
কিছু কুসুমণিয়ে তাৰে মথুৰীক কথাবাতত অৱতৰ দিয়ে। সেয়ে ত'

কৈ মায় : সেইয়ে আমি আহ! বাস্তৱ ইম্লি গাছ দুটা আছে। তাৰ দ'হিনত এটা ডাঙিখানা আছে। তাতে নাকি জন্তুৱা মংলাইত আৰু এক ঠাৰত শনিবাৰ হপ্তাৰ দিনত আঙা মাৰে। মোক বাবাই সাবধান কৰি দিছে—সেইদিনে যাব মানা কৰি দিছে।

চপনে কথ'ম'ৰ শুনি কৈ উঠিল : অজিতো শনিবাৰ। হপ্তাৰ দিন। যাঁটিটো চাই যাব প'ৰোচোন।

মনতহৈ বাধা দি ক'লে : নান'গে। এই সন্মত যোৱা ঠিক নহব। অক অগক দেখিলেতো সবাই সধুব ভাও ধৰিব।

মু : তথ পি দুইবৰ পৰাই অলেখ লেখ চাই ম'ওচোন। দৰ্কাৰ হব পাৰে অগলৈ। চন্দনৰু কথ'ত মনতা মনে মনে থাকিল।

: ফুনমণি—চন্দনে মাতিলে।

: চাহাব।

: সৌ ইম্লি দুজোপাৰ কাহত নেকি ?

: হা চাহাব।

: ড্ৰাইডাৰ গছ দুডালৰ আঁৰত অলপ জীপ ৰখাবা।

: জী চাহাব। বুলি ড্ৰাইডাৰে জীপৰ গতিবেগ কমাই আনিলে। ডাঙিখানাৰ ওচৰ চাপি অহাত বিবিধ শব্দধ্বনি ক্ৰমে কাণত পৰিল। ৰেকৰ্ডত বাজি থকা পুৰণি গীতৰ টুকুৰা, অট্টহাঁহি, মদাহীৰ গালি-শপনি ইত্যাদি।

চাহ বাগিচাৰ সেউজী পাতৰ আঁৰৰ কাহিনী এইবোৰ। গতানু-গতিকতাৰ মাজত এইবোৰলৈ সাধাৰণতে কোনেও মন নিদিয়ে। নিতৌ কেইবাৰ হুইছেল শুনি নিজৰ নিজৰ কামলৈ চাপলি মেলাৰ দৰে, সপ্তাহটোৰ খাটনিৰ পিছত এচাম বনুৱাই পাহৰণিৰ শান্তি বিচাৰি আহে ডাঙিখানালৈ। এয়া জানো শান্তি ? পাহৰণিৰ মাজতহে জানো শান্তি থাকে ? শান্তি জানো সুৰাৰ মাজত পাব পাৰি ? অকল হাড়তুঙা পৰিগ্ৰহণৰ কোনোমতে মাত্ৰ জীয়াই থকাৰ সংগ্ৰামত লিপ্ত বনুৱা-জাকৈহঁতে নহয়, তথাকথিত চাহাব-আমোলা চামেঙচোন বিলাস-ব্যসনৰ মাজতো শান্তি বিচাৰি নাপায়। ভেঙ'লোকেওচোন একে

অজুহাত দেখুৱাই—সুৰাৰ গিলাচ হাতত লয়। এই আত্মপ্ৰত্যক্ষনা কিয়? আত্মবিশ্বাসহীন এটা জাতি জনো আত্মপ্ৰত্যক্ষনাৰ মাজেৰেই প্ৰকৃততে জীয়াই থাকিব পাৰে? জীয়াই থকা উচিত? উচিত-অনুচিতৰ বিচাৰ সুকীয়া, কিন্তু বাস্তৱৰ কাপড়ো এনেকুৱাই। তত্ত্ব-দশীয়ে ক'ব, এয়া বাস্তৱ নহয়, এয়া নৌকিক। নৌকিক আৱৰণৰ আঁৰতহে প্ৰকৃত বাস্তৱ লুকাই থাকে। হয়তো থাকে। কিন্তু তেনে উপলক্ষৰ বাবে যি পৰিবেশ সেয়া জনো আমাৰ আছে? নাই। তেনেহ'লে নৌকিক বাস্তৱকে মানি লৈ—তাক সূক্ষ্ম সত্যত পৰিণত কৰাৰ প্ৰচেষ্টা মানুহে নকৰে কিয়? অবিবাসী, সন্দেহবাদীয়ে একে আশৰে এনে চিন্তা উৰাই দিব, ক'ব—অসামৰ্য, অসম্ভৱ। কিন্তু প্ৰচেষ্টাৰ শক্তি মানুহৰ আছে। যদি বিপৰীত পৰিস্থিতিৰ লগত সংগ্ৰাম কৰি মানৱ জাতি আজিও বতি থাকিব পাৰে, তেনেহ'লে নৌকিক বিপৰ্য্যয়ৰ ওচৰত মূৰ নোদোৱাই—আঘাতৰ পিছত আঘাত কৰি নথকাৰ যুক্তি ক'ত? সাগৰৰ বিক্ষুব্ধ তৰঙ্গমালাই পৰত অহৰহ খুন্দিয়াই থকাৰ মাজতেইতো তৰঙ্গৰ অস্তিত্ব, তৰঙ্গৰ গৌৰৱ, তৰঙ্গৰ মহত্ব। পৃথিৱীৰ শ্ৰেষ্ঠ সৃষ্টি মানৱবো অস্তিত্ব, গৌৰৱ, মহত্বৰ পৰিচয়—বিক্ষুব্ধ পৰিস্থিতিৰ লগত অহৰহ সংগ্ৰামতেই।

চন্দনৰ মগজুত বিক্ৰিপ্ত চিন্তাধাৰা ক্ষিপ্ৰভাৱে খেলি যায়। আক ওচৰৰ ডাটিখানাত উচ্ছ্বল কথা-বতৰা-গীত-মাত-চিক্ৰব-বাঞ্ছনৈ সন্ধিয়াৰ নিস্তকতাক অস্থিৰ কৰি তোলে।

‘তগদীৰ বিগড়ী হায়তো তগদীৰ বনা লে

আপনেসে ভৰোঁসা হায়তো দাও লগে—দাও লগে—’

—পূৰ্ণিদিনীয়া হৰ্ণ লগোৱা গ্ৰামফোনটোত পূৰ্ণি বেকৰ্ড এখনৰ চেৰচেৰীয়া মাত ওলায়। হিন্দী চিনেমাৰ গান—‘তগদীৰ’ত বিশ্বাসীক আকৌ ‘আপনেসে ভৰোঁসা’ৰ আশ্বাস! বিপৰীতমুখী কথাৰ সংযোগ। পৃথিৱীখনৰ সকলোতেইভো পৰম্পৰ বিৰোধী যুক্তি, পৰম্পৰ বিৰোধী চান্ধ চান্ধন!

ভাঙিবাৰাত মাতাল জুৱাৰী এজনে ‘দাও লগালে’ গীতৰ লগে লগে বেসুৰা কণ্ঠেৰে কথাকাকি গাই সজোৰে ভাচপাত পেলাই দিলে।

ঃ লে চালা য়হ গোলামসে জুৰি।

ঃ আৰে জগুৱা, গোলামসে ক্যা হোগা ? লে মেৰা বিবিলী জোৰা।

ঃ আৰে মংলা,—ভোৰ ভাচপাতৰ বিবি। হাঁহিব খলকনি তুলি এজনী তিবোতাই মদাহীটোৰ পিঠিত খাঙা মাৰি ক’লে : বিবিতো ময় হ ! য়হা হাজিব। নেকিন চাহাব—চাহাব ক’হাৰে ?

ঃ আৰে চাহাবকা খান্দা ছোড়ো। চাহাব কাহাঁ ? জগুৱাই ধমকি মাৰি সোধে।

ককালত কোব খোৱা সাপে ফণা তুলি উঠাৰ দৰে, তিবোতাজনীয়ে জিকাব খাইছে যেন থিয় দি চিঞৰি কয় : আৰে চাহাবকো বাচ্ছা। খালি বাকী খাবি, আৰ হাকাবি—চাহাব চাহাব। দে পয়চা ফেক। কিমান খাবি বে। বেগেৰে জুপুৰীৰ ভিতৰলৈ তাই সোমাই গ’ল।

জুৱা খেলি থকা এজনে ক’লে : চম্পাৰালীক জোকাই নলবি। হা। লে চালা, গোলামকা ওপৰ বিবি, অউৰ বিবিকা ওপৰ—এই লালু ওস্তাদৰ জোড়া চাহাব। লাল চাহাব।

মদৰ হাড়ি এটা আনি, বাতি কেইটোমান খেকেচা মাৰি থলে চম্পাই। মদ বাকি বাকি কৈ গ’ল : হা চাহাবতো হায় লালু ওস্তাদ। জগুৱা, মংলাৰ চাহাব কাহাঁ মিলবেক বে ?

চম্পাৰো নিচা ধৰিছে। কছাৰ সংগতি নাই। বাতিৰপৰা মংলা, জগুৱাই মদ খাইছে। লালুৱে গইচাৰোৰ গোটাইছে।

জগুৱাই কৈ ৰায় : আৰে মিলবেক। মদ এচোক খাই আকৌ কয় : চালা চাহাবৰ বাৰা টেঙা মিলবেক বে। দে ওস্তাদ পাত্তা দে। আন্দা, মংলা এক বটল চাহাব—এক চোকত কোনে খাব পাৰিবি বে ? এই চালা ভাক পাঁচ কপয়া দিম।

চম্পাই মুখতে ধৰি ক’লে, : ভাড়ী ৰাহ্ ৰজিগি বে। ৰবি। তাই এটা বটল লৈ আহিল,—মদ বাকি ললে।—এই চা জগুৱা

আউৰতেই পাবে।—কথাষাৰ কৈয়েই চোকে চোকে গোটেই হঠক মদ ভাই খাই পেলালে। খাই উঠি বটলটো দলিয়াই চম্পাই কৈ উঠিল : দেখিলি, জগুৱা। আবে দে কাপেয়া।

জগুৱাই খবৰমবাই জেপৰপৰা টকা উলিয়াই, মদৰ নিচাত চম্পাক ওচৰ চাপি কয় : চাবাচ ! তোৰ জবাব নাই বে প্যাৰী চম্পা

হঠাতে লাজুৱে তাকপাত জোৰেৰে মাৰি তাক খেদি গৈ কয়,
: চান্না, মোৰ ঔৰতক তই প্যাৰী বলিবি কিয় বে ?—মাৰি লজা
বনাই দিম।

: হেয় হেয়, ছোড়। মাংলাই লাজুক ধৰে। জগুৱাই হাত-
যোৰ কৰি কয় : মাফ কৰ ভাই লাজু, মোৰ কছুৰ।

ইতিমধ্যে লাজুৰ এটা ঘোচা জগুৱাৰ পেটত পৰে। সি পেটত
ধৰি, পৰিবলৈ ধৰিও কোনোমতে থিয় হৈ বৈ কয় : আবে চান্না,
ফিল্মৰ মাক্সিক ঘোচা মাৰিছ কিয় বে ?

চম্পাই উঠি লাজুক টানি ধৰে, কয় : এয় ওস্তাদ, ছাড়, ছাড়,
চুহা মাৰকে ক্যা তাকৎ দিখাতা ?

: ঠিক চম্পা। ধুং চান্না, এই সবৰ সাথত কোন খেলিব ?
অন্ন জগুৱা, যা দেবী হৈছে। কালি মাল পহুচাই দিবি—ঠিক
জাগাত। দাম লবি। মংলা—জগুৱাক ঘৰ পহুচাই দে। মদ
খাবি তো খা, বেহচ হবি কিয় বে ?—আও চম্পা—ঘৰ চলো।

চম্পাই চলং পলংকৈ লাজুৰ হাতত ধৰি আঁতৰি যায়। অলপ
সেইগিনে চাই থাকি, মংলাই জগুৱাক কয় : চল জগুৱা, তোক
ছাড়ি আহিম।

জগুৱাৰ যেন আত্মসন্মানত লাগিল। : নাই লাগেবে। এই
জগুৱা, একলা ঝাব। মোৰঙী বখত আহিব বে। চান্না।—
বেসুৰাকৈ পাঠি যায়—

‘ভগদীৰ—ভগদীৰ বিগৰী ছইভো

ভগদীৰ বনা লে—’

ইতিমধ্যে প্ৰামোফোন বেকৰ্ডখন শেষ হৈ একে ঠাইতে খবৰমবাই
ঘুৰি আহিল। জুগুৰীৰ ডিউবৰপৰা এজনী বুঢ়ী ওলাই আহি

মুখৰে ভেৰডোবাই বেকৰ্ভখন খমালে। গ্ৰামোফোনটো ডিতবলৈ দাঙি লৈ গ'ল। আকৌ আঁহি পৰি থকা মদৰ হাড়ি, বাতি, বটল-বোৰ সামৰি থলে। জুনা মেমটো হাতত লৈ জুপুৰীটোত সোমাই বাঁহৰ দুৱাৰখন জপাই দিলে। দুৱাৰখনৰ কেৰকেৰনিৰ লগে লগে যেন পোহৰ-বোৰো টুকুৰা-টুকুৰ হৈ ভাঙি শুৰি হৈ নাইকীয়া হৈ গ'ল।

এটা শনিবাৰ, এটা 'হপ্তা'ৰ দিন, আৰু এটা মদ জুৱাৰ আড্ডাৰ চিত্ৰ এয়া। প্ৰতি শনিবাৰে, প্ৰতিটো 'হপ্তা'ৰ দিনত এনে হেজাৰ হেজাৰ আড্ডাত চলে আশ্বখংসৰ অভিযান। ইয়াৰ জানো শেষ নহব? ইয়াৰ বাবে দায়ী কোন? এনেবোৰ প্ৰশ্ন হয়তো দুই-একৰ মনত উদয় হয়; বেছি ভাগৰে নহয়। সময় চলে। দূৰন্ত গতিৰ লগত তাল মিলাব নোৱাৰি কোনোবা উফৰি পৰে, কোনোবাই উজুট খুৱো পিছ লয়। কিন্তু কিমান পৰ? কিমান দিন??

এই যে ডাঙিখানাত লগ পালো জগত্বাক, মংলাক, লালুক, চম্পাক, মদ বেচা বুলীজনীক,—ইহঁতৰো জীৱনত আশা আছিল। ইহঁতেও দহজনৰ দৰে দিনৰ পোহৰত বুকু ফিঙ্গাই ফুৰিব পৰা জীৱনৰ বাবে চেষ্টা কৰিছিল। কিন্তু নোৱাৰিলে। সেই আশা, সেই চেষ্টা সফল কৰাৰ পৰিবেশ সিহঁতৰ নিমিলিল। সেয়ে সিহঁতে কৰ্মত বিশ্বাস হেৰুৱালে, নিজৰ ওপৰত বিশ্বাস হেৰুৱালে; 'তগদীৰ'ৰ ওপৰত ভৰসা থাপিলে, অপকৰ্মৰ আক্ৰান্ত মুখ লুকালে। এয়াও জীয়াই থকাৰ প্ৰয়াস। কিন্তু জীয়াই থকাৰ বাবে অকল কটি, অকল মদ জুৱা, অকল যৌন সন্তোগেই জানো সকলো। বস্তিৰ গাহৰি জাক আৰু মানুহৰ সজ্জিত কোনখিনিৰ পাৰ্থক্য তেনেহ'লে? ---বহুত চিন্তা। ভাবি জানো পাৰ পাৰ পাৰি? কিন্তু নাভাবিলেতো নহব। ভাবিলেহে সমাধানৰ গাতি মুকলি হয়। আৰু হয়তো এদিন সকলোৰে কাষে সূৰ্য্যৰ উজ্জ্বল পোহৰত মুখ দেখুৱাই সগৌৰৱে সহাস্যবদনে আগবঢ়াব পৰেবেশ গঢ়ি উঠিব।

বিভিন্ন চিন্তাধাৰা, অতীতৰ বিষয় স্মৃতি আৰু বৰ্তমানৰ অ-
শচয়তাই যেন সেই গধূলি চন্দনক আচ্ছন্ন কৰি পেলালে। ধীৰ, শান্ত
মনতাবো যেন কথা হেৰাই গ'ল। হাস্যময়ী, লাস্যময়ী, চঞ্চলা
ফুলমণিৰো মুখত অস্বাভাৱিক গভীৰতা। জীপ আহি ডাঙৰ গগৈৰ
ঘৰৰ সমুখত ব'ল।

চন্দনে নামি দিলে, মনতাত্ত নামিল।

মনতাই নাত্ৰ ক'লে : কাইলৈ দেওবাৰৰ পূৰ্বৰ প্ৰেমা'ন, মনত
আছে নহয়।

: নিশ্চয়। তুমি ওলাই থাকিবা। চন্দনে পুনৰ জীপক উঠি
ক'লে।

হঠাতে ফুলমণিৰ দেউতাক মংৰা মালীক দেখি, মনতাই ক'লে,

: মালীকায়ো জীয়েকক বিচাৰি আহিছে হবলা। পলম হলতো
আতি।

ইতিমধ্যে মালীয়ে মমতাক এখন চিঠি দি ক'লে যে বৰা চাহাব
বহুসময় বৈ আছিল। লগ নাপাই চিঠিখন দি গৈছে। চিঠিখন খুলি
খুলি মনতাই পুনৰ চন্দনক ক'লে : কাইলৈৰ প্ৰেমা'ন তিক আছে
দেই। ফুলমণি সাজু হৈ থাকিব। নৈৰ সিপাৰৰ টিলাটো স্মৃতিখানি
আছে যে, তালৈ যাম।

চিঠিখন পঢ়ি অটোৱালৈহে যেন বাট চাই আছিল ফুলমণিয়ে।
তাই মমতাৰ কাষ চাপি আহিছিল। কিবা কোৱাৰ আগতে মমতাই
চন্দনক উদ্দেশ্য কৰি ক'লে : এচিলেণ্ট'ট মেনেজাৰ বৰাৰ চিঠি।
নিজৰ বাগান সোণাজুলিলৈ যোৱাৰ আগতে লগ পাব খুজিছিল।
বৰদেউতাই নতুন মেনেজাৰৰ সৈতে কাইলৈ আবেলি পোৱাৰ কথা।
এৰোভূমলৈ তেওঁ বাহিৰে বাহিৰে যাব।

ফুলমণিয়ে ক'লে : মই বাৰাৰ চাথতে যাম দিদি। এইপিনে
আহা, এটা কথা আছে।

: কোনো গোপন কথা, কচোন।

ঃ কালি পুত্ৰা মই হাব নাপাৰিম দিদি। তাই ফুচফুটাই কয়।

ঃ কিয় ? মমতাই সোধে।

ঃ নহয়, মানে----মানে----বাবাই----

হতাতে কিবা মনত পৰাৰ দৰে মমতাই হাঁহি হাঁহি কয়.

ঃ অ' বুজিছো। তোৰ বাবাই কৈছিল অথনি। বতন ডুইডাৰৰ মাক আহিবতো ----।

ঃ ইট' দিদি। বুলি ফুলমণিয়ে লাজ কৰি দেউতাকৰ ওচৰ চাপে।

ঃ ঠিক আছে যা। কৰি দিও কি কথা পাতিজি। মালীকাই, তুমি ফুলমণিক লৈ যোৱা। সিহঁত দুয়ো চন্দনক চালান জনাই আঁঠিৰি গ'ল।

মমতাই চন্দনৰ জীপৰ কাষত থিয় দি ক'লে : অলপ বহিবা নেকি ?

ঃ নালাগে মমতা। আজি এনেয়ে বৰ পলম হ'ল। কিবা ডাবিছা দেখোন ?

ঃ নহয়। বৰদেউতা আহি পাব বুলি ভাল লাগিছে। নতুন মেনেজাৰজন বা আকৌ কেনে হয়। বৰাৰ দৰে নহ'লেই হয়।

মমতাৰ কথাৰ আঁঠু ধৰি চন্দনে ঠাট্টাৰ ছলেৰে কয় : কিয়, চিঠিখনত আক কিবা লিখিছেনে ? মনৰ কথা।

ঃ কি আক লিখিব ?' সেই একে পেনপেননি। বৈ বৈ আমনি লাগিল। বেডমিণ্টন খেলাৰ কথা আছিল। কাইলৈ নাথাকিব। গিছতো মাজে মাজেহে আহিব পাৰিব। বহুত কথা আছিল হেনো। গতিকে দুখ কৰিছে।

ঃ দুখ নেঅভিমান ? চন্দনে কয়।

ঃ কি ক'লা ?

ঃ নহয় মানে, দেখিছো মিষ্টাৰ ববাই তোমাৰ কথা বৰকৈ ডাৰে—

ঃ ঠিক মই যেনেকৈ তোমাৰ কথা ডাৰো, হয়নে ?— হাঁহিৰে প্ৰত্যুত্তৰ দি মমতাই উভাজিকে কথাৰ ধৰণ সলাই কয় : আহাচোন অলপ, সৌৱা মা আগবাঢ়ি আহিছে। অলপ বহিবা। আহাচোন : প্ৰায় হাওত ধৰি চন্দনক মমতা।

চন্দনে জীপৰ পৰা নামি—মমতাৰ গাছ লয় । মমতাই—না, আমি আহিছো, বুলি খৰতকীয়াকৈ আগবাঢ়ে । মুখত অস্পষ্ট সুৰ—
‘তুমি আহিবা’ গীতটিৰ ।

ইপাৰ আৰু সিপাৰ । মাজত কুলু কুলু সুৰতোলা পাহাৰীয়া নৈখন । ইপাৰত চাহবাগিচাৰ সেউজবোৰ আৰু তাৰ মাজে মাজে কৰ্মৰত বনুৱাৰ বিচিত্ৰ জীৱন যাত্ৰা । সিপাৰত ওখচাপৰ টিলা আৰু দিগন্তৰ হাতবাউল, : আহা মোৰ বুকুতো আছে অভূতপূৰ্ব সম্পদ,—ঐতিহ্যৰ সাক্ষী নহি লুকুৱাই থৈছে তোমালোকৰ গৌৰৱৰ বাবেই ।

কিন্তু সেই আত্মনালৈ সঁহাৰি জানো তিকমতে দিয়া হয় ? এতিয়াও অসম আৰু কাষৰীয়া অঞ্চলবোৰত বহুত অনাৱিষ্কৃত অতীত নাধুৰীৰ উহ পৰি আছে । যিখিনি আৱিষ্কৃত হৈছে,—তাকো গোটেই আদৰেবৰে সাঁচি ৰখাৰ প্ৰচেষ্টাও অতি সীমিত । পুৰাতত্ত্ব আৰু সংগ্ৰহালয়ৰ দায়িত্ব পালনৰ ধৰণে জানো শেষ হ'ব পাৰে ? তাৰ বাবে নিষ্ঠাবান কৰ্মী, আবশ্যকীয় চৰকাৰী-বেচৰকাৰী পৃষ্ঠপোষকতা আৰু সমূহ ৰাইজৰ জাতীয় চেতনাৰ বিশেষ আবশ্যক । বিভিন্ন যুগৰ মানুহৰ মনৰ মূৰ্ত প্ৰকাশ পোৱা অতীতৰ কলা-শিল্প-ভাস্কৰ্য্যৰ সমলবোৰ গোটেইহে প্ৰকৃত সমাজবীৰুগ কৰিব পাৰি । বিভিন্ন যুগৰ ব্যক্তি আৰু সমষ্টিৰ মান-সিকতা, গঠন আদিৰ সন্ধান এইবোৰৰ মাজেৰেহে পাব পাৰি ।

সেয়ে সমাজবিজ্ঞানৰ ছাত্ৰী মমতাৰ ইমান হেপাহ পুৰণি দিনৰ ভাস্কৰ্য্য-কলা আদিৰ পৰিচয় পাবলৈ । একে হেপাহেৰে সেইদিনা দেও-বাৰৰ পুৱাও চেচাপানীৰ পৰ্বতীয়া নৈখনৰ সিপাৰে চাপলি মেজিলে । লগত চন্দন । পানীৰ অৱিস্ৰাব কুলুধ্বনি ; প্ৰভাতী পখীৰ কন্ঠ উজাৰি দিয়া সুৰ সমলয় : উঠি অহা সূৰ্য্যৰ হিৰণ কিৰণৰ তীক্ষ্ণ-মধুৰ জ্বাক জ্বাক দৰ ।

টুলুঙা নাওখন পাৰ পাও নৌপাওতেই, নাওবীয়াই জলিয়াই নামি বহিড়ালেৰে ডাঙৰ গছ এজোপাৰ ওলাই অকা এডাল শিপাত নাওখন বাকিলে । তাহেকৈ চন্দন পানীত নামি, পাৰলৈ খোজ ললে । ওবাং পানী

ডাঙা গোজ নৈ নৈ চন্দনে কল্লো : মমতা বৰা—মই পাবলৈ গৈ নাওখন
টানি আক ওচল চপাই দিম ।

: চন্দন, এই নৈখনৰ পানী বৰ চোচা, নহয়নে ?

: এয়া মমতা, নদীখনো cold hearted মানুহৰ দৰে ।

: কিয় তেনেকৈ কৈছা ? মমতাই সোধে ।

পৰৱৰ্তী উত্তি চন্দনে কথা পাতলাই লয়,

: নহয় মানে, এই নদীৰে নামনিৰ গড়াই সিদিনা পৰিমাণৰ
শেষ স্মৃতি টুক সাবটি বাউল হোৱা মিষ্টাৰ জনক—

চন্দনক কথা শেষ কৰিব নিদি মমতাই নিজেও তৰাং পানীত
নামিন আকতে বেবে হাঁহি কথা পাতলাই ক'লে : তুমি সদায় বৰ
'হিৰিক চ'। সেয়া আছিল এটা দুৰ্ঘটনা। অচলতে নদীখন হিমালয়ৰ
নামনিৰ বৰফৰ পৰা ওলাইছে ; সেয়ে পানী ইমান চোচা। চোৱা
নৈৰ পৰব শিলবোৰ। এইটো ইমান দিচল। বৰা, মই পাবলৈ
জাপ মাৰিম ।

চন্দনে মমতালৈ চালে। মমতাই এটা পানী মূৰ্ত্তিত পৰি থকা
ডাঙৰ শিলৰপৰা পাবলৈ অপেক্ষা কৰিলে, এহাতেৰে মেখেলাখন উজাই ধৰি,
আনখন হাত আগুৱাই দিলে।

চাও, মোৰ হাতত থৰা। চন্দনে ছুকি পোৱা মমতাৰ হাতখনত
ধৰি লয় : চাবা, লাহে লাহে। দিয়া জাপ মাৰা।

আবদাৰ কৰি মমতাই কয় : উঃ হঃ হঃ ভয় লাগে। যদি
পৰি নাও। দুয়োখন হাত দিয়াচোন।

চন্দনে দুয়োখন হাত আগবঢ়ায়। মমতাই মেখেলাখন উজাই
ধৰি থকা হাতখনো আগবঢ়াই দিলে। আক অলপ পিছতে লাহেকৈ
জাপমাৰি দিলে। মেখেলাখনে জোটাপুটি দি থৰা বাবেই হওক, বা
মমতাৰ ইচ্ছাকৃত কাৰণতে হওক,—মমতাৰ দেহভাৰ চন্দনৰ গাত
পৰিল। আক চন্দন বাগৰি পৰিল।

এটা মুহূৰ্ত্ত। চন্দনে যেন নিজৰ কথা নাভাবি মমতাৰ দেহটোকহে
অৰবি ধৰিলে। পিছ মুহূৰ্ত্ততে সাৰোটি এবি দি নিজকে চকু লি থিয়
দিলে। দুয়োৰে এটা উজ্জ্বল হাঁহিয়ে পৰিবেশটো উজ্জ্বল কৰি তুলিলে।

গড়াৰ পৰা খহি পৰা এচমকো মাটিয়ে পানীত কঁপনি তুলি হিৰণ কিংব
চনা সূৰ্য্যৰ ছাঁটোন্দো যেন হাঁহিৰ এভাগ দিলে ।

মমতাই থিয় দি হাঁহি হাঁহি মন্তব্য দিলে : ইচ্ছা, ধৰোতাজনহে
দেখো বাগবি পৰিণা ? ধৰোতাই হ'লগৈ পৰোতা—

: তুমি যি জোৰেৰে গাত পৰিণা,—লাজ লাজ ভাবেৰে চন্দনে
ক'লে ।

: দুখ পালানেকি ? চাও । ছাৰ্টটোত অলপ বোকা ল'গিল ।

: তিৰু আ'হ । তোমাৰহে কাপোৰ তিতিল ।

: এতিয়াই উকাই যাব । ব'লা এতিয়া ।

চন্দনে নাৱৰীয়াক তাতে বনলৈ লৈ, পাৰৰ ওখ গড়ালৈ উঠি গ'ল ।
লগতে মমতা ।

: আজি ফুলমণি থাকিলে বৰ ফুটি পালেহেঁতেন । মনত ই কৈ
কৈ চন্দনৰ পাছ লয় ।

নৈৰ গড়া এৰি এডবা-দুডবা বহুডবা কহুৱা । গুপ্ত ক'হুৱাব
মাজে মাজে লুকাডাকু খেলি ফুৰিছে পুৱাৰ বতাহ এছাটিয়ে । পানীৰ
চৌৰ দৰে কহুৱাব চৌবোৰ কিন্তু চঞ্চল নহয়, ইমান গতিশীলো নহয় ।
কিন্তু সেই তবজৰ মাজতো আছে এটা নুদু গতি,—যি গতি ধীৰ-স্থিৰ,
যি গতিয়ে মনত পেলায় এৰি যোৱা মাক-দেউতাকৰ ঘৰলৈ উভতি
উভতি চাই চাই গৈ থকা জীয়াৰীৰ কথা ।

কহুৱাব মাজে মাজে আঙুৱাই গ'লে পোৱা যায় ওখ-চাপৰ টিলা-
বোৰ । টিলা দুটামান পাৰ হৈ এটা শুহাৰ দৰে শিলৰ বেৰ থকা
এডোখৰ ঠাই । তাৰ দাঁতিতে পুৰাতত্ত্ব বিভাগে মাটি খানি আছে ।
কিছুমান পুৰণিকলীয়া ইটা পাইছে । এই ইটাবোৰ শ শ কপি পিছতো
নিৰ্দ্ধাৰিতকৈ খুপাই থোৱা অৱস্থাতে পোৱা হৈছে । পুৰাতত্ত্ব বিশেষজ্ঞ-
সকলে ভাবে কোনোবা কাহানি নিশ্চয় এই অঞ্চলত ডাঙৰ জনপদ
আছিল ; সভ্যতা সংস্কৃতিৰ কেন্দ্ৰ আছিল ।

মমতাই এটা ইটাৰ খুপৰ ওচৰত থিয় দি কয় : অবশ্যৰ অৱ-
স্থানতো যে কিমান সম্পদ থাকে !

ঃ দেখিছো—অবশ্যৰ গ্ৰেমে ভোমাকো ছুইছে।—চন্দনৰ মন্তব্য শুনি, মমতাই খন্তেক মূৰ তুলি এটা সৰু হাঁহিৰে ক'লে : সজদোষ ! কিন্তু হঠাতে অলপ গছীন হৈ, তলত পৰি থকা এডোখৰ ভঙা ইটা তুলি লৈ কৈ গ'ল : আচলতে কি জানা চন্দন ! অবশ্যৰ মাজতে জনপদ গঢ়ি উঠে আৰু নগৰ মহানগৰো কালক্ৰমত অবশ্য হৈ পৰে। বৰ-দেউতাই কেইমাহমান আগতে আমাক অকণাচলৰ ছিকিয়াং জিলাৰ লিকাৰালিৰ ওচৰৰ মালিনীখানলৈ নিছিল। তাত বিৰাট অবশ্যৰ মাজত যিবোৰ পুৰণি কলীয়া মূৰ্তি, ভাস্কৰ্য্য, খটখটি আদি খানি উলিয়াইছে,—ভাৰিবি নোহোৱা। এসময়ত নিশ্চয় সেই অবশ্যও বিৰাট জনপদ আছিল।

চন্দন আৰু মমতা আৰু আঁতৰলৈ গৈ থাকিল। চন্দনে ক'লে যে— তেওঁ মালিনীখানৰ কথা শুনিছে। চিলা পথাৰৰ পৰা আলভলৈ যোৱা বাটৰ সোঁপিনে সেই ঠাইডোখৰ। চোৱাৰ ইচ্ছা আছে যদিও তালৈ যোৱা হোৱা নাই বুলি চন্দনে ক'লে।

ঃ চাবা মমতা, সেইদিনে কাঁইটীয়া গছবোৰ।

চন্দনৰ কথাত সহাঁৰি দি, হাতখন আগুৱাই দিলে। চন্দনে মমতাক হাতত ধৰি এটা টিলাৰ মূৰত থিয় দি দূৰলৈ চাই ব'ল। টিলাৰ নানলৈ চাই থকা এহাল ডেকা-গাভৰুক উঠি অহা সুকলৰ কিৰণমালাই যেন অজকাৰ অতীতৰ বহু বহস্যৰ সন্ধানহে দিব খুজিছে।

টিলাটোৰ নামনিৰ সৌ ভয়ভূগবোৰেও অতীতৰ জনপদৰে স্বাক্ষৰ বহন কৰে। ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ উপনৈবোৰে ঘনাই সোঁত সন্ধান, ফলত বহু ঠাই নৈৰ গৰ্ভত সোমায়, আকৌ পল্লসুৱা মাটি ভুইকঁপত ওখ হৈ জনবসতিৰ থল হয়। পঞ্চাশৰ ভুইকঁপত ভেনে কত নগৰ জনপদ নিশ্চিহ্ন হ'ল। ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ তলভাগ ওখ হৈ বানপানী বহনীয়াই ভাঙবলীলাৰ সৃষ্টি কৰিলে। এয়াতো সিদিনাৰ কথা। যুগে যুগে এনেদৰে প্ৰকৃতিৰ বুকুত ধ্বংস আৰু সৃষ্টিৰ খেল চলে। সমাজ-বিজ্ঞানৰ দিশেৰে এইবোৰ খেলৰ পৰিপাতিৰ মাজত অধ্যয়নৰ বিশাল গন্তব্যপাথৰ লুকাই থাকে। সেয়েহে মমতাৰ দৰে সমাজবিজ্ঞানৰ

কৌতূহলীসকলক প্ৰাচীন উন্নতত্বৰে বেছি আকৰ্ষণ কৰে। নতুন-নিৰ্মাণৰ চাঞ্চল্যৰ দৰে অতীত আৱিষ্কাৰৰ উদ্ভেজনাওতো কম নহয়।

মানুহক লৈয়ে সমাজ। ব্যক্তি আৰু সমষ্টিৰ উত্থান-পতন, বিভিন্ন পৰিবেশত মানুহৰ সামাজিক জীৱনশাস্ত্ৰৰ অধ্যয়নেই সমাজ-বিজ্ঞান। একোটা অঞ্চলৰ জনসাধাৰণৰ বিভিন্ন কালত সামাজিক, অৰ্থনৈতিক, সাংস্কৃতিক বিৱৰ্তন, ভৌগোলিক পৰিবেশ, ভাষা, ৰীতি নীতি, আইন-কানুন আদিৰ প্ৰভাৱ, আৰু সেইবোৰৰ লগত আন আন অঞ্চলৰ সম্বন্ধ তথা বৈপৰীত্যৰ অধ্যয়নৰ আৱশ্যকতা নুই কৰিব নোৱাৰি। সমাজবিজ্ঞান হ'ল—মানুহৰ অধ্যয়ন। বিভিন্ন মনৰ, বিচিত্ৰ মানৱৰ অতীত, বৰ্তমানৰ কাছিনীক্ৰম কিমান চাঞ্চল্যকৰ, কিমান আকৰ্ষণীয়, তাক সহজেই অনুমান কৰিব পাৰি।

টিলাৰ চূড়াত থিয় হৈ থকা চন্দন আৰু মমতা। ডেকা আৰু গাভৰু। এয়া যেন যুগে যুগে, দেশে দেশে সৃষ্টিৰ গতিপ্ৰবাহৰ দুটা জীৱন্ত প্ৰতীক।

দূৰৰ পৰা কাৰোবাৰ বাঁহীৰ লেনিঙৰা সুৰ এটা জ্বলন্ত হৈ আহিছিল। সেই সুৰ—মনৰ জনক কৰ খোজা অথচ 'বুক ফাটিলেও মুখ নুফুটা' অৱস্থাৰ নোকোৱা কথাৰ ক্ষীণ প্ৰতিধ্বনি। অসমৰ গাওঁ অঞ্চলৰ ডেকাৰ বিননি, গাভৰুৰ হাবিয়াস মূৰ্ত কৰি তোলা বিহগীতৰ কলিবোৰে চিৰন্তন সৃষ্টিকামী যৌৱনৰে জয়গীত গায়।

চন্দনে সেই সুৰ শুনি কৌতূহলৰে মমতালৈ চায়। তেওঁৰো নকৰা প্ৰশ্নটো হয়তো এনেধৰণৰ; এই হাবিৰ মাজতো, নেপোৱাৰ বিননি!

মমতাই চন্দনক কয়, হব কোনোবা মহাবখীয়া—সুৰটো মন কৰিছানে? মমতাই গুণগুণাই গালে,

“ভোলৈনো চাওতে জপনা ডেওতে

বিজিলে অঘোৰা হলে

ভোৰে মনে গ'লে—~~খোৰে~~ মনে গ'লে

কি কৰিব অজ্ঞানি কলে।”

গীতফাঁকি শুনাই, মমতাই এক অৰ্ধপূৰ্ণ দৃষ্টিৰে চন্দনলৈ চাই
হাঁহিলে।

চন্দনেও অলপ হাঁহি ক'লে : কিন্তু বঙালী বিহলৈতো বহুদিন
বান্ধী! চেনাইলৈ মনত পৰিলেইনে ?

: বুজিছা চন্দন। এটা বয়সত ডেকা-গাভৰুৰ বাবে বঙালী বিহ
সন্ময়েই। পজিকাৰ পাত চাই তেতিয়া বিহ নাহে নহয়। মনৰ
জগতত যেতিয়াই তেতিয়াই বিহ হ'ব পাৰে।

: দেখিছোঁ, তুমি মনস্তাত্ত্বিকো। দুয়ো হাঁহি হাঁহি হেন সুৰৰ
পিনলৈ, টিলাটোৰ নামনিলৈ নামি গ'ল। শেষ কথা শুনা গ'ল,

“ : ব'লাচোন সেই মনৰ গৰাকীজনক লগ ধৰোঁগৈ।

টিলাৰ আঁৰৰপৰা তেতিয়াও সুৰৰ জাক জাক লহৰ আহি
আছে। সুদূৰৰ সুৰবোৰ, আৰু সেই সুৰে মন পৰশা চন্দন-মমতাৰ
হাঁহিৰ শেষ বেশবোৰ তেতিয়াও সজীৱ হৈ আছে। আৰু সজীৱ
হৈ উঠিছে ক্ৰমে তীব্ৰ হৈ অহা সূৰ্য্যৰ জ্যোতিৰেখাবোৰ।

দেওবাৰৰ সেই পুৱা, নৈৰ পাৰৰ কঁহুৱাজাকৰ মাজে মাজে
ক'ৰোবাক বিচাৰি উৰি ফুৰিছিল বাঁহীৰ সুৰ—‘তোৰে মনে গ'ল,
মোৰে মনে গ'লে----।’ সেই সুৰৰ লহৰ বাগৰি বাগৰি নৈৰ ভটী-
য়নিত গা ধুই, তিতা গাৰে পানীৰ কলহ কাষত লৈ ঘৰলৈ ৬-৩।
গাভৰুজাকৰ কাৰ দেহ-মনত জুই জ্বলালে কোনে খবৰ লয় ?

বাঁহীত সুৰ তোলাজন বামু ওৰাং। বনুৱা ডেকা। আজি তিনি-
পুৰুষ হ'ল—বামুৰ গৰিয়াল ইয়াতে আছে। সি অসমীয়া নহৈ হ'ব
কোন ? খলুৱা সংস্কৃতিৰ লগত জাহ গৈছে সিহঁতৰ গৰিয়াল আৰু
বহু চাহবনুৱাৰ গৰিয়াল। ১৮৬০ চনত বামুৰ আজোককাক ইণ্টা
ইন্ডিয়া শ্ৰীলঙ্কা কোম্পানীৰ জাহাজত উঠি আহিছিল। আজোককাক
উত্ততি গৈছিল কুৰি বছৰ পিছত। পুতেক মগনে বাগিচাৰ কাষৰে
গাঁও এখনৰ অসমীয়া বিধবা কপমণিক বিয়া কৰাইছিল। সিহঁতৰ
পুতেক জঙ বেহেৰা। জঙৰ নুমলীয়া পুতেক বামু। কিন্তু পঢ়াশুনা

কৰিছে। নৈপৰীয়া অসমীয়া গাঁৱৰ গাভৰু চেনেহীৰ লগত তাৰ পৰিচয় হৈছিল—ইউনিয়নৰ নেতা শঙ্কৰৰ যোগেৰে। শঙ্কৰ শই-কীয়াৰ ভনীয়েক চেনেহীৰ খামুচীয়া ককাল অকল উঠন বুকুৰ নাচোনৰ ছেৱত সি উতলা হৈছিল। ৰামুৱে বাঁহীত ঋমুৰৰ সুৰ তোলে, আৰু চেনেহীৰ বিহবলীয়া নাচোনৰ সুৰো ক্ৰমে তাৰ বাঁহীত ধৰা দিয়ে।

কিন্তু সুৰৰ পৰশেইতো সকলো নহয়। মনৰ খবৰ লৈ বা দিয়েই জানো যৌৱনৰ তৃপ্তি হয়? নিতান্ত আপোন কৰি লবলৈ এজন ডকা আৰু এগৰাকী গাভৰুৰ মনৰ আকৃতিৰ হাঁশকাৰৰ অন্ত পেলোৱাৰ প্ৰস্তুতি আছে।

আৰু সেই কথাকে ৰামু ওৰাওৰ পৰা সিদিনা জানিলে চম্পনে, উপনদ্ধি কৰিলে মমতাই। এই সুৰক জীৱন দিবৰ সংকল্প লৈ সিদিনা মমতা উভতি আহিছিল। তেওঁ নিজেও অনুভৱ কৰিছিল যেন এই সুৰৰ বিননি অকল ৰামুৰে নহয়। এই সুৰৰ আঘাতে অকল চেনেহীকে জানো উতলা কৰে? আলিবাটলৈ চাওঁতে হাতৰ মাকো সৰি পৰা চেনেহীৰ দৰে মমতাৰ নিজৰো মনৰ এচুকত জানো কাৰোবাৰ বাবে প্ৰতীক্ষাৰ অনুভূতি এটা নাই??

দিন যায়। আৰু এদিন মমতাৰ মধ্যস্থতাতেই চেনেহীৰ মাক-দেউতাক ৰাজী হয় চেনেহীক ৰামুলৈ দিবলৈ। ইউনিয়নৰ নেতা ককায়েক শংকৰৰ আপত্তিতো আগৰে পৰা নাছিলেই। “তোৰে মনে গ’লে মোৰো মনে গ’লে, কি কৰিব বিজাতি কুলে”—এই প্ৰশ্নৰ সমাধান হ’ল প্ৰায় এমাহ পিছত যেতিয়া ৰামু ওৰাওৰ ঋমুৰ গীতত দুটা সংস্কৃতিৰ সমন্বয়ৰ এনাজৰীভালি আৰু কটকটীয়া হোৱাৰ সুৰ শুনা গ’ল :

“মিলিলেৰে সখি
হাৰাগ ৰতন
কাটিব দুজনে মিলি
সুখেৰ জীৱন।”

ফুলমণি, জ্বামণি, বতন, বুধুহাইতে গীত-নাচেৰে বস্তি উজল-মাখল কৰি তুলিলে। চন্দন-মমতাই বামু ওৰাওৰ ঘৰৰ পৰা চেনেহী শইকীয়াৰ গাৱলৈও গ'ল। চেনেহীহঁতৰ চোতালত বিয়া নামৰ জাউৰি। এসময়ত দৰাঘৰীয়া আছিল। বামুৰ লগত চেনেহীৰ বিয়া হৈ গ'ল। ...

বিয়াঘৰৰপৰা উভতি অহাৰ পৰত চন্দন আৰু মমতাই এইদৰে সমাজ জীৱনত গঢ়ি উঠা সংহতি সমন্বয়ৰ কথা পাতিলে। বহুত কথা।

চন্দনে মাজতে ক'লে : এটা কথা মমতা। বাগিচাৰ বনুৱা, আৰু খেতিপথাৰেৰে ভৰা গাওঁ-বস্তিৰ মানুহবোৰক উছৰ-আনন্দই আপোন পাহৰা কৰে। কিন্তু মন কৰিছানে, সকলোৰে মনত এটা অভাৱৰ যন্ত্ৰণা।

মমতাই সহানুভূতি ভৰা কণ্ঠেৰে কৈ যায় : এইসকল লোকৰ জীৱনত শিক্ষাৰ অভাৱ আৰু অভাৱ খোৱা-পিজ্জাৰ নিশ্চয়তাৰ। আত্মবিশ্বাস হেৰুৱাই, মদ-হাড়িয়াৰ মাজতে বহুতে আপোন পাহৰি থাকে। সুবিধাবাদীসকলে শোষণ চলাই যায়। এইবোৰ শোষিত জনসাধাৰণৰ শুকান ওঁঠত হাঁহি বিৰিঙাই তোলাৰ দায়িত্ব আমাৰ শিক্ষিত সমাজৰ।

: কিন্তু বৰ্তমানৰ সমাজ ব্যৱস্থাত সি জানো সম্ভৱ ?

: সম্ভৱ কৰিব পৰাতহে আধুনিক বৈজ্ঞানিক যুগৰ কৃতিত্ব নিৰ্ভৰ কৰিছে। তাকে কৰিব নোৱাৰাত দিশহাৰা হোৱা হতাশসকলৰ উজ্জ্বল আচৰণো কাম্য নহয়। তেনে পৰিবেশেই এদিন তোমাকো চন্দন, মহানগৰৰ পৰা ওফুৰাই পঠিয়াইছিল।

চন্দন মনে মনে থাকিল। তেওঁৰ মনৰ কথাৰূপে যেন মমতাই কৈ গৈছে। 'এবা ভালপোৱা পৃথিৱী : পৰা তেওঁ পলাই ফুৰিবলগীয়া হ'ল কিয় ? এটা বিৰাট সভাৱনাৰ অপচয়ক তেওঁ কিয় মানি ললে ?

পুনৰ মমতাই কৈ গ'ল : চোৱা চন্দন, পৃথিৱীখন এৰি তুমি পলাবা ক'লৈ ? পৃথিৱীক আমি ভালপাওঁ। পৃথিৱী মানে সৌৰজগতৰ

ভুখণ্ড নহয়। ভূগোলৰ কাল্পনিক বেখাৰে গঢ়া দেশ-মহাদেশ নহয়। পৃথিবীৰ অৰ্থ পৃথিবীৰ প্ৰাণী। ভূমি সকল থাকোতে শহা এটাক মানুহ কৰিব খুজিছিল। বৃখনকাইয়ে বাস্তবটোক চেনেহৰে আগোন কৰি ৰাখিছে। এনেহুলত তোমাৰ মোৰ দৰে শিক্ষাদীক্ষা লাভ কৰা সকলে সমাজখনক—মানুহজাতিক আনন্দ দিবলৈ কিছু ভাগ স্বীকাৰ কৰিব লাগিব।

কিছুপৰ দুয়ো মৌন হৈ ৰ'ল।

জীপৰ স্টিয়াৰিং ঘূৰাই এটা বেকাপথ পাব হোৱাৰ লগে লগে চন্দনে মনত পেলালে সিদিনাৰ কথা। এই মনজুলি বাগিচাৰ মালিক শ্ৰীউত্তম বৰুৱাক লগ পোৱাৰ আগমূহূৰ্ত্তত চন্দনে তিনিটা বাটৰ মূৰত থিয় হৈ সিদিনা ভাবিছিল এৰি অহা মহানগৰৰ কথা আৰু নিজে বাছি লোৱা অৱণ্যৰ কথা। তাৰ পিছত কালক্ৰমত, পৰিবেশৰ সাল-সলনি হৈ শেষলৈ এই তৃতীয় পথত যে তেওঁ ভৰি দিছিল। আৰু সেই পথেই আজি তেওঁৰ গতি সীমিত কৰিছে। এটা অজান পৰিবেশ, এটা অচিনাকী বন্ধনে ক্ৰমে যেন মেকৰাই ধৰিছে। এই বনুৱা, এইসকল গাওঁৰ সবল খেতিয়ক, তেওঁলোকৰ সুখ-দুখ, আনন্দ উছৰৰ সমভাগী হৈ পৰিবলগীয়া হৈছে। সেই-সকলৰ মাজত চন্দনো এজন হৈ পৰিছে। লাহে লাহে মানুহবোৰক ভাল লাগি আহিছে—ভাল লাগি আহিছে পৃথিবীখনক।

এইসকল খাটি খোৱা লোকৰ মজলৰ কাৰণে কাম কৰাতো এটা আনন্দ আছে; এটা মাদকতা আছে। ইমান অস্বাস্থ্যকৰ অৱস্থাত বাগিচাৰ বনুৱাসকলে দিন নিয়ায়। কিমানে এওঁলোকক ঠগ-প্ৰবন্ধনা কৰে। আজি তিনিমাহ হ'ল, নতুন মেনেজাৰ অহাৰ। তাৰ আগতে সহকাৰী মেনেজাৰ হিচাপে—এইসকল লোকৰ সান্নিধ্যলৈ চন্দন আহিছিল যদিও, ইমান ওচৰৰ পৰা বনুৱাসকলৰ সমস্যাৰ পৰিচয় পোৱা নাছিল। মিস্টাৰ জনৰ অৱজ্ঞানৰ পিছত, তেওঁ প্ৰকৃততে এই তিনিমাহৰ অধিক কাল বাগিচাৰ কামত যোগ দিয়া নাই। মাজে-সময়ে ফেটীৰীলৈ অৱশ্যে যায়। নতুন মেনেজাৰ মিস্টাৰ সিঙে তেওঁক ভাল পায়; কথা-বতৰা পাতে। কিন্তু

চন্দনে দেখিছে নিষ্ঠাৰ সিঙৰ মনতো যেন এটা যন্ত্ৰণাই সততে জ্বিয়া কৰি থাকে। কাম-কাজত ইমান ধীৰ-স্থিৰ, অথচ কিবা যেন এটা অতৃপ্তিৰ ভাব অসতৰ্ক মুহূৰ্ত্তত চকুৱে-মুখে বিৰিঙি ওলায়।

আনহাতে এই তিনিমাহৰ অধিক কাল প্ৰায়বোৰ বনুৱা বন্তি, ওচৰৰ খেতিখোলা আৰু গাঁও-ভূইত মমতা-ফুলমণিহঁতৰ লগত ঘূৰি-পকি চন্দনে এটা নতুন জীৱনবোধৰ তৃপ্তি পাইছে। এই তৃপ্তিৰ অনুভূতি কেনে ধৰণৰ তাক বিবৰি বুজাই কোৱা টান; অথচ উপলব্ধি সহজে কৰিব পাৰি।

১৯৪৬ চনত শিৱসাগৰ মহকুমাৰ চণ্টক বাগিছাত বনুৱাৰ আন্দোলন হৈছিল। মালিকে গুলী চলোৱাত বনুৱা বাংকু ওৰাওৰ মৃত্যু হৈছিল। চণ্টকলৈ গৈ তাৰ বুঢ়ামেথাসকলৰ মুখত চন্দনে সেই ঘটনা শুনিছিল। বনুৱা ৰাইজে এতিয়াও শ্ৰদ্ধাৰে ৰুটিছ সাম্ৰাজ্যবাদৰ প্ৰথম চাহ-বনুৱা স্বহীন হিচাপে বাংকু ওৰাওক সোঁৱৰে। সেই সময়তো মনজুলি বাগিছা চাহাবৰ আছিল। সেই বছৰতে শ্ৰীউত্তম বৰুৱাই বাগিচাখন কিনি। তেওঁ আগৰ মেনেজাৰ নিষ্ঠাৰ জনক ৰখাই থৈছিল। কাৰণ নিষ্ঠাৰ জনেও নিজৰ পৰিয়াল নিশ্চিহ্ন হোৱা বাবে ইংলেণ্ডলৈ উভতি যাব খোজা নাছিল। তদুপৰি নিষ্ঠাৰ জন বৰ উপাৰ্জনী আছিল। সেয়ে চণ্টকৰ ঘটনাৰ পিছতো তেওঁ এই বাগানত বনুৱা ইউনিয়ন গঠন কৰোঁতে হকা-বধা কৰা নাছিল।

চন্দনে মমতাৰ মুখৰ পৰাই শুনিছে যে শ্ৰীউত্তম বৰুৱাৰো স্বাধীনতা আন্দোলনৰ প্ৰতি সহানুভূতি আছিল। বিয়াল্লিশৰ জনজাগৰণৰ সময়ত বহুতো বিপ্লবীক তেওঁ ধনেৰে সহায় কৰিছিল। অসম চাহ শ্ৰমিক ইউনিয়নৰ শাখা ইয়াত স্থাপিত হোৱাত শ্ৰীবৰুৱাই বাধা দিয়া নাছিল। উত্তৰ অসম চাহ কৰ্মচাৰী সংঘৰ কৰ্মী আছিল শব্দৰ শইকীয়া। তেওঁৰ ভনীয়েক চেনেহী। আৰু এই চেনেহীকে বিয়া কৰালে বনুৱাৰ ল'ৰা ৰামু ওৰাও।

সেইখন বিয়া পতাত মমতা আৰু চন্দনৰ মনে-প্ৰাণে সহযোগ আছিল। সেয়ে আজিৰ এই আনন্দ উল্লেখৰ ভাগ দুয়ো সাদৰি লৈছে।

আৰু এটা সময়ত নিশা দুয়ো উভতিছে নিজৰ নিজৰ থকা
ঠাইলৈ ।

দিন যায় । মনজুলি বাগিছাৰ সানি লগা শিৰীষ গছৰ ছাঁত
নহপহকৈ বাঢ়ি অহা চাহগছবোৰ সেউজীয়া হৈ থাকে । কিন্তু তাৰ
মাজে মাজে থকা পানী যোৱা লোৰ আৰু দোং-খালবোৰত সাপো
থাকে, বেঙো থাকে । নিতৌ পুৱা আবেলি জুম পাতি 'ডক জাকে
পাত তোলা চাই ডাল লাগে । চাওঁ তাৰহে ডাল লাগে । কিন্তু
দিনটোৰ অন্তত যেতিয়া সেই পাতবোৰ ওজন কৰি সিহঁতৰ জীৱনৰ
মূল্য নিকাশিত হয়, তেতিয়া সেই জাক গাভৰুৰ মুখৰ হাঁহি নাইকিয়া
হয় । চকুত জলিব খোজা ফোড়ৰ অগনিও নিস্তেজ হৈ হতাশ-
মলিনহৈ পৰে । তাৰ পিছত থৰক-বৰক খোজেৰে ঘৰ । ঘৰত
খোৱা-বোৱাৰ সমস্যা । ল'ৰা-ছোৱালীৰ কান্দোন । গিৰীয়েক
বা দেউতাকে স্বার্থপৰভাৱে বাগীয়াল বস্তুৰ মাজত নিজকে এৰি
দি গালি-শপনি আৰু মাৰধৰ কৰি নিজৰ মনৰ ফোড় পাতলায় ।
ফলত এইজাক গাভৰুৱে—এইজাক মাতৃয়ে নাৰীসুলভ কোমলতা
অকালতে হেৰুৱাই পেলায়—

মনজুলি—ব্যতিক্ৰম নহয় । অসমৰ শ শ চাহ বাগিচাৰ আঁৰৰ
এয়া গতানুগতিক কাহিনীক্ৰম । তাৰ মাজতে কিন্তু পৰিচালকসকলৰ
অক্লান্তশীয়া জীৱন যাতে আমনিদায়ক নহয়, তাৰ ব্যৱস্থা ঠিকেই
থাকে । ক্লাব, ছুইমিং পুল, পাৰ্টি, পিকনিক, সুৰা, নাৰী, কুন্নি-
মতাৰে সৃষ্টি কৰা তথাকথিত মুক্ত জীৱন । কিন্তু এয়েই জানো
মুক্ত জীৱন ? জেতুকাৰ সেউজ আৱৰণ পিহি-মোহাৰি চকু চমকোৱা
বস্ত্ৰম আভা উলিওৱাৰ দৰে, পৰিবেশে বাধ্য কৰা চিন্তাহীন মগজুৰ
প্ৰকাশনকতো মুক্ত জীৱন বুলি কব নোৱাৰি ! অথচ প্ৰকৃতিৰ
মাজত হেৰাই যোৱাৰ কল্পনায়ো অলস মনৰ মাজত প্ৰকৃত মুক্ত মনৰ
সজ্জিয় অনুভূতি যোগাব নোৱাৰে ।

এনে বিকল্প পৰিস্থিতিৰ মাজেদি আহিল চন্দন ; আহিছে মনোহা ;
এহিছিল বহুজন ; আহিও থাকিব । তাৰ মাজত জীৱিকা

হাড় চুহি জীয়াই থকা হেজাৰ হেজাৰ বনুৱা। অন্যহক আড়ম্বৰ আৰু আত্মতুলিৰে বাবু-কেবালীসকল, আচহুৱা ডাবেৰে অহমিকা দেখুওৱা মেনেজাৰ, সহকাৰী মেনেজাৰসকল, আৰু মাজে-মধ্যে নিজৰ শক্তিশালী স্থিতিৰ আভাস দিবলৈ অহা মালিকসকলো নিজৰ চিন্তা-ধাৰণাৰ ক্ষুদ্ৰ বৃত্ত একোটাত ঘূৰি থাকে। তাৰ মাজতো প্ৰতিজন ব্যক্তিৰ নিজৰ সুকীয়া সমস্যা থাকে। পৰিয়ালৰ সমস্যা থাকে আৰু নিজ পৰিধিৰ চাৰিওকাষে থকা বিভিন্ন বৃত্তৰ লগত সংযোগ সমন্বয়-সংঘৰ্ষৰ প্ৰশ্নও থাকে।

এদিন এনে এটা পৰিস্থিতিত মনজুলিৰ বুকুৰপৰা মিষ্টাৰ জন আঁতৰি যাবলগীয়া হ'ল। এনে এটা পৰিস্থিতিত কিছুদিনলৈ একে মালিকৰে সোণাজুলি বাগানৰ সহকাৰী মেনেজাৰ অৰুণ বৰাও মনজুলিত কিছুদিন থাকি গ'ল। সেই কেইদিনতে অবিবাহিত বৰাৰ আন বহু নাবীৰ ওপৰত চকু পৰাৰ দৰে, মমতাৰ ওপৰতো কামনাৰ দৃষ্টি পৰিল। বিশেষকৈ চন্দনৰ লগতে ব্যস্ত থকা মমতাক দুদিনলৈ হ'লেও নিজৰ কাষলৈ আজুৰি আনিলেহে তেওঁৰ পৌৰুষত্বৰ গৌৰৱ বাঢ়িব, তেনে ভাব হ'ল। সেয়ে বেডমিষ্টন খেলাৰ ছলেৰে ডাক্তাৰ গগৈৰ ঘৰলৈ আহ-যাহ কৰিলে। মমতাই সময় অনুসৰি খেলত যোগ দিলে, হাঁহি-মাতি কথা-বতৰাও গাতিলে। কিন্তু যিটো অৰ্থত বৰাই সান্নিধ্য বিচাৰি আহিছিল, সেয়া সফল নহ'ল। আহত অভিমান লৈ বৰাই চন্দনক গাঁৱলীয়া বুলি ইতিকিং কৰিছিল। মমতাই বৰাক সাৱধান কৰা সুৰত এদিন ক'লে যে, চন্দনক বাগিচাৰ মালিক শ্ৰীউত্তম বৰুৱাই আশ্ৰয় দিছে; চন্দনৰ মনত আঘাত লাগিব পৰা কোনো কথা, কোনো কাম তেখেতে সহ্য নকৰিব।

নতুন মেনেজাৰ প্ৰতাপ সিং আহিল। লগত তেওঁৰ অতি আধুনিক আৰু কৃত্ৰিমতা ভাল পোৱা পত্নী-পত্নী সিং। ল'ৰা দুটা পঢ়ে ছুন স্কুলত। মিছেছ পত্নী সিঙৰ বয়স যদিও চল্লিশ, প্ৰসাধনে তেওঁক পঁচিশৰ ওচৰলৈ হোঁহকাই নিছে। লাহী কঁকাল, উন্নত পল্লোখৰ, হাঁহিথকা যেন লগা ঈষৎ সজল চকুজুৰি, ওখ দেহৰ গঠন আৰু চকল পণ্ডি-পত্নী সিঙৰ বৈশিষ্ট্য। প্ৰথম দিনা বাংলোত সোমাই চোফা-

খনত 'ওফ্' বুলি দেহাবয়ব পেলাই দিয়াৰ সময়ত, বাগিচাৰ ছেড়-
লাৰ্কে ভালৰি বোলাই কৈছিল, "মেম ছাহাবৰ ভাগৰ লাগিছে চাঙ্গৈ !"

আচৰিত ধৰণে হাঁহি, ছোফাৰ পৰা উচাৎ মাৰি উঠি পলী
সিঙে কৈছিল, "Oh, No No, বৰবাবু, প্ৰতাপক সোধা—তেওঁৰ
আপত্তি যেমই কেতিয়াও ভাগৰি নপৰো। Is it' not ?"—মেনেজাৰ
প্ৰতাপ সিঙে অস্বস্তিবোধ কৰি বাংলোটা দেখুৱাই—মেলি দিবলৈ অহা
বৰবাবুক বিদায় দি ক'লে যে অলপ পিছতে ফেটবীলৈ তেওঁ যাব,
তাতে সকলোকে লগ পাব। —পলীয়ে এনে এটা বসন্ত পৰিবেশৰ
পাতনিতে সামৰণি পেলোৱা গিবীয়েকলৈ কেবাহিকৈ চাই সুছৰিয়াই
দ্রুতগতিৰে কাঠৰ চিৰিৰে বঙলাৰ ওপৰলৈ উঠি গ'ল। চঞ্চল চৰণৰ
লগতে দেহৰ ভাঁজে ভাঁজে এটা তবজাঘ্নিত গতিৰ সৃষ্টি কৰি পলীয়ে
তেওঁৰ সচৰাচৰ জীৱনৰ আন এটি অধ্যায় আৰম্ভ কৰিলে।

বিচিত্ৰ জগতত বিচিত্ৰ চৰিত্ৰৰ সমাবেশ,—আক পলীও তেনে এটি
চৰিত্ৰ মাথোন। যৌৱনৰ প্ৰতিটো মুহূৰ্তক আমোদ উদ্বেজনাৰে ধৰি
ৰখাৰ প্ৰচেষ্টাত ব্যস্ত পলী সিং। পলী সিং আগতে আছিল পলী
চৌধুৰী। ধুবুৰীৰ মিছ পলী চৌধুৰী এদিন আছিল কলেজৰ 'বিউটী
কুইন'—সৌন্দৰ্য্য ৰাণী। সি বাটেৰে মিচ পলী-চৌধুৰীয়ে খোজ
কাঢ়িছিল, তাৰ দুয়োকাষে বড়ুৰু চকুৰ শাৰী জিলিকি উঠিছিল। আক
এই আকৰ্ষণৰ কেন্দ্ৰ হোৱা গৌৰৱতে পলীৰ মনোজগতত সততে এটা
অস্থিৰ বা-মাৰলী উঠিছিল। কিন্তু সময় বৰ নিষ্ঠুৰ। সি কাৰো বাবে
বৈ নাথাকে। প্ৰতিটো মুহূৰ্তই, প্ৰতিটো দিনে, প্ৰতিটো মাহে, প্ৰতিটো
বছৰে নিষ্ঠুৰভাৱে মানুহৰ দেহত আঁচোৰৰ পিছত আঁচোৰ মাৰে।
ফুলৰ দৰে অকণিৰ হাঁহি ক্ৰমে সময়ৰ আঁচোৰত কামনাৰ কাঁইটে
আবৰি ধৰে। উদ্দাম কিশোৰ কিশোৰীৰ দেহত এহাতে সৌন্দৰ্য্যৰ
খুপ আক আনহাতে দেখা দিয়ে সন্নী সজ্ঞানৰ আকুলতা। উদগু
যৌৱনো ছিৰ হৈ নাথাকে,—ক্ৰমে মধ্যাহ্নৰ পৰিবেশত জাহ দৈ থাকে।
আক শেষত বাৰ্দ্ধক্যই এদিনৰ ফুলকলি, পিছৰ প্ৰস্ফুটিত পুষ্প আক
ক্ৰমে হাউলি পৰা দেহাবয়বক সামৰি লৈ ছবিৰ এটি মুহূৰ্তত ধমকাই
দিলে। পতিৰ ৰসি ৰক্তি হয়, ভেঙে সেই মুহূৰ্ততহে; জীৱনৰ যদি

জিৰণি হয়, তেন্তে সেইটো মুহূৰ্ত্ততহে। তাৰ পিছত ? তাৰ পিছতো
অনন্ত গতি,—জানীজনে কয়। আনসকলে কয় অনন্ত সমাপ্তি,
খেনোৱে কয় সাময়িক বিৰতি।

এয়ে যদি সকলোৰে পৰিণতি, তেন্তেহ'লে পাখিব সুখ-সন্তোষেৰে
যৌৱনৰ মুহূৰ্ত্তবোৰ ভৰাই নতুলিম কিয় ? কিয় প্ৰাণৰ পিয়লা ওপচাই
ভাগপোৱাৰ মাজেৰে জীৱন যুত্থাৰ ভেদাভেদ নাইকীয়া কৰি নিদিন ?
গালিবেওতো কৈছিল :

মুহাব্বতমো নহী ফৰ্ক

জীনে ঔৰ মৰণেকা—

এনেদৰেওতো যুক্তিৰ জাল উঠিব পাৰি। হয়তো পলী চৌধুৰী
আৰু পলী সিঙৰ মনতো এনে ধৰণৰ চিন্তাই ঠাই পাইছিল। অথচ
এই কামনাৰ অভিযানতো লেকান নাথাকে। দুবছৰ গতিৰ ঘোড়াত
উঠি আনন্দ উদ্ভেজনা অনুভৱ হয়, কিন্তু কল্পনাস হোৱাৰোতো
অশাফা আছে।

হাজাৰোঁ খুহিছ এয়াসীকে

হব্ খুহিছপেঁ দম্ নিক্লে,

বহত নিক্লে মেৰে আৰমান

লেকিন ফিৰ্দ্দী কম্ নিক্লে

(গালিব)

এৰা, হয়তো পলীয়েও ভাবে 'হেজাৰ কামনা নোব এনে ধৰণৰ
যে প্ৰতিটো কামনাৰ বাবে মই প্ৰাণান্ত হওঁ হওঁ লাগে ; অনেক কামনা
মোৰ পূৰণ হ'ল কিন্তু তথাপিও সেয়া যেন কম।'

পলীয়ে প্ৰথমৰেপৰা সমবয়সী আৰু গাছলৈ কমবয়সৰ ডেকা-
ল'ৰাৰ সান্নিধ্য বিচাৰি আহিছে। বয়সক ধৰি ৰাখিব পৰাৰ প্ৰমাণ
হিচাপে তেওঁতকৈ কম বয়সৰ দুবছৰ যৌৱনৰ ডেকা পণ্ডিত বশ কৰাৰ
মাজত যেন কিবা এটা মাদকতা তেওঁ পায়। এটা অদ্ভুত মানসিকতা
বুলি হয়তো আনে ভাবে, বহুতে কয় এটা *desire d'âme* কল্পমনৰ
পৰাকী পলী। কিন্তু তেওঁ তেজী ঘোৰাত উঠি পোৱা উদ্ভেজিত আনন্দ

আপোন পাহৰা হয়। কোনো কথা নাই, কাইলৈ কি হ'ব, কিন্তু আজি
--ইমান নুজাবান আজিৰ প্ৰতিটো মুহূৰ্ত কিয় উপভোগ নকৰিব ॥

পলীয়ে হয়তো কোনো খেদ নেদেখুৱাই কব পাৰে —

-----আজি মোৰ পৰিচয়—মিছেছ পলী সিং। এদিন আছিলো
পলী চৌধুৰী। সিং নহৈ আক কিবা উপাধি মোৰ নামৰ লগত সাঙোৰ
খাই থাকিব পাৰিলেহেঁতেন। সেইকথা নিবৰ্থক। কলেজৰ প্ৰথম
বছৰতে মোক 'বিউটী কুইন' বুলি সকলোৱে কৈছিল। মোৰ সহপাঠী
সকলৰ লুন্ধ দৃষ্টি, আৰু প্ৰফেছাৰ কেইজনমানৰ ধৰা পৰাকৈ লুকাই
বখা কামনাৰ প্ৰকাশেও মোক আমোদ দিছিল। কিন্তু সেইসকলক
লুন্ধ-লুন্ধ কৰি বখাতেইতো মোৰ সৌন্দৰ্য্যৰ গৌৰৱ। গতিকে মই
ধৰা দিও দিও দেখুৱাই সহপাঠীসকলক উত্তেজিত কৰিছিলো আৰু
শিক্ষাদাতা গুৰুসকলক কৰিছিলো উদাসীন। কিন্তু মেচ' ফেটৰীৰ মিঃ
ব্ৰিবেদীৰ লগত, এছ ডি.ও জাহান আহমদৰ লগত, ডলপাইডৰিৰ
মিষ্টাৰ ছোনিৰ লগত পাতিছিলো বন্ধুত্ব। সেই বন্ধুত্বৰ পৰিধি জ্বলে
এটা এটা স্তৰলৈ আগবঢ়াই নিছিলো। এজনৰ লগত সিজনৰ বিচ্ছেদ
বিবোধৰ ভাব দেখি, মোৰ সৌন্দৰ্য্য আৰু যৌৱনে জয়ৰ উল্লাসত নাচি
উঠিছিল। -----মতা মানুহবোৰোহে। বাপৰ নচুওৱাৰ দৰে
লাগিছিল বহুতকৈ। কিন্তু কেতিয়াবা নচুওৱা মানুহজন সাপো হৈছিল।
সাপ বাজীকৰকো কেতিয়াবা সাপে খোটে। তাতে মানুহবোৰতো
দাঁতভঙা সাপ নহয়। সেয়ে মোকো যে খোটা নাছিল, সেয়া নহয়।
কিন্তু তাৰ প্ৰতিকাৰৰ বাবে 'জহৰ মহৰ'ৰ ব্যৱস্থাও আছিল মোৰ।
-----একেজনৰ লগতে মাথো বন্ধুত্ব কৰি bore হ'ব নোৱাৰে মই।
আমনি লাগে। -----কিন্তু পঢ়া শুনা এবাৰ পিছত মা দেউতাই মোৰ
এঠ অনিকত যৌৱনৰ গতিবোধ কৰিব খুজিলে। শুভাহাটীৰ কোনোবা
অধ্যাপকসেনৰ লগত বিয়া থিব কৰিলে। -----অসমত, মোৰ বাবে
এয়া অসমত। এজনৰ অক্ষশায়িনী বন্দিনী হৈ মই বাজকুমাৰীৰ
জলস জীৱন নিবিচাৰা। মোক লাগে দুবছৰ যৌৱনৰ তেজী অশ্বা-
বোধীৰ অক্লান্ত গতি। -----মিষ্টাৰ ছোনিৰ ডাল লাগিছিল—
তেওঁ 'জেলছ' নাছিল—মই আন মহাজনৰ লগতে তেওঁকো সজ দিহাত
তেওঁৰ আপত্তি নাছিল। কৈছিল জীৱনক লেকা'ম নথক' অজ্ঞাৰ

গতি দিবা, প্ৰেমকামনা বাসনাৰ ক্ষেত্ৰত স্বাৰ্থপৰ, আপোনপেটী নহ'ব। ডাৰিলো মিল্টাৰ ছোনীকে বিয়া কৰাই দেউতা-মাইতৰো চিন্তাৰ অন্ত পেলাও, মিছেছ ছোনী উপাধিৰ ওৰণি লৈ মোৰ অনন্ত অভিসাৰো চলাই থাকো। ----- মিল্টাৰ ছোনীক ক'লো। নচুৱাই থাকোতে বিদ্রোহ কৰি খুটিয়াই দিয়া সাপটোৰ দৰে একান্তভাৱে নিজকে মই সপি দিয়াৰ পৰতে ওঠত ওঠ থৈ তেওঁ ক'লে----পত্নী, I am married. অকল বিবাহিতাই নহয়, তেওঁৰ ল'ৰা এটিও আছে। গতিকে বিয়া কৈলৈ? জীৱনত বন্ধন কিয়? উপভোগইতো সকলো। -----সিদিনা মোৰ এটা চমক লাগিছিল। কিন্তু প্ৰকাশ নকৰিলো। মিল্টাৰ ছোনী মোৰ একে ধৰণৰ বন্ধু হৈ থাকিল। তেৱেই আকৌ তেওঁৰ বন্ধু—প্ৰতাপক মোৰ লগ লগাই দিলে। তাতকৈ বন্ধুৱে বন্ধুৰ বাবে আৰু কি কৰিব পাৰে? -----বেচেৰা ডাঙলপুৰৰ প্ৰতাপ সিং। ডুৱাৰ্ছত সহকাৰী মেনেজাৰ হৈ সোমাইছিল; নিশ্চয় মিল্টাৰ ছোনীৰ দৰেই উদাৰ প্ৰেমৰ উপাসক হ'ব। -----কিন্তু মোৰ ভুল হ'ল। মিছেছ সিং মই নোহোৱাই ভাল আছিল। আচলতে মই পত্নী চৌধুৰী হৈ থাকিলেহে অনন্ত যৌবনা হৈ থাকিলো হেতেন। -----মই প্ৰতাপক ক'লো যে মোক আন দহজনী সহধৰ্মিনীৰ দৰে যেন নাভাবে। প্ৰতাপ ইমান মৰমীয়াল, কিন্তু ভীক। জীৱনক উপভোগ কৰাতকৈ এটা দৰ্শনৰ মেৰপাকত নিজকে সুমুৱাই বিচাৰ বিবেচনা কৰি ভাল পোৱা মানুহ। মোক তেওঁ অভিভাৱকৰ দৰে শাসন কৰে, মৰম কৰে, পুতৌ কৰে। কেতিয়াবা মোৰ ওপৰত অভিমানো কৰে। মতা মানুহক এইবোৰে শোভা নাপায়। অন্ততঃ গই তেনেকৈয়ে ভাবো। -----

...তথাপি দিনবোৰ গ'ল। ডুৱাৰ্ছতে প্ৰথম সন্তানৰ মাতৃ হৈ কিছুদিন যেন মোৰ গতি কৰ্ম হৈ গ'ল। ...আৰু এটা। অসহ্য। কলিকতাৰ নাছিং হোমতে শেষবাৰলৈ এনে তথাকথিত মাতৃদ্বৰ বন্ধনৰ পৰা মুক্তিৰ ব্যৱস্থা কৰিলো। ল'ৰা দুটাক আইতাকৰ ভাতে থৈ দিলো। সময়ত তাৰ পৰাই পাব্লিক স্কুললৈ পঠিয়ালোঁ। আৰু মই যৌৱনৰ পিয়লাৰ শেষ টুপি লৈকে পান কৰাৰ প্ৰচেষ্টা চলাই থাকিলো।

—জীৱন মানে কি ? কিয় মই বোবা বেদনাত চিঞৰি উঠিম
“উম্—দৰাজ মাগ্ কৰ লাহে থে চাৰদিন্ । দো আৰ্জুমে কটু গয়ে,
দো ইত্তজাৰ্মে ।”—বাহাদুৰ শ্বাহজাহৰে হাঁহাকাৰ কৰিব পাৰে—
দীঘলীয়া জীৱন বিচাৰি মাথোঁ চাৰিটা দিন পালে বুলি আৰু তাৰে
দুটা পাৰ কৰিলে আশাত আৰু দুটা প্ৰতীক্ষাত ! কিন্তু মই পলী ।
মই কেইদিন জীয়াই থাকিম তাৰ বিচাৰ নকৰো, বিচাৰ কৰিম কেইটা
মুহূৰ্ত্ত উপভোগ কৰিব পাৰিছো । মজাৰ কথা, প্ৰতাপেই মোক
বহুতো উৰ্দ্ধ ছায়েবী শিকাইছে । সেইবোৰৰ বোলে গুৰু অৰ্থ একোটা
আছে । তেওঁৰ বাবে থাকক । মোৰ বাবে বাহ্যিক অৰ্থই যথেষ্ট ।

—এবা, মিষ্টাৰ প্ৰতাপ সিঙৰ লগত মই বহুবছৰ আছোঁ ।
কিন্তু বন্দী বিহঙ্গমৰ দৰে হাঁহাকাৰ কৰি থকা নাই । পানেৰী চাহ
বাগিচাত এদিন এটা পাৰ্টিত লগ পান্ধোঁ ৰণথলী বাগানৰ এজন
সহকাৰী মেনেজাৰক । বিজয় ভাগিৰজ । মোতকৈ পাঁচ বছৰমানৰ
সৰু । সেই ডেকাৰ লগত পাৰ হ’ল মোৰ অনিৰুদ্ধ জীৱনৰ কেইটা-
মান দিন । নতুন স্বাদ বিচাৰি তাৰ পিছতেই পুনৰ ডুৱাইত পালো
আৰু কম বয়সৰ উচ্ছল প্ৰাণৰ এজন যুৱকক । মোহন । তাৰ
পিছত কোনোজন ভাবুক কবি, কোনোজন খেলুৱৈ, কোনোজন অভিনেতা ।
—কিন্তু মই যেনিবা এগৰাকী অভিনেত্ৰীয়েই প্ৰতিজন ডেকাক
কল্পনাসে ঘূৰাই ফুৰালো । এয়া জানো মোৰ কম গৌৰৱ ? নতুন
নতুন ছাত্ৰ পাই শিক্ষকসকল সদায় হেনো সজীৱ হৈ থাকে । ময়ো
ভাল পাওঁ মোৰ আমোদৰ লগৰী নতুন নতুন কেচা ডেকাবোৰক ।
সিহঁতক নচুৱাব পাৰি । যৌন জীৱনৰ পৰিপক্ক অভিজ্ঞতাৰে
সিহঁতৰ অনভিজ্ঞ দেহ-মনত উজল-মাখলৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰি ।
আৰু এটা মুহূৰ্ত্তত ওপৰৰপৰা তললৈ পেলাই দি ৰং চাব পাৰি ।
তাৰ পিছত আন এজন । আৰু এজন । এইযে মিষ্টাৰ অৰুণ
বৰা, সোণাজুলিৰ এলিষ্টেণ্ট মেনেজাৰ, ---- এইবাৰ তেওঁক
নচুৱাইছোঁ । ভিৰোভা বলিয়া । মোক পাই স্বৰ্গ পাইছে । কিন্তু
মোৰ আমুৱাইছে । —এতিয়া মই বিচাৰো চন্দনক । মমতাই জাবৰি
ৰাখে সুঠাম সেই ডেকাটোক । কিন্তু মই নেৰো । বৰাৰ হতুৱাই
চন্দনক মোৰ ওচৰ পোৱায় । যবচীয়া হাতীৰে বনৰীয়া হাতী

ধৰে। ধুবুৰীত থাকোঁতে গৌৰীপুৰৰ ৰাজবাড়ীলৈ গৈছিলোঁ। এবাৰ ৰাজপৰিয়ালৰ লগত হাতী ধৰা চাবলৈও গৈছিলোঁ। এটা ঘৰচীয়া হাতীয়ে বনৰীয়া পোহালি হাতী এটাক বলাই বলাই আনিছিল আৰু আয়োগোপন কৰি যোৱা মাউতৰ শকত বহিছে বেচেৰাক বন্দী কৰিছিল। হাঁহি উঠে; অৰুণ বৰা—মোৰ পোহনীয়া হাতী আৰু বনৰীয়া কুমলীয়া হাতী---চম্পন। নাই, নাই, মই আৰু ধৈৰ্য্য ধৰিব নোৱাৰোঁ---- চম্পনক মই পাবই লাগিব। চম্পনক পালেহি----বৰাক 'কিক্' আউট' কৰিম। এদিন চম্পনকো আঁতৰাই দিন। তাৰ পিছত? এয়া নই একটা ঘাছতে ভিন ভিন সুৰা বাকি ছুতি চোৱাৰ দৰে---আৰু নতুন নতুন চম্পন আহিব। আহি-গৈই থাকিব। যেতিয়ালৈ মোৰ এই অসুস্থিত ছৌৱনক বঙৰ প্ৰল-পেৰে, সুৰ'ৰ উদ্ভজন'ৰ ধৰি ৰাখিব পাৰিম---তেতিয়ালৈকে।—তেতিয়ালৈকে---

মদন গিল' এ এ... এপেগ চাৰি লব খোজা পলীক মিষ্টান
সিঙে মাতিছে : পলী !

পলীয়ে হাঁহি মাৰি ক'লে,

: Oh, my husband, my life, welcome--

: Polly, come to sense. Don't drink more—প্ৰতাপে ক'লে।

: তুমি দেখিছোঁ পলিটিকেজ লিভাৰৰ দৰে লেকচাৰ চিছা ?
প্ৰহিৰিচন'ৰ লেকচাৰ---ফুঃ

পলীৰ মতলীয়া অৱস্থাৰ কথাবোৰ আৰু প্ৰায় আভবগহীন
দেহৰ ডাঁড়বোৰে প্ৰতাপক ক্ষুব্ধ কৰি তুলিলে।

: ননচেন্স। I can't tolerate all these.

: অল্‌বাইট। তুমি যোৱাগৈ। শুভ বয়। শুভ নাইট। তুমি
ভোমাৰ বাট লোৱা। মই মোৰ বাট লম।

হঠাতে অদ্ভুত ধৰণে হাঁহি উঠিল পলীয়ে। মুহূৰ্ত্ততে হাঁহি বন্ধ
কৰি চিঞৰি উঠিল,

: বেয়াৰা, এই বেয়াৰা—টাইডাৰকো বুলাও, মায় বাহৰ হাউলী।

খঙেৰে প্ৰতাপ সিং শোৱা কোঠালৈ সোমাই গ'ল।

আক অনপ পিছতেই সেই মাজনিশা, সুৰাৰ ৰাগীত মণ্ডলীয়া, অৰ্দ্ধআডৰণা পলী গুচি গ'ল প্ৰকাণ্ড গেটেৰে ওলাই সোণাজুলি বাগানলৈ।

এনে গভীৰ নিশা হঠাতে পলীৰ আবিৰ্ভাৱৰ কথা অকণ বৰাই ডাবিবই পৰা নাছিল। আচৰিত হৈ ওলাই অহা বৰাৰ হাতত ধৰি শোৱনি কোঠালৈ লৈ গৈ উত্তেজিতভাৱে পলীয়ে কিবা কব খুজিলে।

বৰাই সুধিলে : কি হ'ল মিছেছ সিং ?

পলীয়ে বৰাৰ মুখত হাত দি ক'লে : নলবা সেই তোমাৰ মনোজ্ঞাৰ সিঙৰ নাম। এটা ডাঙৰ কথা আছে।

: কোৱা।

: কম। তুমি কিন্তু কথাটো ৰাখিব লাগিব। চাওঁ, ডিহুছ আনা।

আকৌ সুৰা। অকণ বৰা আক পলী সিং। দুয়ো যেন ক্ৰমে এখন কল্পনাৰ জগতলৈ আগবাঢ়িছে।

: অকণ।

: পলী ডিয়েৰ।

: জীৱনটো ভোগ কৰা।

: নিশ্চয়।

: কিন্তু বঁকৰাহঁতে তাৰে জীৱনটো অপচয় কৰাৰ কথা। জীৱন মানে কি ?

: পলী, জীৱন মানে যৌৱন।

: ৰাইট অকণ। আক এই যৌৱন কেইদিনৰ ?

পলীয়ে অকণৰ গাতে চলি পৰি ক'লে,

: চাওঁ ধৰা। মই জন্ম। খিচনাতে গুহাই দিয়া। ধৰা।

ভালকৈ। আঃ সাৱটি ধৰা। জোৰে। পৰি ৰাম যে।

: ৰবকৈ খাজা পলী—

ঃ নাই, নাই, অনুলী ফোৰ্ পেগ্ । আঃ তোমাৰ হাতখন ইমান টান । কিন্তু ইমান আৰাম ।

পলীক ববাই বিচনাত শুৱাই দিলে । পলীয়ে ক'লে,

ঃ আঃ চকুত লাগিছে । বৰ পোহৰ ।

মাত্ৰ ডিম লাইটটো জ্বলাই, কোঠাটো প্ৰায় আন্ধাৰ কৰি দিলে ববাই ।

পলীয়ে ক'লে : এতিয়া কথাটো শুনা । আহাঁ, বিচনাতে বহা । নহয়, তুমিও গুই লোৱা ।—

এটা সময়ত পলী আৰু অৰুণ বৰা নিবিড়ভাৱে বিচনাখনত পৰি থাকিল । বালককৰ শব্দই মাত্ৰ পৰিস্থিতিটো সজীৱ কৰি ব'ল ।

আৰু এটা সময়ত আবেগজড়িত কণ্ঠেৰে পতা দুজনৰ কথাবোৰ বালককৰ টিক্‌টিক্ শব্দৰ লগত তাল মিলাই যেন সৰি সৰি পৰিল ।

ঃ জানা অৰুণ, তুমি মমতাক আৰু ময়ো চন্দনক পাব লাগিব ।

ঃ নো মাই ছুইট, তেওঁলোক দুজনক আঁতৰোৱা অসম্ভৱ । আচলতে প্ৰেমত পৰিছে—

ঃ ননচেন্স ! প্ৰেম, লাভ, মোহক্ৰম, ভালপোৱা । ফুঃ, অল্ মিনিংলেছ, অৰ্থহীন । কোনো অৰ্থ নাই ।

হঠাতে পলী উঠিছিল । লাইটবোৰ তীব্ৰ হৈ জ্বলিছিল । আৰু জ্বলিছিল পলীৰ চকুযোৰ ।

ঃ মিঃ অৰুণ বৰা ! তুমি পাৰিবই লাগিব । ময়ো পাৰিবই লাগিব, কাইলৈ আহিবা মোৰ তালৈ । আমাৰ প্ৰোগ্ৰেম ঠিক কৰিম ।

উত্তৰলৈ বাট নাচাই, শেষ নিশা পলী ওলাই গৈছিল সোণাজুলিৰ এছিলেণ্ট মেনেজাৰৰ ঘৰৰ পৰা । আৰু পুৱাৰ পোহৰ হোৱাৰ আগতেই নিঃপালি দি গুই থকা বেয়াবা, মালীহঁতৰ দৰে মিছেছ পলী সিঙো গুই পৰিছিল । কেইমুহূৰ্তমানৰ পিছত, কুকুৰাৰ ডাকৰ লগে লগে উঠা মিল্টীৰ প্ৰভাপ সিঙ ওলাই গৈছিল—মনজুলি বাগিচাৰ কামজাৰিলৈ ।

এটা নিশা শেষ হৈছিল,—আন এশটা নিশাৰ দৰে । এটা দিন আৰম্ভ হৈছিল আন হেজাৰটা দিনৰ দৰে ।

মেনেজাৰ প্ৰতাপ সিঙক চন্দনে শ্ৰদ্ধা কৰিছিল । তেওঁৰ চিন্তা-গধুৰ কথাই, কৰ্তব্যপালনৰ নিষ্ঠাই চন্দনক আকৰ্ষণ কৰিছিল । শ্ৰীউত্তম বৰুৱাই মিষ্টাৰ সিঙক চন্দনৰ সকলো কথা বিবৰি কৈছিল । বাগানৰ কামত যাতে পুনৰ চন্দনে মন দিয়ে তাৰ বাবে চেপ্টা কৰিবলৈও শ্ৰীবৰুৱাই মিষ্টাৰ সিঙক ইজিত দিছিল । মিষ্টাৰ সিঙে চন্দনক মাতি আনি নানান কথা পাতিছিল । চন্দনৰ মন জনসেৱাৰ প্ৰতি মমতাই ভাল হুওৱা কথাৰ সত্ত্বেদ পাই, মিষ্টাৰ সিঙে তেওঁক বাগানৰ বনুৱাসকলৰ কল্যাণৰ দিশটোৰ দায়িত্ব লবলৈ অনুৰোধ কৰিছিল । মমতায়ো এনে প্ৰস্তাৱতে চন্দনক উদগনি দিছিল । ইতিমধ্যে বনুৱাসমাজত সৰবৰহী হৈ পৰা চন্দন ইউনিয়নৰ সদস্য সকলৰো আস্থাভাজন হৈছিল । এনেদৰে মেনেজাৰ প্ৰতাপ সিঙে পুনৰ চন্দনক বাগান পৰিচালনাৰ কামত সুমুৱাই লৈছিল ।

মিষ্টাৰ সিঙৰ সহানুভূতিশীল ব্যৱহাৰে চন্দনক আকৌ সজ্জিয় কৰি তুলিছিল । মমতায়ো বনুৱা কল্যাণৰ কামত প্ৰায়েই চন্দনৰ লগে লগে থাকিছিল । ফুলমণি, মংৰা মালী, বুধন বাপৰৱালা, শঙ্কৰ আৰু বনুৱা কৰ্মীসকলৰ সমাজখনৰ মাজত চন্দনে এটা নতুন আকৰ্ষণ অনুভৱ কৰিলে । ছাঁৰ দৰে লাগি থকা মমতাৰ সান্নিধ্যতো জীৱনৰ এটি নতুন মোহৰ সন্ধান পালে । কব নোৱাৰাকৈ যেন দুটা মনৰ গতিধাৰা একেটা সূঁতিৰে প্ৰবাহিত হবলৈ ধৰিলে । শনিবাৰে ওচৰৰ গাওঁ-ভূই, পুৰণিদিনীয়া স্মৃতিৰ চিনবোৰ চাই ক্ষুৰে দুয়ো । মমতাৰ খেল-ধেমালি, সজীত চৰ্চা আৰু অধ্যয়নৰ মাজত চন্দনো সোমাই পৰে অতক্ৰিতে । চন্দনৰ নিসঙ্গ জীৱনৰ বহুদিনীয়া শূন্যতাৰ হাঁহাকাৰ যেন পূৰ্ণতাৰ উজ্জল আনন্দই ক্ৰমে খাঁতৰাই পেলাবলৈ ধৰে ।

মেনেজাৰ মিষ্টাৰ সিঙে কিন্তু চন্দনক কোনো দিনে নিজৰ কাংশলোলে লগ নধৰিছিল । মমতাই জানে মিষ্টাৰ সিঙৰ জীৱনৰ

শূন্যতা কোমখিনিত। ল'ৰা তিব্বতী প্ৰাক্ৰিও পৰিয়ালৰ পৰিবেশ নোপোৱা মিষ্টাৰ সিং। তাৰ কাৰণে মমতাই গম পাইছিল। সেয়ে মিছেছ সিঙৰ উদ্ভূত জীৱনৰপৰা চন্দনক স্মৃতিৰত বখাটো তেওঁ বিচাৰিছিল। তদুপৰি মমতাই চন্দনৰ ক্ষেত্ৰত এটা অভিজ্ঞকসুগুৰু দায়িত্ব সুৰপাতি লৈছিল আৰু সেই দায়িত্বৰ পৰাই কৰ নোৱাৰাকৈ চন্দনক সকলো সময়তে অকল নিজেহে আৰবি বখাৰ এটা মানসিক-তাৰ অধিকাৰিণী হৈ পৰিছিল। কেতিয়াবা অকলে মমতাই ভাবে, তেনেহ'লে চন্দনৰ আহত মনত প্ৰশ্নে পি থকাৰ চিৰন্তন দায়িত্ব জনো তেওঁ লৈ থাকিব লাগিব? এটা অসুস্থ শিহৰণ অনুভৱ কৰি, তেনে চিন্তা জোৰেৰে স্মৃতিবাই মমতাই মনটো লৈ যায় আন কাম বা অধ্যয়নৰ মাজলৈ, নাইবা অৰ্গণত হাত বুলাই সুৰৰ জগতলৈ।

এটা দেওবাৰ মমতাই বেডমিণ্টন মেচৰ আয়োজন কৰিছিল, খোৱা-বোৱা তাতেই হ'ব। কিন্তু চন্দনক হঠাতে মিঃ সিঙে হীৰাজুলি ক্লাবলৈ মাতি পঠিওৱাৰ খবৰ আহিল। শ্ৰীৰক্ষাৰ বাগানকেইখনৰ বনুৱাৰ সমস্যা আৰু উন্নয়ন সম্পৰ্কে হেনো কনফাৰেন্স পাতিছে। সোণাজুলিৰ অৰুণ বৰাও যাব। মমতাক খবৰটো দিবলৈ আহিল চন্দন নিজে।

ঃ ইচ্ছা, দেওবাৰটো নষ্ট কৰিলা! মমতাই বিৰজিবে ক'লে।

ঃ কি কৰিবা? লেবাৰ প্ৰব্লেমৰ বিষয়ে আলাপ-আলোচনা কৰাৰ কথা ময়ে, মিষ্টাৰ সিঙক এদিন কৈছিলো। অকল মনজুলিৰ বনুৱাসকলৰ মাজতে চোৰাং মদ আৰু জুৱা বন্ধ কৰিলোঁ নহ'ব। আন দুখন বাগিচাতো একে ধৰণৰ ব্যৱস্থা লাগে।

ঃ কথাটোতো যন্ত্ৰাই চন্দন। তথাপি আগতে খবৰ পালে বেয়া নোলাগিলহেঁতেন। আৰু মিষ্টাৰ সিঙে নিজেইচোন ভোমাক লৈ ৰাখি পাৰিলেহেঁতেন। মমতাই মন্তব্য ক'ৰ।

চন্দনক ৰুপ : জানাইচোন, তেওঁ মোক দায়িত্ব দি প্ৰাক্ৰেই মনজুলিৰ বাহিৰত থাকে। ডিব্ৰুগড়ৰ পৰা গোনো :পানে আহিব বোলে।

ঃ মিছেছ সিঙৰ উৎপাত কিমান সহ্য কৰিব। মনতাই জাক কিবা কব খুজিছিল, কিন্তু দূৰত বৈ থকা জীপৰ হৰ্ণ বাজি উঠিল।

ঃ আহো দেই মমতা। পলম হব।

ঃ সোনকালে আহিবা কিন্তু। গধূলিৰ আগতে পালে দুগৈমন'ন খেলিব পাৰিম।

মনতাই হাত জোকাবিলে। চন্দন বেগাই গৈ জীপত উঠিল।

সেই এটা দিন। হীৰাজুলি ক্লাব। লগতে ছুইমিং পুল। চন্দনে গৈয়েই মিষ্টাৰ সিঙক বিচাৰিলে। ক'তা মিষ্টাৰ সিংতো নাই অহা। চকীদাৰ, বেয়াৰা—কেৱে বোলে তেওঁক দেখা নাই। অৱশ্যে মিছেছ সিং আহিছে। ছুইমিং পুলৰপৰা উঠি অহা মিছেছ সিঙেহে চন্দনক মাত দিলেহি। তেওঁ ক'লে মিষ্টাৰ সিং হঠাৎ অসুস্থ হৈ নিজৰ বাংলোতৈ গ'ল। কনফাৰেন্স নহ'ল।

এনেতে অকণ বৰাও ওচৰ চাপি আহিল। মিছেছ সিঙে ক'ল,

ঃ মিষ্টাৰ বৰা মোৰ গাড়ীখনে অলপ ট্ৰাবল্ দিছে, ৱৰ্কছপত দেখুৱাই লৈ যাব। মই এওঁৰ জীপতে যাম। হবনে?

চন্দনে একো নকওঁতেই, বৰাই 'ঠিক আছে' বুলি কৈ মিছেছ সিঙৰ গাড়ীৰ কাষ পালেগৈ।

ঃ মই এতিয়াই আহিছো। বুলি পলী সিং ড়েছ সলাবলৈ গ'ল।

চন্দনে তলমূৰ হৈ অলপ ডাবি, লাহে লাহে জীপৰ কাষলৈ আগবাঢ়িল।

ইতিমধ্যে বৰাই মিছেছ সিঙৰ গাড়ীখন লৈ গুচি গ'ল

অলপ গিহত সদ্যস্নাতা পলী সিং জীপৰ কাষ পালেহি। কাৰ্ট জাক পাত তিনিটি খোৱা পাতল ৰাপোৰৰ ড্ৰাউজ। ধৰলোদকৈ যেন সাজপাৰ ঠিকমতে নিপিতাকৈয়ে অসুস্থ স্বামীৰ ওচৰ পাবলৈ লৰাধপৰা কৰি ওলাইছে। কিন্তু মিষ্টাৰ সিঙৰ লগতেও' তেওঁ

হাব লাগিছিল ; এনে ভাব চন্দনৰ মনত খেলোৱাৰ আগতেই পলীয়ে ক'লে : মই গা ধুই থাকোৱেই মিষ্টাৰ সিঙৰ খবৰটো দিলে । ইপিনে তেওঁক লৈ বাংলালৈ গাড়ী গ'লেই ; বাটতে ডাক্তৰকো লগ ধৰি যাব বুলি ক'লে ।

: চিন্তা নকৰিব । ঠিক হৈ যাব । চন্দনৰ সবল বিশ্বাসৰ আশ্বাস শুনি পলী সিঙৰ এটা নিশ্বাস ওলাই গ'ল ।

জীপ চলিল তীব্ৰ বেগে—চাহপাতৰ মাজে মাজে—মনজুলি ব গিচা, বাংলালৈ । তীব্ৰ গতিবেগত বাবে ব'ৰে পলীৰ দেহডাৰ চন্দনৰ ওপৰত পৰে, আৰু চন্দনে নিজকে সামৰি লয় । পলী যেন গভীৰ চিন্তাত মগ্ন ।

গাড়ী বাংলাত ব'ল । ক'তা তাততো কোনো গাড়ী বৈ থকা নাই । মিষ্টাৰ সিঙতো নাই । মিছেছ সিঙে ক'লে, হয়তো ডাক্তৰৰ ওচৰতে আছে ; নাইবা হচ্পিতেল হৈয়ো আহিব পাৰে ।

: মই খবৰ কৰি আহোঁ । চন্দনে উদ্গীৰ্ণ হৈ কয় ।

: নালাগে, তেনে অসুখ নহয় । মাজে মাজে 'গেছ' হৈ তেওঁ তেনেখন কৰে । অলপ পিছতে ভাল পায় । কিজানিবা ভাল পাই—ফেটৰীয়ে পাইছে । ' মই এতিয়াই আহিছোঁ । বেয়াবা—চাহাব কো চৰবৎ দো ।

: কোনো উত্তৰলৈ বাট নাচাই পলী সিং 'কিচেন' পালেগৈ । বেয়া-বাক ক্ৰিয়া নিৰ্দেশ দিলে । চৰবৎ বনাই বেয়াবা তাতে বৈ থাকিল । পলী সিঙে নিজে এখন ট্ৰেত দুগিলাচ চৰবৎ লৈ আহিল । এগিলাচ চন্দনৰ হাতত তুলি দিলে । নিজে আনটো গিলাচ লৈ 'এতিয়াই আহিছে' বুলি শোৱনি কোঁতাত সোমাল ।

বেকৰ্ড পুয়াবত এখন ইংৰাজী সঙ্গীতৰ বেকৰ্ড লগাই দিওগ'ল বেয়াবাই । আমেজডবা কোমল সুবৰ সফলী । আৰু একে আমেজৰ মোহত আচ্ছন্ন হৈ আছিল চন্দনৰ দেহ-মন । 'তেওঁ যেন ডাৰি গ'ল : এয়া সুবৰ লহৰ । এয়া তন্ত্ৰাৰ আবেশ ! মই ক'ত ? এয়া তন্ত্ৰা নে সপোন ? সপোন নে মোহৰ বন্ধন !

মাত্ৰ চন্দন আৰু সুৰৰ মায়াজাল। দুৱাৰবোৰ বন্ধ। ওচৰত কোনো নাই। শোৱনী কোঠাৰ পৰ্দাৰ আঁৰত এহাল ভীষুচকু। চিকাৰৰ অপেক্ষাত একাৰ নিশা জ্বলি থকা মেকুৰীৰ চকুৰ তীক্ষ্ণদৃষ্টিও সেই চকুহালৰ আগত যেন হাব মানিব। আৰু দীঘলীয়া ছোফাত চন্দনৰ জ্বলে নিম্প্ৰভ হৈ অহা আনজোৰ চকু।

এটা সময়ত পৰ্দাৰ আঁৰৰপৰা তীবৰ দৰে তীক্ষ্ণ চকুহাল আগবাঢ়ি আহিল। দেহৰ সামান্য অংশকো অতি পাতল জ্বলজ্বলীয়া কাপোৰ এডোখৰেৰে সজাই অহা সেই চকুহালৰ গৰাকীনী পলী সিং।

ছোফাত আউজি অৱশ যেন হোৱা চন্দনৰ নিম্প্ৰভ চকুহালৰ যিমান ওচৰলৈ পাৰি তীব্ৰ চকুহাল আগুৱাই গৈ থাকিল।

: চন্দন—মূৰ কানুৰিছে নেকি? চাও মই পিটিকি দিছো।—বুকুৰ মাজত চন্দনৰ হাটলি পৰিব ধৰা মূৰটো সুমুৱাই লৈ এটা মৃদুচাপেৰে শেহাই মাতিলে পলীয়ে : চন্দন।

: আঃ—চন্দনৰ কণ্ঠত দুৰ্বল স্বৰ।

: চাও বৰা, মূৰটো ছোফাত থোৱা। yes, এনেকৈ। চাও, বুটামবোৰ খোলা। সাজপাৰ loose কৰি দিলে ভাল পাবা। মূৰ সুৰাইছে নহয়—চাও।

: আঃ মমতা! চন্দনৰ ক্ষীণ স্বৰ।

পলীয়ে কৈ উঠে,

: মনে মনে থাকা। চন্দন----

: আঃ আঃ মমতা! পুনৰ চন্দনৰ অৱশ কণ্ঠস্বৰ।

এটা জ্বৰ হিংস্ৰ দৃষ্টি চমকি উঠিল পলী সিঙৰ তীব্ৰ চকুহালত,

: চন্দন, মই মমতাই কৈছো.... চাও তোমাৰ ওঁঠদুটি অলপ তিয়াই দিও।

: মমতা!

: মই, মমতা।

ঠিক সেই মুহূৰ্ত্ততে পলীৰ বুকুত মুখ ওজি থকা চন্দনৰ মগজত এটা তীব্ৰ আঘাত দিলে দুৱাৰ ঠেলি সোমাই চিঞৰি উঠা কাঁৰোবাৰ এটা তীক্ষ্ণস্বৰে।

: মমতা ? কোন মমতা ? ছিঃ ছিঃ ছিঃ মিছেছ সিং আপুনি এজন অসহায় ডেকাক কিবা খুৱাই প্ৰবন্ধনা কৰিব খুজিছে । আৰু নিজকে কৈছে মমতা বুলি ?

: কোন তুমি, ওলাই যোৱা ।

: কোন মই ? মই মমতা । চন্দনক তুমি নষ্ট কৰিব নোৱাৰা । মমতাই চন্দনক গাত ধৰি জোকাৰি চিঞৰি উঠিল : চন্দন, চন্দন ।

এটা অট্টহাঁহৰে মিছেছ পলী সিঙে মাত্ৰ ক'লে : চন্দন বাঢ়া একো নাজানে । আৰু তুমি মমতা--তুমি চন্দনৰ কি হোৱা যে ----

সমান উত্তেজনাৰে মমতাই কৈ উঠিল : মিছেছ পলী সিং এবাৰ পানীৰ বাগানৰপৰা মিষ্টাৰ সিঙৰ চাকৰী গৈছিল কিয় ? তোমাৰ কাৰণে । শ্ৰীউত্তম বৰুৱাৰ ঘেহৰ চন্দনক বিপথে নিয়াৰ পৰিণাম একে হ'ব পাৰে----জানি থবা ।

: ফুঃ----যোৱা । লৈ যোৱা তোমাৰ চন্দনক । সবগলৈ লৈ যোৱা । From Hell to Heaven. I say get out.

---উত্তেজনাৰে সমুখৰ টেবুলত থকা গিলাচটো এছাৰ মাৰি ভাঙি---তীব্ৰবেগেৰে বেডকমলৈ গুচি গ'ল পলীং সিং ।

হাতত ধৰি চন্দনক লাহে লাহে লৈ ওলাই গ'ল উত্তেজনাৰে সজা মমতাই । তেওঁৰ চকুত আজি দুধাৰি চকুলো । অসহায় চন্দন দোহীৰ দৰে গৈ থাকিল । মুখৰ পৰা এয়াৰ কথাও নোলাল ।

কিন্তু যেতিয়া মমতাৰ কাষত বহি জীপেৰে গৈ আছিল, তেতিয়া লাহে লাহে বিৰবিৰাই চন্দনে কৈ গৈছিল : মমতা, তুমি মোক ভুল নুবুজিবা । এয়া অৰুণ বৰা আৰু মিছেছ সিঙৰ স্বভাৱ ।

মমতাই ক'ব খুজিও নক'লে যে ইপিনে মিছেছ সিঙৰ গাড়ীৰে আহি অৰুণ বৰাই মমতাৰ লগত বেডমিষ্টন খেলিছিল । আৰু আনমনা হৈ পইণ্টৰ পিছত পইণ্ট হেৰোৱা মমতাক কৈ পেলাইছিল : মিছাকৈ কিয় চন্দনৰ কথা ভাবি আছা । চন্দন এতিয়া পলী সিঙৰ বেডকমত ।

আৰু সেই মুহূৰ্ত্ততেইতো মমতাই দেউতাকৰ জীপখনে দৌ মেনেজাৰ সিঙৰ বাংলা পাইছিলহি । আৰু এটা চৰম সংকটৰ মুহূৰ্ত্তত মটকীয়া-ভাৱে চন্দনক উদ্ধাৰ কৰিলে ।

নীৰৱতা ভঙ্গ কৰি চন্দনে হঠাতে মমতাক হাতত ধৰি ক'লে,
: কোৱা তুমি নৌক ক্ষমা কৰিছা।

: হিঃ চন্দন, তুমি পুৰুষ। ক্ষমা খুজিছা কিয়? মাত্ৰ সাহসী
হোৱা। প্ৰতিটো আঘাতৰ পিছত বুকু ডাঠকৈ প্ৰত্যাহাতৰ সংকল্প
লোৱা। মমতাই মনতেহে ডাবিলে এনেদৰে। একো নক'লে।

সময়ৰ লগে লগে সহজ হৈ আহিল ---চন্দন, মমতা, পলী সিং,
অকণ বৰা---সকলোনে মন। নিজৰ নিজৰ কৰ্মপথত আকৌ আগৰ দৰে
প্ৰতিজ্ঞনে বিচৰণ কৰিবলৈ ধৰিলে। চন্দনে বাগিচাৰ কামৰ লগতে
আজৰি পৰত মমতাৰ লগত গাঁও-ভূই, বস্তি আদিত বনুতা কল্যাণৰ
কাম কৰি ঘূৰি ফুৰে। আগৰ দৰেই সময়ে সময়ে ফুলমণি, বৃধন,
ৰামুহঁতৰ লগত দূৰলৈ ফুৰিবলৈ যায়। কেতিয়াবা কেতিয়াবা
ডাক্তৰ গগৈৰ কম্পাউণ্ডত বেডমিষ্টন খেলাও চলে।

আনদিনে পলী সিঙে অকণ বৰাৰ লগত ক্লাব, পাৰ্টি আদিও
ঘূৰি ফুৰে। কৰ্তব্যনিষ্ঠ মেনেজাৰ প্ৰতাপ সিঙে বাগানৰ কামতে
নিজকে অধিক ব্যস্ত কৰি ৰাখে। আৰু চন্দনৰ লগত নানিধৰণৰ
গভীৰ বিষয়ৰ আলোচনা কৰে।

এদিন মমতাক ডাক্তৰ গগৈয়ে ক'লে যে ব্ৰীউঙম বকৱাই এখন
চিঠিত লিখিছে যে তেওঁ কলিকতাত হঠাতে চন্দনৰ মাকক আৱিষ্কাৰ
কৰিছে।

: দেউতা, চন্দনৰতো মাক নাই।

: মমতা, সেইটোৱেইতো ৰহস্য। ব্ৰীউঙম কথাতো অতি
গোপনভাৱে ৰাখিবলৈ লিখিছে। তেখেতে এইবিষয়ে অধিক সন্বেদ
লৈ আহিব।

: চাও চিঠিখন।—মমতাই দেউতাকৰ পৰা চিঠিখন লৈ উৎকণ্ঠাৰে
পঢ়ি গ'ল। মাজে মাজে একোটা অংশ ডাঙৰকৈ পঢ়ি দেউতাকৰ
মুখলৈ আচৰিত হৈ চায়। ডাক্তৰ গগৈয়ে ছোফাত ছেলান দি চিগাৰেট
ভূপি থাকে।

“.....চন্দনে কিয় মাৰ নাই বুলি কৈছিল যাক ? অথচ মই নিজে দেখি আছিছো, তেওঁ সকলো কাম কাজ কৰে, অৱশ্যে কথা বেছি নকয়।” দেউতা, আচৰিত কথা---ববদেউতাই নিজে লগ পাইছে। ... “চন্দন নিকৰ্দ্দেশ হোৱাৰ পিছত কিছুদিন বলিফা যেন হৈছিল বুলি হাৰাগ বাবুৱে কৈছিল। কিছুদিন বাঢ়ীতো থৈছিল অফিচৰ স্বৰচত।” দেউতা, কিবা এটা Shock নাপালে নাকক এৰি চন্দন শুচি আহিব কিয় ?

ঃ এতিয়া সেই Shock টোনো কি আৰু কেনেকৈ হবলৈ পালে—
ভাব সন্তোষ নোপোৱালৈ এই বিষয়ে চন্দনক একো জনাব নোৱাৰি।
—ভাঃ গগৈয়ে শেষ হৈ অহা চিগাৰেটোৰ শেষখিনি এছট্ৰেট মোহৰি মোহৰি ক’লে।

ঃ আৰু লিখিছে যে.... “বাঢ়ীত কেইমাহমান খকাৰ পিছতে তেওঁ উত্ততি অহিছিল। চাকৰীলৈ আৰু নগ’ল। এটা চিনাই কল কিনি চুবুৰীয়াৰ কাপোৰকানি চিনাই কৰি জীৱিকাৰ বাট ল’লে। হাৰাগ বাবুৱে কৈছে যে তেওঁৰ ওচৰৰ কাৰখানাবোৰৰ বনুৱাসকলৰ চিনাই কাম কৰিবলৈ ধৰিলে। একমাত্ৰ পুতেক নিকৰ্দ্দেশ হোৱাৰ বাবে আৰু মৰমীয়াল মাতৃহৃদয়ৰ উমান পাই তেওঁক সকলোৱে শ্ৰদ্ধা কৰিবলৈ ধৰিলে। ‘মা’ বুলি সকলোৱে মাতিবলৈ ধৰিলে। প্ৰতিজন বনুৱাৰ ল’ৰা ডেকাক নিজৰ সন্তানৰ দৰে মৰম চেনেহ কৰে, বেমাৰ আজাৰত পৰ দিলে, ধৰ্মঘট, অনশন কৰা বনুৱাসকলক পৰিচৰ্যা কৰে। উমা টমাছ স্নেন সকলোৰে ‘মা’ আৰু সকলো দুখীয়া বনুৱা বাবুহঁত তেওঁৰ ল’ৰা-ছোৱালী।” দেউতা, আচৰিত কথা নহয়নে ? নিজৰ ল’ৰাৰ বা-বাতৰি বুলি জানৰ ল’ৰা-ছোৱালীক নিজৰ কৰি লৈছে।

ভাঃ গগৈ থিয় হ’ল। তেওঁ খিৰিকীৰে বাহিৰলৈ চাই ক’লে,

ঃ মমতা, চন্দনৰ পিনৰপৰাও হয়তো এনেদৰে আঁতৰি অহাৰ শক্তি থাকিব পাৰে। কিন্তু মোৰ ধাৰণা হৈছে—আমি মাক-পুতেকৰ পুনৰ মিলন ঘটাব পাৰিম।

ঃ ববদেউতায়ো তাকেই জ্ঞান কৰিছে। সেয়ে যেন হয়।

ঃ মমতা, চিঠিখন দিবা। কথাটো কাকো নকৰা। মাৰাক মই

চিঠিখন দেখুৱাইছো। তুমি মাত্ৰ চন্দনৰ লগত সদায় অতি সহানু-
ভূতিৰে কথাবতৰা পাতিবা। মনত যাত্ৰা অকণো আঘাত নাপায়।
ইতিমধ্যে মাৰাৰ লগত কথা-বতৰা পাতি আৰু তোমাৰ লগত ফুৰা-
চকা কৰি, চন্দনৰ মনবপৰা বিদ্বেষৰ ডাব জ্বলমে নাইকীয়া হৈ আহিছে।

ঃ ময়ো মন কৰিছো দেউতা।

ঃ এইদৰেই এদিন চন্দনৰ মনবপৰা মাকলৈ ওপজা অনাসত্তিও
নাইকীয়া হ'ব পাৰে। তেনে এটা সময়ত মাকক অনাই দিব পাৰিলে
চন্দনে আৰু কাহানিও মানৱ সনাত্তৰপৰা আঁতৰি থকাৰ কথা নানাবিব।

ডাঃ গগৈৰ কথাবোৰ মনোযোগেৰে শুনি থকা মমতাৰ কব-
নোৱাৰাকৈ এটা গভীৰ হৃদয়নিয়াহ ওলাল। পিছ মুহূৰ্ততে নিজৰ অন্তৰৰ
দূৰ্বলতাখিনি ধৰা পৰা যেন অনুভৱ হোৱাত, মমতাই ক'লে : দেউতা
আজি আমি সক্ৰিয় ৭ নম্বৰ বস্ত্ৰলৈ যাম। গম পাইছো লাগু শুণ্ডাৰ
মানুহে সেই বস্ত্ৰত গঙগোল লগোৱাৰ চেষ্টা কৰি আছে।

ঃ অলপ সাৱধান হ'বি মমতা, সেই শুণ্ডাৰ দলটোৰ দুই-এজন
দালাল এই বাগানতো আছে বুলি শুনিছো।

মাক ভিতৰৰপৰা ওলাই বাৰাণ্ডাত কথা পাতি থকা মমতা আৰু
ডাক্তৰ গগৈৰ আলোচনাত যোগ দিলেহি। শ্ৰীউত্তম বৰুৱাইনো কি
সূত্ৰ কলিকতা মহানগৰত চন্দনৰ মাকৰ সন্ধান ল'ব পাৰিলে, সেইটোহে
আচৰিত বুলি মাকে মন্তব্য কৰিলে। ডাক্তৰে ক'লে যে বৰুৱা আহি-
লেহে গম পোৱা যাব, কাৰণ সেই বিষয়ে চিঠিত একো উল্লেখ কৰানাই।

অলপ পিছত জীপৰ হৰ্ণ শুনা গ'ল। মমতা ততাতৈয়াকৈ উঠিল,

ঃ জীপ আহিল মা। মই যাও। চন্দনক ফেটুৱীৰ পৰা লৈ আমি
যাম।

সিদিনা ৰাতি দোভাগ হও হও। মনজুলি বাগানৰ বাহিৰত নৈৰ
সিপাৰে চম্পাৰ ঘৰত লেম্প জ্বলি আছে। হাঁ-গোহৰত লাগুৱে বাবে
পতি বাহিৰলৈ উজিৱলভাৱে চাবলৈ অহা দেখা গৈছে। ঘৰৰ ভিতৰত
এটা প্ৰামোকিনত এখন পুৰণি বেকৰ্ড ৰাজি আছে। এই বেকৰ্ডখন
পুৰণি ৰসিও, তাৰ ৰব গ্লিৰ। বাবেগতি ৰজাই থকাত চেৰচেৰীয়া

শব্দ ওলোৱা যেন হয়। তথাপি সি মন খাবলৈ বহিলে, জুৱা খেলি থাকিলে—সেইখন ৰেকৰ্ডকে বজাবলৈ কয়। সিদিনাও সি মদ খাই আছিল। কিন্তু অস্থিৰভাৱে কৰোঁবাব, বাট চাই আছিল। সন্ধিয়া ডাঃগিৰাৱাৰ পৰতে অহাৰ কথা; অথচ এতিয়ালৈ আমো নাই ফৰ্মুটিও নাই। ছিঃ, হাইঃৰ কষৰ ‘ধাৰা’ৰ পাছফালে কিজানি লৰীলৈ মনচুৰ আৰু চান্দমন্ বৈ বৈ ওচিয়েই গ’ল। সব মাটি কৰি দিলে এইজগুৱাই।

তেতিয়াও ৰেকৰ্ডখনত বাজি আছেঃ ‘তগদীৰ, তগদীৰ বিগ্ৰবী হুইতো। তগদীৰ বনালে.....’

ঃ ধুং চান্দা, বন্ধ কৰ ৰেকৰ্ড। লালুৱে মাজতে পিন্টো উঠাই দিলে। খেৰেকক এটা শব্দ হ’ল; এনেয়ে ৰেকৰ্ডখন ঘূৰি থাকিল। সি মগ্টোৰে বাকীথকা মনখিনি মুখত ঢালি, একেটোকে খাই—বাও-হাঁতৰ তাৰিৰে নাকমুখ মোহাৰি বহি পৰিল আৰু অনৰ্গল বকি গ’ল।

ঃ তগদীৰ বিগ্ৰব ক্যাব? এই লালু ওস্তাদৰ? দুস্ৰাৰ চবৰে তগদীৰ মই বিগ্ৰবাই দিম। লেकिन চান্দা মোৰ মাক ‘দিপু’—চাদী কৰাই তগদীৰ বিগ্ৰবাই দিছিল হাবানী ৰঘুনথ দালালে। মাতো আছিল দুস্ৰাৰ ওৰে। আৰু চান্দা সেই বাবা? ধুং, সিটো ভাগি গেলাক। মই নাকি মাৰ পেটত আগৰ পৰাই আছিলো। হে-হেঃ, হে-হেঃ চান্দা এক ব্যুচা দুই বাবা। লালুৱে থৰকবৰককৈ আকৌ এবাৰ দুৱাৰ মুখত থিয় দি দূৰলৈ চাই পঠিয়ালে। তাৰ শব্দত দেহৰ আঁৰত পৰা ৰঙা কেৰাচিনেৰে জ্বলোৱালেম্পটোৰ পোহৰৰ বেখাবোৰ ছিৰাছিৰ হৈ ঘৰটোৰ বাহিৰ পাইছিল। লালুবো ছিৰাছিৰহোৱা অন্তৰৰ কোণৰ বেদনাৰ বেখাবোৰ তাৰ বয়সে ডাটি দিয়া কক্ক মুখমণ্ডলত ধৰা দিছিল।

নাই, অহা নাই। আকৌ সি উভতিল। বহিৰে বন্ধা ‘চাবপাই’ খনত দীঘল দি, চকুমুদি কিয় জানো নিচাৰ মাজত সি ভোৰভোৰাই থাকিল।

ঃ বেইমান। চান্দা চব বেইমান। মাই মোক লাজত বাজি চাহপাত তুলি তুলি একদিন নৰি গেল।—সি চিঞৰি বহি পৰিলঃ নাই মৰা নাছিল। মাৰিছিল। ফেটবীৰ সাদা চাহাবে গোৰ মাৰি দিছিল। আৰু চান্দা মাইকী মহৰীয়ে লাহ গুম কৰিছিল।

চাক্সা সি মোৰ মাক বেইজ্জতী কৰিছিল। তাৰ বেটিকো মই
বেইজ্জতী কৰি হোটেলত চাক্সান কি' এনেয়ে দিলু ?—আৰু ছৰ্দাৰ—

এইখিনিতে চম্পাই, বাজনিঘৰৰপৰা ওলাই আহিছিল আৰু
নিচাত হঠ হেৰোৱা গিৰীয়েকৰ মুখৰ শেষ কথাৰ 'ছৰ্দাৰ' শব্দটো
শুনি বগৰ কৰি গাই দিলে :

“হা—হা,

ছৰ্দাৰ বলে কাম কাম

বাবু বলে কাম কাম

চাহাব বলে লিৰো পিঠেৰ চাম।

ৰে বিদেশী শ্যাম

ফাঁকি দিয়া আনিল আসাম ॥”

: চুপ্ চুপ্ চম্পা। সব সময়ত দিল্লী ডাল নালাগেৰে।—
খালি হাসি, খালি হাসি।—

লাল্লুৰ ধমকৰ ওপৰত কৰ্কশ স্বৰেৰে চম্পাই কৈ উঠিল,

: আৰে নাহাঁহিমতো কি কান্দি থাকিম ?

ওচৰ চাপি 'চাৰপাই'খনত পৰি থকা লাল্লুক সুৰ সলাই চম্পাই
সোধে : লাল্লু ওস্তাদৰ আজি মুখ গোমৰা কিয় ? অয়—ওইভী
হাঁহ। খাও, পীও, জীও—ভয়তো কৰ।

: লেकिन, জগুৱা আহা নাই কিয় ? এডডাফ্ লৈ আজি চাক্সা
ছুক্ৰী 'ছাপ্লাই' নহ'ল। এইবকম হলেতো ধান্দা বৰবাদ হ'ব ৰে।

চম্পাই ক'লে যে ছোটো মেনেজাৰ চন্দন চাহাব বৰ কড়া আৰু
ল'পে ল'পে ডাঙৰৰ ছোৱালী মমতা লাইন আৰু বস্তিত ঘূৰি ফুৰে।
সেই কাৰণেই কিজানি জগুৱাই সুবিধা কৰিব পৰা নাই।

কথা কৈ থাকোতে, দুৱাৰৰ ফাঁকেৰে কাৰোবাক দেখা যেন পাই
চম্পাই ক'লে : ৰচোন, কোনোবা অহা যেন পাইছোঁ।

একে সময়তে বাহিৰৰ পৰা মাত শুনা গ'ল : ওস্তাদ। একে
জাপে চাৰপাইৰ পৰা উঠি লাল্লুৱে কৈ গ'ল : জগুৱা। ইত্নী
দেব্ কু ৰে ?

জগুৱাই ভাৰসি-জুগৰি সোণায়েট, দুৱাৰখন ত খুলিছিল। তাক পিছত ওচৰ চাপি আহি কৈ গ'ল : আবে ওস্তাদ। সেই বান্দৰ-ৰাণা আৰু ইউনিয়নৰ শঙ্কৰ, লগতে ছোটা চাচাৰ, ডাঙৰৰ বেটী--সব ৭ নম্বৰ জাইনত হাজিৰ। মই কোনোৰকম আনাৰ দালাল পিষ্টু মুণ্ডাৰ খাটিয়াৰ নীচত পৰি থাকিলু। চান্দা, ধৰা যেন নপৰিলু।

৪ ৭ নম্বৰ জাইনত সব কিয় হাজিৰ বে? আনাৰ মতনৰ কোন আদনী জানিছিল নাকি? লাল্লুৰ সোধে। মাতত জড়তা।

৫ স'নি চ'ল্ল' বান্দৰাণাই ফুলনগিক কৈছিল নাজানু। জগুৱাই কয়।

চম্পাই মাজত ধৰি ক'লে : দু৭, বান্দৰাণাই সেইচৰ কি বুজিব ?

৬ ও চম্পা দিনৰ টান আভিতক আছে। চানৰা উঠাই দিন। জানা নাই। লাল্লুৰ কথাত অগ্নিমুতি ধৰি, চুটি শাৰীখনৰ এটা ফাল এহাতেৰে দাঙি, আনহাতেৰে আঙুলি জোকাৰি চম্পাই এজোৰ খুই লাল্লুৰ সন্মুখে পেলাই চিঞৰি উঠিল : খুই তোৰ বান্দৰ-ৰাণাক। আৰু তই মোৰ চানৰা উঠাবি--হা? দেচোন, গাত হাত--ভাবী লড়কীৰ দালাল--।

লাল্লুৱেও চোচা মাৰি গ'ল : খাইছ কাৰ কামাইত এই বাণী? চুপ থাক। কিন্তু ফেৰ 'পাতি থিয় দি থকা চম্পাৰ সন্মুখলৈ গৈ উত্ততি আহি জগুৱালৈ চাই ক'লে : জগুৱা এই ফুলনগি নাকি, তাইক উঠাব লাগে। তাই চৰ খবৰ দিয়ে বুজিলি ?

৭ হব সেইচৰ। লেकिन ওস্তাদ, মই যাম। মোক হিচাব দে।--জগুৱাৰ কথাত লাল্লুৱে যেন সকাহহে পালে। জগুৱাক পইচা দিবলৈ, ওলোমাই থোৱা চোলাটোৰ ওচৰ পালেগৈ। ইপিনে চম্পাই ওচৰতে পোৱা খালি নগটোকে মাটিত সশব্দে দলিলাই থৈ ডিঙিবলৈ সোমাই গ'ল।

লাল্লুৱে নোট কেইখনমান আনি জগুৱালৈ আগবঢ়াই ক'লে, ৫ ল, এই টাকা--ছিৰ্ক্ষ দুঠো ছুকৰী ধৰিছিলি এই মাহত। ছোটেল-ৰাণাই চৰ কপয়া দিয়া নাই। একশ দিছে।

: গ্ৰিশ ৰূপয়া। কৃ, কন্সে কন্ পঁচ'শ দে।—জঙৰাই নলয়।

: অ'বে, জাদা দিহু। যি ছুক্ৰী আনি'লি না, হোটেলতালৈ কৈছে—তা'বে একটা বুলী আৰু দুসৰাটোই খাজি হাল্লা কৰে।

লালুৰ ব'জনিৰ ওপৰত জঙৰাৰ মাত শুনা যায়।

: সেইটো নই নাজানু। তই বহি থাকিব আৰু জাদা ৰূপয়া বাখিবি। জানৰ খণ্ডা মোৰ, আৰু হিঙ্গা বেছি তোৰ?—

: তিক আছে। লে, খব ঠেৰ দশ।—লালুৱে আৰু এখন দহ-টকীয়া নোট ককালৰ খোচনিৰপৰা উলিয়াই আগৰ ক্লিষ্টকাৰ জগতে আঙুৰাই দিয়ে।

অসন্তুষ্টিৰে আজোৰ মাৰি নোটকেইখন লৈ জঙৰাই কৈ যায়,

: দে। এইবাৰ ললু। ইয়াৰ পাছত লেकिन সমান সমান।—হা' ওস্তাদ, এটা খবৰ আছে।

: কি?

: ইংৰাজী ছালগিৰা—বছৰৰ শেষ বাতি—শনিবাৰ, মেনেজাৰচৰৰ নাচ গান আছে। হীৰাজুলি ক্লাবত।—

: আচ্ছা!—অ'গ্ৰহেৰে লালু কাষ চাপি আহে।

জঙৰাই কয় : কলকাতাৰ নাচনেহালী আনিব। চাবা বাত নাচ গান, খানা পিনা হব।

: হীৰাজুলি? যহাঁসেতো সম্ভৱ মাইল দূৰ।

: হা ওস্তাদ। নৌকা লিৰ লাগিব। সেইবাতি মনজুলি বাগানত চুকিম। লেकिन তইডী যাব লাগিব—ওস্তাদ।

: তিক আছে। যাম। আৰু শুন জঙৰা। বাগানৰ পশ্চিমৰ বড়া নাল্লাৰ সিপাবত লৰী বাখিম। দালাল পিন্টুক বজিবি। সব হুছিয়াৰ বাখিবি। হা?

: হব ওস্তাদ। জঙৰা বাহিৰ ওলাল।

এটা আনন্দৰ উত্তেজনাৰ লালুৱে কৈ—উঠিল : যা চালা। ওসী শনিবাৰ বাত হামাৰা ওগ্ৰদীৰ্ঘকোডী ছালগিৰা হোণা। বে চম্পা—অভি লাগা নেবা বেকৰ্ড।—

নিজেই গৈ পুনৰ পিনটো ঘূৰি থকা বেকৰ্ডখনত খবৰমবাই লগাই দিলে ।

লেনটে লৈ—‘চম্পা, কটি দেবে’—বুলি ভিতৰলৈ সোমাই গ’ল ।
আজ্ঞাবত একে ঠাইতে ঘূৰি ঘূৰি বাজি উঠিল বেকৰ্ডৰ গীতটিৰ কলিটো—
“অপ্নেন্সে ডৰোসা হ্যায় তো দাও” লগালে ।”

সেই শনিবাৰটো আহিল । এটা বছৰৰ শেষ দিন আৰু আন এটা বছৰৰ আগমুহূৰ্ত্ত । বৰদিনৰ উছৰৰ পিছতে অহা তেনে এটি দিনত পশ্চিমীয়া ভগতৰ লগতে, পশ্চিমৰ প্ৰভাৱ পৰা গোটেই বিশ্বতে নতুন বছৰৰ আগমনে নতুন উছাহ-উদ্দীপনা যোগায় । যীচুখৃষ্টৰ অনৰ প্ৰেমৰ বাণীয়ে মানুহৰ প্ৰতি ম’নুহৰ ভালপোৱাৰ বাৰ্তা বৈ অনাৰ কথা নতুন বছৰ আৰু তাৰ আগমুহূৰ্ত্তৰ বৰদিনৰ উত্থলমাখলৰ মাজত খণ্ডকলৈ হ’লেও আমি চিন্তা কৰো । তেনে আদৰ্শৰে কাম কৰো—নকৰো সোৱা সুকীয়া কথা । এই মানৱপ্ৰেমৰ বাণী আৰু বহু অৱতাৰী মহাপুৰুষে যুগেযুগে পৃথিবীক সকীয়াই আহিছে । মানুহক ভালপাবা, মানুহ সবাবো ওপৰত । সৃষ্টিৰ সকলো জীৱই আন জীৱৰ পৰা বিচাৰে ভালপোৱা । উপনিষদত কৈছে ‘আনন্দ’ৰ পৰাই সকলো প্ৰাণীৰ জন্ম ‘আনন্দ’ৰ মাজেৰেই সকলো জীয়ায়ো থাকে । ‘আনন্দ’ৰ বাবে পৰস্পৰৰ মাজত লাগিব ভালপোৱা-সহানুভূতি । তাৰ অভাৱত দেখা দিয়ে হিংসা-দ্বেষ অসুয়া অশান্তি ; সংঘটিত হয় সংঘৰ্ষ কিন্তু সৃষ্টি আৰু স্থিতিৰ মূলমন্ত্ৰ-প্ৰেম, সহানুভূতি, আৰু তাৰ বিপৰীতে প্ৰলয়ৰ সূচনা হয় হিংসা-দ্বেষ অসুয়াৰ মাজেৰে ।

অথচ আজিৰ পৃথিবীত হিংসা-আৰু বিদ্বেষৰ খণ্ড সংঘৰ্ষতো ঘটিয়েই আছে—প্ৰতিটো পৰিয়ালত, প্ৰতিখন সমাজত, ভূগোলৰ কৃত্ৰিম বেৰাই জন্ম দিয়া বিশ্বৰ প্ৰতিখন ৰাষ্ট্ৰত । তথাপি সামগ্ৰিকভাৱে বিশ্বমানৱৰ চিন্তাধাৰা হ’ল—সৃষ্টি আৰু স্থিতিৰ,—প্ৰলয়ৰ নহয় । সেইকাৰণেহে ক্ষতবিক্ষত দেহেৰে হ’লেও মানৱাত্মাৰ বিনাপ হোৱা নাই, নহবও ।

নতুন বছৰ। গতিশীল কালৰ চকৰিৰ যি কোনো এটা মুহূৰ্ত বা যি কোনো এটা বিম্বুৱেইতো আপেক্ষিকভাৱে নতুন। আন-হাতে জন্মবিবৰ্তনৰ পথত সেয়া চিবন্তন-সনাতন অৰ্থত পূৰণিত। নতুন-পূৰণিৰ ধাৰণাৰ ভেটিও এই পুনঃ পুনঃ বিবৰ্তনক নতুন দৃষ্টিৰে নতুন উল্লেখৰে আদৰি লোৱা বা নেওচা দিয়াৰ চিন্তাহে। প্ৰকৃতিৰ পৰিবৰ্তনৰ লগত মানুহৰ দেহ-মনতো আবেগ-অনুভূতিৰ আগসলনি হয়। বয়স আৰু অভিজ্ঞতাৰ লগতো মানুহৰ ধ্যান ধাৰণাৰ পৰিবৰ্তন হয়। কিন্তু মূলতঃ নিজস্ব, পৰিষ্কাৰক, চুবুৰীয়াৰ, সমাজখনক, দেশক, বিশ্বমানৱক আৰু সকলো জীৱক ক্ৰমে সহানুভূতি তথা ভাল-পোৱাৰে আৰম্ভি লোৱাটোৱেই প্ৰতিজন ব্যক্তিৰ বাবে আদৰ্শ হোৱা উচিত।

তেনে মানৱপ্ৰেমৰ স্মৃতি দিৱস স্বৰূপ বৰদিনৰ পিছৰ নতুন বছৰটোৰ আগনিয়া 'বাতিৰ তপস্যা'ৰ দৰে মানুহে প্ৰতীক্ষা কৰে আগত দিনটোৰ সূৰ্য্যোদয়লৈ। নিশা বাৰবজাৰ লগে লগে গীৰ্জাই গীৰ্জাই ঘণ্টাধ্বনিৰে যেন পূৰণিক বিদায় দি একেই ধ্বনিৰাজিৰে আদৰে নতুন বছৰটোকো। ধ্বনি আৰু শব্দ—এয়েইতো সজীৱতাৰ প্ৰতীক। শব্দ-ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপো স্থিতিৰ সঙ্কেতৰ মাজত। তেনে এটি শুভমুহূৰ্তৰ মাজতো বিশ্বৰ চুকে-কোণে আনন্দৰ লগতে নিবানন্দ, প্ৰেমৰ লগতে হিংসা, উছৰৰ লগতে উন্নততাবো অডাৰ নহয়। ধৰ্মগ্ৰন্থ বাইবেলত ক'তো সুস্থ আনন্দ-আমোদৰ বাধা নাই। ৰজা ছলোমনে কৈছিল, 'I myself commended rejoicing, because mankind have nothing better under the Sun than to eat and drink and rejoice, and their hard work for the days of their life.—কিন্তু উছৰৰ নামত অসুস্থ মত্ততা, আৰু জীৱন সংগ্ৰামৰ নামত আনৰ ওপৰত দৈহিক বা মানসিক অত্যাচাৰ কোনো ধৰ্মই কোনো সময়ত স্বীকৃতি নিদিয়ে।

অথচ সেয়ে ঘটে। আৰু মনজুলিও সেই বছৰৰ প্ৰাক মুহূৰ্তৰ শনিবাৰৰ সেই নিশাটোৰ মাজত তেনে কেইটিমান ঘটনা ঘটিছে —যিবোৰে সৃষ্টি আৰু স্থিতিৰ আনন্দতকৈ প্ৰলয়ৰ উদ্গাদনাৰে পৰিচয়

দিয়ে, যিবোৰে প্ৰেম-সহানুভূতিতকৈ বিদ্বেষহিংসাৰ ডম্বাৰে প্ৰতি-
চ্ছবিহে দাঙি ধৰে।

সেই শনিবাৰৰ নিশা--

“The Saturday Night is ours—”

পচিগীয়া চঙত সুৰঙ্গগাই পলী সিঙে হাতত বঙীৰ সুৰাৰে ভৰা
পাত্ৰ নৈ ছোকাৰ বহি থকা অৰুণ বৰাৰ কাষ চাপি আহে। ইংৰাজী
গীত ফাঁকিৰ শেষৰ ফাঁকি--বৰায়ে পলী সিঙৰ লগত কণ্ঠ মিলাই
গায়-- “...forever, forever”—

সেইখিনিতে উচ্ছল হাঁহিৰ মাজত পলীক এহাতেৰে সাৰটি,
আনহাতেৰে সুৰাৰ পাত্ৰটি একেচোকে শেষ কৰি টেবুলত থলে বৰাই।

ওচৰত বাজি থকা বেকৰ্ড প্লেয়াৰত গীতটি আৰু আনুসঙ্গিক
উক্তগ্ৰন্থৰ অক্ৰেডাই পৰিবেশটো উত্তমা কৰি তুলিছে।

শানবাৰৰ নিশা দুজনৰ বাবে চিৰকলীয়া হোৱাৰ অবাস্তৱ কামনা
আৰু সুৰাৰ বাগীত উটুৱাই দিয়া বিগত-যৌবনা পলীৰ নিজকে
অৰুণ বৰাৰ সমানে উদ্দাম-উচ্ছংখল দেখুৱাৰ প্ৰয়াস,—কিমান
বিসঙ্গতিপূৰ্ণ।

আবেগতৰা কণ্ঠেৰে পলী সিঙে বৰাৰ ডিঙিত দুহাতেৰে মেৰাই
কৈ যায়,

ঃ ডিয়েৰ অৰুণ, সঁচাকৈ তুমি নহ'লে আজি 'নিউ ইয়াৰ্ছ'ৰ
'ইভ'টো নাটি হ'লহেঁতেন।

ঃ Really ? Oh my Polly dear! তুমি মোৰ বাবেই ক্লাবৰ
ডেন্সলৈ নগ'লা। কলিকতাৰ উচ্ছল হাঁহিৰে পলীয়ে
বৰাৰ কথাৰ মাজতে কৈ উঠিল : কেনেকৈ যাম ?
---কৈছিলহে যেন ক'লে : পলো খেলোতে ভৰিৰ গাঁঠিত দুখ
পালো। হিঃ হিঃ হিঃ। —হাঁহি সামৰি স্বাভাৱিক হবলৈ
চেষ্টা কৰি পলীয়ে কৈ গ'ল : আচলতে অৰুণ বেছি দুখ
পোৱা নাই। কিন্তু সেই ক্লাব, কলিকতাৰ ৰাচনী, যোৰে যোৰে

:দশী চাহাব-মেন—Oh Horrible, I can't stand. প্ৰদৰ্শনী পাতি
প্ৰেমৰ মেলা—ফুঃ। আৰু ওচৰ চাপি পলীয়ে ক'লে : মই ভাল
পাও নিবিবিলি। একোজনৰ লগত। সেয়ে তোমাক মাতিলো।
তুনি বেয়া পোৱা নাইতো?—অৰুণ ববাই তপবাই কয় : কিযে
কোৱা? নহ'লে আহোনে?

হঠাত খিয় হৈ পলীয়ে উত্তেজিতভাৱে কয় : কিন্তু চন্দনক মই
পাহৰা নাই। আৰু মমতা—ইডিয়ট।

গিলাচত আৰু এপেগ 'মদ ঢালি লয়। অৰুণৰ গিলাচতো
দিয়ে।

অৰুণে ছোডা মিহলাই মিহলাই কৈ যায় : চন্দনতো আজিও
মিডৰ বাংলাতে। ক্লাবলৈ না'যায়। খালি পঢ়া আৰু কুলি লাইনত
বুৰি ফুৰা। Rustic.

মদৰ গিলাচত এচোকা মাৰি অৰুণে অলপ তাঁতীৰ সুৰেৰে কয়
: চন্দনেও নিবিবিলি ভাল পায় চাগৈ। অৱশ্যে মমতা লগত থাকিলে—
কথাৰ মাজতে পলীয়ে অলপ খঙেৰে কৈ উঠিল : I will see
to it. মিষ্টাৰ সিঙক কৰাচোন—মানিকক জনাব—বাগানত ইউনিফৰ্ম
কৰি কেনেকৈ এছিষ্টেণ্ট মেনেজাৰ হৈ থাকিব পাৰে।

অৰুণে মিষ্টাৰ সিঙৰ বিষয়ে মন্তব্য দিয়ে : তেওঁ কিজানি
ক্লাবত অকলেই ড্ৰিঙ্ক কৰিছে আৰু মৌজ উৰাইছে।

: অফ আনি ইয়াত। পলীয়ে আহি অৰুণক সাবটি ধৰি
কোনাতে বহি, ওচৰৰ ছুইচ্‌টো অফ' কৰি দিলে। একাবচিঠীয়া
কোণাত দুজনৰ উজ্জল হাঁহি আৰু বেডিঅ' প্লেয়াবত উচ্চশ্ৰামত
বাত্ৰি থকা অৰ্কেষ্ট্ৰাৰ লগে লগে পুনৰ দুজনে একেলগে গাই উঠিল,

: "The Saturday Night is ours—Forever, Forever—"

হীৰাজুলি ক্লাব। শনিবাৰৰ নিশা। একোখন টেবিলত দুজন,
চাৰিজন বহি কোনোবাই বাম-হাইস্কী খাইছে; দুই চাৰি মহিলাই
খিৰা-জিন লৈছে; বেয়াবাই আলপেচান ধৰি ইটো সিটো খোৱা

বস্তু দি আছে। সমুখৰ সৰু মঞ্চৰ এদাঁতিত বিবিধ বাদ্যযন্ত্ৰ বজোৱা এটি দল : অৰ্গেন, গীটাৰ, বেজো, বজো, ভায়োলিন, ডাবল্ বাছ ইত্যাদি। অলপ আগতে এটি অৰ্কেষ্ট্ৰাৰ সামৰণি পৰিছে। হাত চাপৰিৰ মাজত পৰিচালকে মূৰ দুপিয়াই প্ৰশংসা গ্ৰহণ কৰিছে।

এদাঁতিত মিষ্টাৰ প্ৰতাপ সিঙে অকলে এখন টেবুলত বহি ড্ৰিক কৰি আছে। অলপ এক্সাৰচিভীয়া ক্লুৰি ৰখা এটি কোণত অকলে বহি আছে। অলপ আঁতৰত বহা দুই একৰ চকু তেওঁৰ ওপৰত নপৰাকৈ থকা নাই। ক্ৰমে নিচা ধৰি অহাৰ লগে লগে সফোচৰ বান্ধোনো শিথিল হৈ আহিছে। সেয়ে ইজনৰ সিজনৰ মনৰ ভিতৰত সাধাৰণতে লুকুৱাই থোৱা চিন্তাচৰ্চাও প্ৰকাশ নোপোৱাকৈ থকা নাই।

কোনো এজনে কৈছে : মনজুলিৰ মেনেজাৰ মিষ্টাৰ সিঙক দেখিছানে ?

আন এজনে কৈছে : কি কৰিব অকলেই বটল শেষ কৰিছে। ফাংচনলৈ চকুৱেই নাই।

: শ্ৰীমতীয়ে বোলে ডৰিত দুখ পালে।

অট্টহাঁহিৰে এজনে মন্তব্য দিলে : ডৰিত দুখ পালে ? সোণা-জুলিৰ অকণ বৰাওচোন নাই। আচল কথা—Frailty, thy name is woman.

পুৰুষৰ তেনে মন্তব্যৰ উদ্ভৱত নাৰীকণ্ঠত শুনা গ'ল : হয়, হয়, এপাত তাল বাজে? তোমালোক মতামানুহবোৰেহে ভো:মাৰাৰ জাত।

: হয় নেকি—বুলি পুৰুষকণ্ঠই অট্টহাঁহিৰেই মানি ললে।

: প্ৰমাণ চাবা? ৰ'বা মই মিষ্টাৰ সিঙৰ টেবুললৈ যাও। 'জেনাৰ' নহবা কিন্তু। নাৰীকণ্ঠত বিদ্ৰূপৰ ডাব ফুটি উঠিল।

: বাক যোৱা। গম পাবা।

: আচ্ছা, দেখা হ'ক।

মঞ্চত ভেটিয়া প্ৰধান আকৰ্ষণ—কলিকতাৰ নাচনীৰ অনুষ্ঠানৰ ঘোষণা কৰি আছে। সলীনৰ আঁৰৰ পৰা নৃত্যৰ আনুষ্ঠানিক বাদ্যযন্ত্ৰ ঠিক কৰাৰ টুং টাং শব্দধ্বনি ভাহি আহিছে। টেবুলে টেবুলে এটা উল্লাসনাৰ পৰিবেশ।

: হেন্নো, মিষ্টাৰ সিং !

: হেন্নো, মিছেছ কাকতি !

: May I accomny you, till Mrs Singh arrives.

: Sorry, I am sick I am going.

মঞ্চত ক্লীণ আলোকপাত হ'ল ; আন সকলো লাইট নুখাই দিয়া হ'ল ; আৰু অপৰূপ দেহ-লাংগ্যৰ প্ৰদৰ্শন কৰি কলিকতাৰ অভ্যাগতা, নিশাৰ শ্ৰেষ্ঠা আকৰ্ষণ কৰাবাৰে নাচনীৰ অৱয়ৱ জিলিকি উঠিল। দৰ্শকৰ হাতচাপৰিব লগে লগে দেহৰ ভাঁজে ভাঁজে দোলনিৰ সৃষ্টি কৰি মোহনীয় নৰ্ত্তকীয়ে মিচিকাই হাঁহিলে। তেনে উত্থলমাখলৰ মাজতে মিষ্টাৰ প্ৰতাপ সিঙে অস্থিৰভাৱে গিলাচৰ গোটেইখিনি হইকী একেটোকে খাই ওলাই গ'ল।

তেওঁৰ কাণত বাজি থাকিল হাতচাপৰি আৰু হাঁহিৰ ক্ৰমে অপ-স্বয়মান ধ্বনিতৰঙ্গ। তাৰ বিপৰীতে এটা নতুন কৰ্কশ ধ্বনিৰ সৃষ্টি কৰি তেওঁ সশব্দে জীপত স্টাৰ্ট দিলে। অতি জোৰে জীপ ওলাই গ'ল ক্লাবৰ গেটেৰে—মনজুলিৰ পথেৰে।

শনিবাৰ। মাজনিশা।

পূৰণি বছৰ এটিয়ে বিদায় লব।

নতুন বছৰ আৰম্ভ হব।

গীৰ্জাত ঘণ্টাধ্বনি হও হও।

মনজুলিলৈ তীব্ৰপতিবে আগবঢ়া জীপৰ হেডলাইট।

মনজুলিৰ মেনেজাৰৰ বাংলাত অৰুণ আৰু পলী।

হীৰাজুলি ক্লাবঘৰৰ ক্যাবাৰে নাচনীৰ অঙ্গবাস খোলো খোলো....

অকণে পলীক ধৰি নিচাত ধৰকৰৰক খোজেৰে বেডকমত সোমাইছে। তীব্ৰ শব্দৰে এখন জীপ গাড়ী বাৰাণ্ডাত লৈছে।

হীৰাজুলি ক্লাবত নাচনীৰ তীব্ৰপদক্ষেপত হাঁহি আৰু উল্লাদনাত
মত্ত নাৰী পুৰুষৰ দল ।

মনজুলিৰ মেনেজাৰৰ বেডৰুমত ছুইচ্ অফ্ ।

এটা গুলীৰ শব্দ ।

ঃ কোন? একেজাপে অৰুণ ওলাই দৌৰ মাৰে ।

এটা বিকট চিঞৰেৰে পলীয়ে বাথৰুমৰ দুৱাৰ খুলি দৌৰে,—
‘বাচাও’ ‘বাচাও’—বুলি আৰ্ত্তস্বৰে ।

পাছে পাছে উল্লাদৰ দৰে এজন মানুহ দৌৰে ।

হীৰাজুলি ক্লাবত বাঁৰবজাৰ সঙ্কেত । লগে লগে সকলো লাইট
অফ্ । একাৰত পুৰুষ নাৰীৰ বীভৎস ধ্বনিৰ প্ৰকাশ ।

মনজুলিৰ মালিক উদ্ভম বৰুৱাৰ বাংলোৰ চিৰিৰ কাষত পলীৰ
চিঞৰ—বাচাও, বাচাও ।

হীৰাজুলি ক্লাবত লাইটবোৰ জ্বলিল ।

উদ্ভম বৰুৱাৰ বাংলোৰ এখন দুৱাৰ মুকলি হোৱাত এক জাঁজলি
পোহৰ এজাক তীব্ৰ শব্দৰ দৰে বাহিৰ ওলাল ।

এটা গুলীৰ শব্দ ।

ঘাতকৰ পশ্চাদপসৰণ ।

পোহৰৰ শব্দৰ মাজত দুৱাৰমুখত চন্দন ।

চিৰিৰ তলত পৰি যোৱা এটা নাৰীদেহ ।

গীৰ্জাত ঘণ্টাৰ অধিবাম ধ্বনি ।

হীৰাজুলি ক্লাবত আতচবাঙী আৰু উল্লাদনাৰ লহৰ ।

এটা নতুন বছৰ ।

ঘণ্টাধনিবে বিদায় দিয়া এটি পুৰণি বছৰ ।
 শুণীৰ শব্দেৰে শেষ কৰা এটা প্ৰাচীন কলঙ্ক ।
 ঘণ্টাধনিবে আদৰি ভনা এটা নতুন বছৰ ।

ইমানবোৰ ঘটনা নৃত্য সামৰি বছৰটো আঁতৰি গ'ল । আধা-
 ঘটনানৰ পাছত মমতাই দেউতাকৰ সৈতে উত্তম বন্ধুৰ বাংলো
 পালেহি । এটা অদ্ভুত পৰিবেশে সকলোকে নিভুল কৰি বাখে
 বহুপৰ্য্যন্ত । ফুলমণি, মংৰা মালী, ডাক্তৰ গগৈ, মমতা আৰু অচেতন
 চন্দন । ঘটনাৰ পিছতে মংৰামালী দৌৰিছিল ডাক্তৰৰ ঘৰলৈ ।
 অচেতন হৈ পৰি থকা চন্দনৰ ওচৰত ফুলমণিয়ে কি কৰা কি নকৰা
 ভাবত থকথককৈ ক'পিছে আৰু কান্দিছে । অলপ পিছতে তাই দৌৰি
 গৈ পানীৰ ভগ এটা আনি, চন্দনৰ মূৰত ঢাঙি আছিল । সেই সময়তে
 জীপেৰে ডাক্তৰ গগৈ, মমতা আৰু মংৰামালী পাইছিলহি ।

ফুলমণিয়ে যেন মহাবিপদৰপৰা ৰক্ষা পালে, তেনেভাৱে চিঞৰি
 মাতিলে : মমতা দিদি ! জ্বল্দি আহা । চন্দন বাবু কিৰকম পৰি
 আছে ।

ডাক্তৰে আহি চন্দনৰ নাড়ী চালে । মমতাক ক'লে : ডয় নাই ।
 Shock পাই তেনে হৈছে । মংৰাক আৰু চকীদাৰক মাতিলে আৰু
 দুয়ো ধৰাধৰিকৈ নি চন্দনক ভিতৰত বিচনাত শুৱাই দিবলৈ ক'লে ।
 মমতা আৰু ফুলমণি লগে লগে গ'ল । ডাক্তৰ গগৈয়ে চন্দনৰ সাজ-
 পাব চিন্তাই দিলে । মমতা আৰু ফুলমণিক মনে মনে থাকিবলৈ ইঙ্গিত
 দিলে । মমতাক ফুচুচুচাই কিবা কৈ—কেইটামান পিল দিলে । ডিম
 লাইটো জ্বলাই বাকী লাইট নুমাই দিলে । মংৰামালীক হাতৰাউলৈৰে
 কোঠাটোৰ বাহিৰলৈ মাতি নি ডাক্তৰ গগৈয়ে পলী সিঙৰ নাড়ী
 চাই থাকোতে সুধিলে—ঘটনাটোনো কি ? মিষ্টাৰ সিঙক দেখিছিলি
 নেকি ?

: হা ডাক্তৰ চাহাব । মই মোৰ ঘৰৰ ভিতৰত আছিলো । মেম-
 চাহাব হাকি আহিছিল—‘বাচাও, বাচাও, চন্দন বাচাও’ । ওৰ ছোটা

চাহাবে 'মালী কি হ'ল' বুলি দুৱাৰ খুলি নাহিব আহিছিল। মেইডী দৌৰি আহিল। ফুলমণিও। বেকিৰ্ণ মেনেজাৰ চাহাবে ওলী মাৰিছে। ওৰ সেনচাৰাৰ চিৰিতে গৰি গৈছে।

: ঠিক আছে। মই থানালৈ ফোন কৰিম। পলী সিওক হচপি-তাললৈ নিয়াবও লাগে। পানী অলপ আনিবলৈ ক'লে। ওলী লগা ঠাই ডোখৰত টচ পেলাই চালে।

---এনে সময়তে এখন জীপেৰে পুলিচ পালেহি। ডাক্তৰ গগৈয়ে তেতিয়াও পলী সিওক পৰীক্ষা কৰি আছে।

এম্বুলাম্বাৰ ভিতৰতে কেনেকৈ পুলিচে খবৰ পালে, ডাক্তৰ আচৰিত হ'ল।

: ডাক্তৰ গগৈ ---মিছেছ সিং জীয়াই আছেনে?

: Pulse beat irregular, তৎক্ষণাত্ হচপিতেলৈ নিব লাগে। ডাক্তৰে ক'লে।

ইতিমধ্যে জীপৰ শব্দ শুনি ফুলমণি, মংবা, চকীদাৰো ওলাই আহিছিল। মনতা চন্দনৰ ওচৰতে আছিল।

পুলিচ অফিচাৰজনে ক'লে: মিষ্টাৰ সিঙে থানাত গৈ নিজে কৈছে তেওঁ ওলী কৰিছে। ক্লাবৰপৰা আহি বৰাৰ লগত মিছেছ সিওক বেয়া অৱস্থাত দেখি,--খেদি আনি ওলী কৰিছে হেনো। তেওঁ ধৰা দিয়াৰ আগতে তিনিচুকীয়া হচপিতেলৰপৰা ফোনেৰে এম্বুলেঞ্চ পঠোৱাৰো ব্যৱস্থা কৰি আহিছে বুলি কৈছে।

পুলিচ কেইজনৰ হতুৱাই ঠাইডোখৰ পৰীক্ষা কৰাই, লগতিয়াল তথ্যপাতি অফিচাৰজনে টুকি ল। চকীদাৰ, মালী, ফুলমণি, ডাঃ গগৈকো কিছুমান কথা সুধিলে। চন্দন অভ্যন্তৰ হৈ থকা বুলি জানি এবাৰ ভিতৰলৈ গৈ চাই আহিল। মমতাকো সেই বিষয়ে সুধিলে।

ইতিমধ্যে এম্বুলেঞ্চ আহিল। ততাতৈয়াকৈ পলী সিঙৰ দেহটো ভাত তুলি দিয়া হ'ল। ডাক্তৰ গগৈকো এম্বুলেঞ্চৰ লগতে যাবলৈ পুলিচ

অফিচাৰজনে ক'লে। মমতাক ডাক্তাৰ আকৌ পিলকেইটাৰ কথা ক'লে, যেন চন্দনে ভান পালে অলপ তপত গাখীৰ খুৱায় আৰু তাৰ পিছত দুটা পিল দিয়ে। চন্দনে যিটো মানসিক স্বক পাইছে, তাৰ বাবে কেইঘণ্টামান সম্পূৰ্ণ জিৰণিৰ আৱশ্যক। আবেলি আৰু দুটা পিল খুৱালে গিছদিনা সকলো ঠিক হৈ যাব বুলি তেওঁ ক'লে।

মমতাই তাতে থাকিম বুলি ক'লে। ফুলমণি আৰু মংগা মালী থাকিল। পুলিচ অফিচাৰজনে এজন পুলিচক তাতে 'পোষ্ট' কৰি এটনাৰ ঠাইডোখৰত থাকিবলৈ আদেশ দি গ'ল।

এঘুলেক আৰু জীপ গুছি গ'ল। তেতিয়া নিশা দুই বাজি গৈছে। বছৰৰ শেষ দিনৰ শেষ নিশাটো যেন শেষ নহবই। অজানতাত্তে পৰি থকা চন্দনৰ মুখলৈ উদয়ীবতাত্তে চাই থকা মমতাই ডাৰে— ফুলমণিয়ে অলপ আঁতৰত থিয় হৈ চাই থাকে, চকুৱে মুখে এটা আতঙ্কৰ ছাঁ। মংগামালী চিৰিৰ ওপৰত বহি মূৰত হাত থৈ বহি আছে। ডিউটিত থকা পুলিচজনে চকীদাৰক কিবা সুধি আছে।

তেতিয়াও আকাশত পোহৰে দেখা দিয়া নাই। তেতিয়াও নতুন বছৰৰ নতুন দিনৰ পুৱাই বাতিৰ তপস্যা সফল কৰা নাই।

বাল ক্লকত তিনি বজাৰ সঙ্কেত।

: আহ্, আহ্-না- পানী—চন্দনৰ শেহনি শুনা গ'ল।

: চন্দন—আগ্নহেৰে মমতা চন্দনৰ কাষ পালে।

: হ—কি হ'ল ? মমতা—

: নাই চন্দন ঠিক আছে। এই গাখীৰখিনি খোৱা।

: মমতা, কি হৈছিল ? তুমি কেনেকৈ এইখিনি পালো ? আৰু মিছেছ সিং... ..

: মনে মনে থাকা চন্দন। একো হোৱা নাই। মিছেছ পলী সিঙক দেউতাই হচপিভেললৈ নিছে। তেওঁ জীয়াই আছে।

: নহয় মমতা। উত্তেজিত হৈ চন্দনে ক'লে,—তেওঁ মোক মাতিছিল—বাচাও, বাচাও বুজি। কিন্তু মই বচাব নোৱাৰিলো। তাৰ আগতে—

: চন্দন অস্থিৰ নহবা। কাবো একো হোৱা নাই। পুৱা গম পাবা। চাও, নুতিবা। তুমি নাৰ্ভাছ হৈ অজ্ঞান হৈ পৰিছিল। দেউতাই ঔষধ দি গৈছে।

—অসহায়ভাৱে চন্দনে গাখীৰ গিলাচ খালে। ফুলমণিয়ে আঙুৰাই দিয়া টাবেলখন মমতাই লৈ চন্দনৰ মুখখন মুছি দিলে। লগতে দুটা পিল দি এগিলাচ পানীও দিলে। চন্দনে পিল দুটা মুখত লৈ অলপ পানী খাই—গিলাচটো ওতোটাই দিলে।

: চন্দন, দেউতাই কৈছে তুমি শুই থাকিলে ত ল পাব। চাও শোৱাচোন।

: কিন্তু মমতা, মোৰ ডয় লাগিছে। মানুহৰ তেজ। মই চকু মুদিব নোৱাৰো।

: ছিঃ তুমি মতা মানুহ। ডয় কিহৰ? চাও চকুদুটা মুদা, মই তোমাৰ মূৰটো ছুই আছো। —মমতাই চন্দনৰ চকুদুটা মুদাই দি মূৰ পিতানতে বহি মূৰটো ছুই থাকিল।

: তুমি কিন্তু নাযাৱা!—চন্দনে ক'লে।.....

সময় গৈ থাকিল। মমতাই চন্দনৰ চুলিত লাহে হাহে আঙুলি বুলাই ব'ল। ডিম লাইটো জ্বলি ব'ল। ফুলমণিয়ে হাতেৰে ইজিত দি মমতাক ক'লে—অলপ পিছতে আহিব। ফুলমণি ওলাই গ'ল। হালধীয়া হেৰেণ্ডৰ কাটা ঘূৰি থাকিল, টিক্ টিক্ শব্দৰ লগে লগে মিনিটবোৰ পাৰ হৈ থাকিল।

চাৰি বজাৰ সন্ধ্যাত ওনা গ'ল। কিন্তু সেই সন্ধ্যাত চন্দনৰ সঁহাৰি পোৱা নগল। শিলিপং টেবলেটৰ প্ৰভাৱত চন্দন নিঃসাৰ হৈ পাৰিছিল।

মমতাৰ চকুত টোপনিয়ৈ লুকাডাকু নৈখেলাকৈ নাছিল। চন্দনৰ পালেঙৰ মূৰ পিতানৰ পিনে মূৰটো আঙজাই, তেতিয়াও মমতাই চন্দনৰ চুলিত আলফুলে হাত বুলাই আছিল।

এটা সময়ত মমতাৰ তপ্তা আহিছিল।

পুৱতিৰ চোচা বতাহ এছাটি কোতাৰ ভিতৰ পাইছিল। আকৃতিৰ চাৰে চাৰি বজাৰ সংকেতত মমতা সপোন ৰাজ্যৰ পৰাহে যেন উত্থ খাই উঠিছিল। আকৃ ফুলমণিক দেখি লৰালৰিকৈ নিজৰ গাৰ কানি-কাপোৰ তিক কৰি নৈ পালেঙত আঙজি পৰা দেহটো দাঙি নৈ থিয় দৈছিল। ফুলমণিয়ে একোনোকোৱাতেই নিজে ফুচফুচাই উঠিছিল : ইচ্ নৈৰ টোপনি আহিছিল ! এইপিনে আহচোন। বাৰ-ও নৈ ওলাই আহি ডাঙৰকৈ মমতাই ফুলমণিক ক'লে,

: ছেঃ বৰ লাজ লাগিছে পাই।

: তিক হেঃহ। ফুলমণিয়ে তাঁট্টা কৰি ক'লে, দেখিলোতো, ছোটা চাহাবৰ বুকুত মুখ থৈ--

: ফুলমণি কিযে কৰ ? কাকো নকৰি। বৰ টোপনি লগাত কবই নোৱাৰিলো।

: একদিনতো সদায় সেইবকম ঘূমাই থাকিবা।

: ধেঃ এইজনী! শুন। দেউতা আহিলে মই যাম। তই চন্দনক পৰ দিবি। মই আবেলি আহি ঔষধ খুৱাম।

: তিক আছে দিদি। পোহৰ হৈ আহিলেই।

এনেতে ডাক্তৰৰ জীপ পালেহি। ডাক্তৰ গগৈয়ে সুধিলে : চন্দনৰ ভালনে ?

: ভাল পালে। উত্তেজিত হব খুজিছিল। পিল খুওৱাৰ পিছত শুই পৰিল। দেউতা মিছেহ সিও--

: চুকাল। পল্টম'ষ্টেম হব।

এটা ছমুনিয়াহ ওলাল মমতাৰ। ডাক্তৰ গগৈয়ে চন্দনৰ কোঠাত সোমাই, তেওঁৰ হাত দুই নাড়ী চালে। লাহেকৈ হাতখন থৈ হাতেৰে

ইঙ্গিত দি মমতাক বাহিৰলৈ মাতিলে। মংৰাক ফুলমণিৰ লগতে চম্পনৰ কাষত থাকিবলৈ ক'লে। তেওঁ এঘণ্টামান পিছত আকৌ আহিব বুলি ক'লে। মমতা আৰু ডাক্তৰ গগৈ জীপত উঠিল।

ৰাতি পুৱাল। জীপত মমতাই সুধিলে : দেউতা, বৰদেউতাক খবৰ পঠিয়াব লাগিছিল।

ব্যৱস্থা কৰিছো। পুলিচৰ হতুৱাই ৰায়াৰলেছ পঠিয়ালো। বিপদৰ ওপৰতে বিপদ। উদ্ভতি আহোঁতে ৭ নম্বৰ বস্তিত হাজা গুলিলো। পেখো ভীষণ কাণ্ড। লাল্লুৰে দলে দালালৰ সহায়ত, বাগানৰ নলা-পাৰ কৰি চাহপাত নিব ধৰিছিল। হাজা গুলি নহৈ সেইপিনে আহিলো। লৰী চাহপাত এৰি গুড়াইত পলাল।

: দেউতা গুড়াইতেও দিন, সময় ঠিকনতে বাছি লৈছিল।

: আচলতে চম্পনক বুধন বান্দবৱালাই খবৰ দিছিল। সেই কাৰণে নিউইয়াৰ্ছ ইড'ৰ অনুষ্ঠানলৈ নগৈ, চম্পনে ৭ নম্বৰ লাইনত কুৰিজন ইউনিয়নৰ ডেকা লুকাই থৈছিল বোলে। সিহঁতৰ এজনে ক'লে।

: হয়নেকি ? মোকো কোৱা নাছিল। যিকি নহওক, এটা শনিলাগা শনিবাৰ পাৰ হ'ল।

: এৰা পুৰণি বছৰৰ লগতে অপায়-অমঙ্গলৰ শেষ হলে হয়।

দূৰত কুকুৰাৰ মাত শুনা গ'ল।

নতুন বছৰৰ প্ৰথম পুৱাৰ পোহৰে ক্ৰমে পৃথিবীখনক আবৰি ললে।

স্বামী বিবেকানন্দই দেশবাসীক উদ্ধুদ্ধ কৰি উদাত্ত আহ্বান জনাইছিল—আগবাঢ়া, নাথোঁ আগবাঢ়া; কোন পৰিল—পাছলৈ নাচাবা। এয়া যেন কুৰুক্ষেত্ৰৰ অৰ্জুনলৈ শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাণীৰ পুনৰাবৃত্তি—উত্তিষ্ঠত, জঁপ্তত, প্ৰাপ্য বৰান্ধিবোধত। এই লক্ষ্য, এই আদৰ্শ—সদায় দৃৰত থাকে। আৰু ঢুকি পোৱাৰ আঁতৰত থাকে কাৰণেই ই আদৰ্শ। আৰু আদৰ্শৰ অনুসৰণত গতিৰ সৈয়ে যাতি নাই; শেষ নাই। জনন্ত সজ্ঞান--অভিযাত্ৰীৰ; তিক সূৰ্য্য পৰিষ্কৰণ কৰি থকা পৃথিৱীৰ দৰে।

সন্ময় আৰু জগতৰ কাৰো বাবে বৈ নাথাকে একত্বেকো। মন-জুলি কিয় বিশ্বৰ মহত্বম লোকৰ মহত্বম কামনায়ো তাৰ গতিবোধ কৰিব নোৱাৰে। স্বপ্নৰ দৰে প্ৰতিটো জাগৰণৰ মুহূৰ্তত তেনে অলস কামনা উৱলি যায়। আৰু প্ৰতিটো ঘাত-প্ৰতিঘাত-সংঘাতত যি উফুৰি যায়, যি খোপনি পুতি বয়, যি আহত দেহমন লৈ চকু'লা পেলায় বা কৃত্ৰিম আনন্দ উদ্ভেজনাত আপোন পাহৰা হয়, তেওঁলোকৰ কোনেও ধাৰমান সময়ৰ দৃষ্টি তিলমানো আকৰ্ষণ কৰিব নোৱাৰে। এই বিশ্ব নাটৰ পটভূমি প্ৰকৃতিও যেন ছিতপ্ৰজ যোগীহে —কাৰো দুখ-বেজাৰ, জন্ম-মৃত্যু একোৱে প্ৰকৃতিৰ নিজস্ব গতিত প্ৰভাৱ পেলাৱ নোৱাৰে। আনহাতে বিশ্ব নাটৰ ডাৱৰীয়া মানৱৰ প্ৰকৃতিৰ সৈতে অক্ষয় সংগ্ৰাম চলি থাকে।

“সৃষ্টিৰ দিনাৰে পৰা নিয়তিৰ স'তে হেৰা মানুহৰ সংগ্ৰাম অক্ষয়।

আমিতাৰ স্মৃতিস্তম্ভ, সোঁৱৰাই মানুহৰ বীৰ্য্য আৰু নিয়তিৰ জয়॥”

—ভাগ্যবাদী কৰিয়ে তেনেদৰে কয়। আৰু কৰ্মযোগী পুৰুষে সংগ্ৰামৰ আনন্দতে আপোন পাহৰি থাকে,—জন্ম-পৰাজয়ৰ প্ৰজ্ঞ ভাঙ

নুঠে। আনহাতে প্ৰকৃতিয়ে মানৱক মাকৰ দৰে লালন পালন কৰাৰ কথাও বৰ্ণনাকৰ্থৰ দৰে কবিতা কল্পনাত মূৰ্ত্ত হয়; অথচ টমাছ হাডিৰ দৰে ঔপন্যাসিকে প্ৰকৃতিক সজ্জিয়াভাৱে মানৱৰ অহিত চিন্তা কৰাৰ দৃষ্টান্ত দাঙি ধৰে। এনেবোৰ চিন্তা-চৰ্চা, তৰ্ক যুক্তিৰ অন্ত নাই। কালচক্ৰ ঘূৰি থাকে। তাৰ দুৰ্বাৰ গতিয়েই জীৱনৰ উদ্গাদনাক জীয়াই ৰাখে; তাৰ হাতৰ কঠোৰ-কোমল পৰাশই মনৰ তীব্ৰতম ক্ষতো ডকুৱাই দিয়ে।

মানসিক আঘাতত অসুস্থ হৈ পৰা চন্দনো পুনৰ আগৰ অৱস্থালৈ উভতি আহিল। মমতাৰ স্নেহতৰা শুশুমণী তেওঁক যেন পৃথিবীৰ মোহৰ আৱেষ্টনীৰ মাজত বেছিকৈ সুমুৱাই পেলালে। দুয়ো যেন জন্মে ওচৰ চাপি আহিল। কুমাৰণী পোকে পইতাচোৰাক নিজৰ ব'হত বন্দী কৰি থয় আৰু এসময়ত পইতাচোৰাই জন্মে জন্মে জীৱিত অৱস্থাতে কুমাৰণীৰ দৰে এটি দেহলৈ কপান্তৰিত হয়। একাগ্ৰভাৱে আন এটা জীৱৰ প্ৰভাৱৰ বশৱৰ্তী হৈ এনেদৰে দৈহিক কপান্তৰ,—মানুহৰ ক্ষেত্ৰত নহয় সঁচা। কিন্তু তেনে ধৰণৰ একাগ্ৰচিত্তৰ সাগ্ৰিধাই এজন মানুহৰ ব্যক্তিসত্বক আনজনৰ ব্যক্তিসত্বৰ লগত একাত্মবোধৰ প্ৰবল অনুভূতি নজগোৱাকৈ নাথাকে। চন্দন আৰু মমতাৰো দুটা ব্যক্তিত্বৰ সঘন সংস্পৰ্শই দুয়োকো দুয়োজনৰ আগ্ৰহ অনুভূতিৰ প্ৰতি সহানুভূতিশীল কৰি তুলিলে। কব নোৱাৰাকৈয়ে যেন ইজনে সিজনৰ পৰিপূৰকৰ ঠাই ল'লে; আৰু ইজনৰ অবিহনে সিজনে অসহায় অনুভৱ কৰিবলৈ ধৰিলে। ইজনৰ প্ৰিয় কাম, ভালপোৱা কথা—সিজনৰো প্ৰিয় হৈ উঠিল। অদৃশ্য এনাজৰীয়ে দুটি মনৰ বন্ধন ঘটালে।

মঙাগৰতত আছে দত্তাৱ্ৰয় ব্ৰাহ্মণে নিজৰ অভিজ্ঞতাৰ ভেটিত লাভ কৰা জ্ঞানৰ কথা কওঁতে কৈছিল যে অতি প্ৰিয় বস্তুটো পোৱা আৰু নিজৰ কৰি লোৱাৰ মাজত অশেষ দুখ থাকে আৰু অপমান-অমজলৰ খল থাকে। কুকুৱা চৰাই এটাই মাংস কড়িয়াই উৰি থাকোতে, আন বহু শক্তিশালী চৰাইবোৰে তাক আক্ৰমণ কৰে। ছোঁ মাৰি তাৰ পৰা কাড়ি নিয়াৰ চেষ্টা চলায়। আৰু সি আগ্ৰাণ চেষ্টা কৰে তাৰ আহবণকৰা প্ৰিয় খাদ্যখিনি সামৰি ৰাখিবলৈ। কিন্তু

প্ৰতিদ্বন্দ্বী জীৱৰ আশ্ৰমগত নিৰাপায় হৈ সি তাৰ ছাতোৰাৰ নাংসখিনি পেলাই দিলে। লগে লগে প্ৰতিদ্বন্দ্বী চৰাইবোৰ আঁতৰি গ'ল। কুকুৰাটো শান্তিৰ জীৱন পালে। এনেদৰে শান্তত বৈবাগ্যৰ মাজেৰে শান্তিৰ কথা কয়। কিন্তু বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত গতানুগতিক জীৱন যাকাত এনে বৈবাগ্য সম্ভৱ জানো ?

প্ৰিয়জন, প্ৰিয় সম্পদৰ মোহে মানুহক আচ্ছন্ন কৰে। 'সংসাৰ বন্ধন' বুলি মন্তব্য দিলেও, বন্ধন নহ'লে সংসাৰৰ স্থিতিয়েই বা ক'ত ? ধৰ্ম-উপধৰ্মৰ পাৰস্পৰিক আকৰ্ষণ, নক্ষত্ৰবাজিৰ নিয়ন্ত্ৰণ—সেয়েহেই সৌৰজগতক স্থিতি দিয়ে। তেনেকৈ ব্যক্তিৰ স্থিতিও আ'ন এক, দুই, বহু ব্যক্তিৰ লগত, সমাজ তথা বিশ্বৰ লগত সমন্বয়ৰ ওপৰতহে বৰ্তি থাকে। এই যুতিবোৰেই আবণ্ডক জীৱনৰ পৰা এদিন চন্দনক বুজাই-বঢ়াই সমাজৰ মাজলৈ অনা হৈছিল। আৰু ক্ৰমে সমাজক সাদৰি লব ধৰা তেওঁৰ মনটোক জীপ দি ৰাখিবলৈ তেনে প্ৰিয়জন, প্ৰিয়মন, প্ৰিয় পৰিবেশৰ বন্ধন লাগিবই। সংঘাতময় পৃথিৱীত সংগ্ৰামৰ আনন্দওতা কম নহয়, —যদিহে জয়-পৰাজয়ৰ বিচাৰ কৰা নহয়।

প্ৰীউতম বকৰাই শেহতীয়া পৰিস্থিতিৰ বুজ লবলৈ মনজুলি পাইছিলহি। তেতিয়ালৈ চন্দনৰ মন স্থিৰ হৈছে যদিও, সম্পূৰ্ণ বিশ্ৰামত ৰখা হৈছিল। আৰু সেই বিশ্ৰামৰ দিনকেইটাৰ অলস ক্লগবোৰ সজীৱ কৰি ৰখাৰ বাবে মনতা প্ৰায়ে কাষৰত থাকে, অধ্যয়নৰ কথা। পাতে, গীত গায়। ডাক্তৰ গগৈয়েও ভাবিবলৈ আৰম্ভ কৰে যে এই আহত মনৰ ডেকাজনক সংগ্ৰামী সমাজৰ মানুহ কৰি ৰাখিবলৈ মনতাৰ দৰে সহানুভূতিশীল সঙ্গীৰ আৱশ্যক হ'ব। মনতাৰ দৰে আন এজনী পোৱা যাৰ ক'ত ? মনতায়ৈ তেনেহ'লে চন্দনৰ জীৱন-জোৰা সঞ্জিনীৰ দায়িত্ব লোৱা উচিত হ'বনে ? মনতাৰ মাকেও তেনেদৰে নভবা নহয়। দুয়ো দুয়োকো এই চিন্তা ডায়াৰে প্ৰকাশ কৰি জনোৱা নাছিল যদিও, পৰস্পৰেই ভাবিছিল যে আন গৰাকীৰো মনত নিশ্চয় একে ভাব হৈছে।

প্ৰীত্ৱম বৰুৱাই ডাক্তৰ গগৈক এদিন ক'লে,

: মমতাইহে পৰিস্থিতিটো চম্ভালি দিলে দেই।

: এই কেইমাহতে চন্দনে দুটা আঘাত পালেতো ! মিষ্টাৰ জনৰ দুৰ্ঘটনা আৰু মিছেছ পলী সিঙৰ মৃত্যু। ডাক্তৰ গগৈয়ে চন্দনৰ মনটো সজীৱ কৰি তুলিবলৈ অলপ চেষ্টাৰ দৰকাৰ বুলিও ক'লে।

: ময়ো তাকেই ভাবিছো। মাঘী পূৰ্ণিমাও আহিছে। সেই সময়ত পৰঙকুণ্ডলৈ পঠিয়াই দিলে ভাল হ'ব। মালিনীখানো চাই আহিব পাৰিব। এবাৰ বোলে মমতাক চন্দনে মালিনীখান চোৱাৰ ইচ্ছা থকা বুলি কৈছিল। মমতাৰ মাক আৰু মমতাকো লগতে পঠিয়াব নোৱাৰেন ? আমাৰ হেডক্লাৰ্ক নিৰঞ্জন বাবুক পঠিয়ালে, ইনাৰ লাইনৰ প্ৰবেশ ব্যৱস্থা, থকা-মেলাৰ দিহা তিক কৰিব পাৰিব। মংৰা মালী, ফুলমণিও যাওক। ট্ৰেনাৰ লগোৱা জীপ এখন হ'লেই হ'ব। আপুনি কি কয় বাক ?

শ্ৰীবৰুৱাৰ কথাত ডাক্তৰে ক'লে যে মমতাৰ মাকেতো পৰঙকুণ্ডৰ মেলা বুলিছে এতিয়াই ওলাব। শ্ৰীবৰুৱাই আৰু ক'লে যে এইবাৰ ঘূৰি পকি অহাৰ পিছত চন্দনক মনজুলিৰ মেনেজাৰ পাতি দিব খুজিছে। এনেদৰে চন্দন অতি নিষ্ঠাবান কৰ্মী, অধিক দায়িত্বৰ মাজত হতাশ ভাব মনলৈ অহাৰ সুৰুতা নাথাকিব।

ডাক্তৰ গগৈয়ে শ্ৰীবৰুৱাৰ কথাত হতাশৰ দি ক'লে : ময়ো ভাবো চন্দনক সততে ব্যস্ত ৰখা ভাল হ'ব। আনহাতে নিজাকৈ বাংলাত থাকিবলৈ দিব লাগে যাতে সকলো বিষয়ত ক্ৰমে আত্মনিৰ্ভৰশীল হ'ব পাৰে।

: কিন্তু মেনেজাৰৰ পূৰণি বাংলাত থাকিবলৈ দিলে মিষ্টাৰ জন বা মিছেছ পলী সিঙৰ কথা মনলৈ আহিব পাৰে। গতিকে কেইবা মেনেজাৰক তালৈ নি, চন্দনক বনুৱা লাইনৰ দাঁতিৰ ইটো বাংলাতে ৰাখিলে ভাল হ'ব। —শ্ৰীবৰুৱাই কথাৰ মাজতে কৈছিল।

ডাক্তৰ গগৈ আৰু শ্ৰীবৰুৱাই চন্দনৰ মাকৰ বিষয়েও বহু কথা পাতিছিল। চন্দনে, কিয় মাক নাই বুলি কৈছিল সেই বিষয়ে দুয়ো

কোনো কাৰণ বিচাৰি পোৱা নাছিল। শ্ৰীবৰুৱাই ডাক্তৰ গগৈক ক'লে যে পৰন্তু মেলিলে যাওঁতে মমতা আৰু মমতাৰ নাকে পাকে-প্ৰকাৰে কথাটো উলিয়াবও পাৰিব। লাহে লাহে পৰিবেশ উপযোগী হ'লে, চন্দনৰ মাকক কিবা প্ৰকাৰে মনজুলিলে অনাৰ ব্যৱস্থা কৰিব বুলিও শ্ৰীবৰুৱাই ক'লে।

: মাক পিছে আহিবনে ?

: মাকৰ মনতো ? বিশ্বাস ওপজাব পাৰিলেই আহিব। এই-বাৰেই ডাৰিছিলো—নৈ আহিম। আপোনাৰ 'মেছেজ' পাই মৰালৰিকৈ গুচি আহিলো। —শ্ৰীবৰুৱাই ক'লে।

: আপুনি বাক তেওঁক লগ পালে কেনেকৈ ?

: চন্দনৰ নোটবুক এটাত কলিকতাৰ গৰীয়ো অঞ্চলৰ ঠিকনা এটা দেখিছিলো। আৰু সিদিনা সেই তাইতেনো গাড়ীখনে 'ট্ৰাবল' দিব লাগেনে ? খুড়ক হাবাগ বাবুকো তাতে লগ পালো।

: বি দেখিছো, মাক-পুতেকৰ পুনৰ মিলন হোৱাটো কিজানি ভগবানৰে ইচ্ছা। ডাক্তৰ গগৈয়ে ক'লে।

এইদৰে আৰু কেবাদিন শ্ৰীউত্তম বৰুৱাই ডাক্তৰ গগৈৰ লগত চন্দনৰ ভৱিষ্যতৰ কথা পাতিছিল।

মাকৰ সংগ্ৰাস্তিৰ দিনা পৰন্তুকুণ্ড ডাঙৰ মেলা বহে। কিছুদিন আগৰে পৰা দোকান-পোহাৰ, হোটেল-ধৰমশালা আদিত দূৰ দূৰণিৰ তীৰ্থযাত্ৰী আৰু ভ্ৰমণকাৰীৰ ভিৰ হয়। পৰন্তুকুণ্ড অৰুণাচলৰ মোহিত জিলাৰ পূবকোণত। ১৯৫০ চনৰ ডাঙৰ ভূঁইকঁপৰ সময়ত ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ তলি ওফন্দি উঠাত, প্ৰবল বানপানী আৰু গড়াথহনীয়া হৈছিল। সেই দুৰ্যোগত কুণ্ডৰ মাজভাগত থকা প্ৰকাণ্ড শিলটোৰ কিছু অংশ নষ্ট হয়। এই শিলটো কুঠাৰেৰে ফালি লুইতৰ জলধাৰা বোৱাই অনাৰ কাহিনী অতীতৰপৰা মানুহৰ মুখে মুখে চলি আহিছে। এনেহেন কুণ্ডৰ স্মৃতিচিন অটুট ৰখাৰ মানসেৰে মোৰ বেৰদি তীৰ্থযাত্ৰীৰ বাবে স্নানৰ সজ্জি ধা কৰি দিয়া হৈছে।

চন্দন, মমতা, মমতাৰ মাক, ফুলমণি, মংৰা মালী, ডুইডাৰ, নিৰঞ্জন বাবুহঁত পৰস্কুণ্ড পালেগৈ সংক্ৰান্তিৰ আগদিনা। তিনি-চুকীয়া হৈ ছেথোৱাঘাটলৈ গৈ, তেওঁলোকে ফেৰীৰে শদিয়া পাইছিল। তাৰপৰা জীপেৰে গৈ চুণপোৰাৰ চেক্‌পোষ্টত বৈ প্ৰতিষেধক বেজি লৈ আহাৰ প্ৰমাণ পত্ৰ দেখুৱাইছিল আৰু অৰুণচলত সোমোৱাৰ বাবে আৱশ্যকীয় পাছ সংগ্ৰহ কৰিছিল। এই চুণপোৰাত হেনো অ'সোমৰ ৰাজত্বকালত শদিয়াখোৱাই শামুক আৰু শিল পুৰি চুণ তৈয়াৰ কৰিছিল। সেয়ে তাঁইডোখৰৰ নাম হ'ল চুণপোৰা। চুণপোৰাৰ পৰা তেজুলৈ আৰু টিনাইঘাটলৈ যাব পাৰি। পায়ী, ডিগাক আদি খৰগ্ৰোতা পৰ্বতীয়া নৈয়ে অঞ্চলটোৰ সৌন্দৰ্য্যত বহন স নিছে। শিলৰ মাজে মাজে বাগৰি যোৱা নৈৰ চঞ্চল দূৰত্ব গতিয়ে অপূৰ্ব এক ধ্বনিতৰঙ্গৰ সৃষ্টি কৰে। তাৰ লগতে অলেখ চৰাই চিৰিকতিৰ কাকলী কণ্ঠ আৰু তীৰ্থযাত্ৰীৰ কোলাহল। শদিয়াৰ পৰা তেৱান মাইল আঁতৰত তেজু আৰু তেজুৰ পৰা উনৈশ মাইল আঁতৰত পৰস্কুণ্ড। এই গোটেই বাটছোৱা তীৰ্থযাত্ৰীৰ উত্থল-মাখলত চঞ্চল হৈ উঠিছিল। এইসকলৰ মাজতে আছিল চন্দন আৰু তেওঁৰ লগৰীয়াসকলো। সিদিনা পৰস্কুণ্ডৰ ওচৰ পালেই নিৰঞ্জন বাবুৰ তৎপৰতাত থকা তাঁইৰ দিহা সহজেই হ'ল। আবেলিলৈ খোৱা-মিলা আদিৰ সকলো ব্যৱস্থা কৰাৰ পিছত--মমতা আৰু চন্দন এটা জুপিব পাৰ পালেগৈ। মমতাৰ মাক, ফুলমণি আৰু মংৰা অলপ আঁতৰত আছিল। জাৰকালিৰ আবেলিৰ নিশ্চয় ৰ'দৰ শেতা পোহৰৰ মাজতো প্ৰত্যেকৰে মুখত এটা যেন উজ্জ্বল বেণি। প্ৰকৃতিৰ কোলাত মানুহ কিমান সহজ হৈ পৰে। এনে একোটি মুহূৰ্তত দৈনন্দিন জীৱনৰ যোগ-বিয়োগৰ কথা মনলৈ নাহে; অনাবিল আনন্দৰ বুজাৰ নোৱাৰা অনুভূতি এটাই মনপ্ৰাণ আবৰি ৰাখে।

চন্দন আৰু মমতায়ো এনে এটি অনাবিল আনন্দৰ মুহূৰ্তৰ মাজত শিলনিৰ মাজে মাজে, বোৱতি সঁুতিৰ কলকল ধ্বনিৰ ওপৰেদি দেও দি দেওদি ফুৰিছিল। এটা সময়ত মমতাই এটা ওখ শিলৰ ওপৰত বহিছিল আৰু চন্দনে তাৰেই অলপ নামনিত বহি গতিশীল পানীত এডাল সৰু বাঁহেৰে যেন খেলিছে আছিল। মমতাই এবাৰ কৈ

উঠিল : চন্দন, তুমি মেনেজাৰ হ'লে মনজুলিৰ বাবু-বনুৱা আটাইয়ে ভাল পাব।

হঠাত্ এনে এটা পৰিবেশত, মমতাই ইচ্ছা কৰিয়েই চন্দনৰ মনটো জোকাৰি চাবলৈ কথাষাৰ কৈছিল।

বাঁহডাল সোঁতত এৰি দি, চন্দন উঠি আহিছিল মমতাৰ কাষলৈ।

: কিন্তু মমতা, মই পাৰিম জানো ? ইমান দায়িত্ব—

: কিয় নোৱাৰিবা ? ইমানদিনে বাগানৰ কাম শিকিলা। আচলতে মিষ্টাৰ সিঙতো শেষলৈ তোমাৰ ওপৰতে প্ৰায়বোৰ দায়িত্ব দিছিলেই। মেনেজাৰ হ'লে তুমি বনুৱা-বাবু সকলোৰে কল্যাণৰ কাম কৰিবলৈ অধিক সুচল পাবা। চোৰাংকাৰবাবী, ডঙাইতবো সৈমান কৰিব পাৰিবা।

: মই অকলে ?

: কিয়, নই আছো।

: তুমি থাকিলে অন্তশ্যো।

এনেতে দূৰৈৰপৰা ফুলমণিয়ে চিঞৰি মতা শুনা গ'ল : মমতা দিদি, মাই মাতিছে। সাঁঝৰ বেলা নদী কিনাৰত বসি থাকিলে ভুত ধৰিবৰে।—হা— ! কৈ কৈ তাই ওচৰ চাপি আহি আছিল।

মমতাই হাঁহি হাঁহি অলপ চিঞৰি উত্তৰ দিছিল : আৰে তই ভুতুনী আছ যেতিয়া, দোচোৰা ভুত নাহে নহয়।—এইবুলি কোৱাৰ লগতে উঠি চন্দনক ব'লে : ব'লা চন্দন। মাই মাতিছে।

চন্দন আৰু মমতা আগবাঢ়িল। সেইটো শিলৰপৰা পাৰৰ আনটোলৈ আহিবলৈ চন্দনে মমতাক সহায় বৰি দিলে।

আকাশেদি উৰি হোৱা চৰাই এজাকলৈ আঙুলীয়াই চন্দনে ক'লে,

: চোৱা মমতা, কিমান ধুনীয়া লাগিছে।

মমতাই সেইদিনে সোঁত মাথোঁ এটি বডালী গাঁতৰ কলি গুণগুণালে :

‘নিঝুম সজ্জায় পাছপাখীবা—

বুখিৰা পথ ভুলে যায়—

• ‘আমি পথ নুভুলিলেই বন্ধ’। চন্দনে সঁহাৰি দি কয়।

দুঃপৰতাবে মনতাই কৈ উঠে তুমি নাই—যোতিসমূহে নহি আছে।
হঠাতে কথাত গতি সলাই ক'লে : ব'লা নাই বেয়া পাব। জানাচন্দন,
মাৰ মনত দুখ দিবলৈ বৰ বেয়া লাগে।

: এৰা না---। উজুতি খাই যোৱাৰ দৰে চন্দনৰ কথামাৰ
আধাতে বৈ যায়।

: মাই তোমাক বৰ ভাল পায়। তোমাৰ মাক পালে আৰু
কিনান বং পালেহেঁতেন।

চন্দনে একো উত্তৰ নদিলে।

মনতাই ক'লে : আতি সোনকালে খাই বৈ গুই থাকিব লাগিব।
কাইলৈ নাথী সংজ্ঞাস্থি—দোকমোকানিতে পৰং কুণ্ডত স্নান কৰিব লাগিব।

শেষ নিশাৰ পৰা শ শ তীৰ্থযাত্ৰীয়ে, কুণ্ডত স্নানৰ বাবে সাজু
হ'ল। ক'বৰাৰ পৰা হয়তো এজনে লগাই দিয়ে--‘ব্ৰহ্মপুত্ৰ বাবাকী’
সকলোৱে চিঞৰি উঠে ‘ভয়’। চন্দনহঁতৰ বাহৰতো ফুলমণিয়ে শেষ
নিশাতে উত্তি হলহুল লগাই, সকলোকে জগাই দিলে। লাহে লাহে
নিশাৰ জড়তা ভেদ কৰিবকুঁৱলীয়ে ভৰা আকাশৰ নাজেৰে দোকমোকা-
লিব পোহৰৰ আভাস ফুটি উঠিল।

খৰধৰকৈ ব্ৰহ্মমূৰ্ত্তিতে তেওঁলোক ওলাল কুণ্ডৰ ওচৰলৈ। ফুল-
মণিয়ে আগবাঢ়ি মমতা আৰু চন্দনৰ ওচৰ পালেগৈ। ইতিমধ্যে
সাধু-সন্ন্যাসী এদলে উচ্চকণ্ঠে স্তুতি কৰা শুনা গ'ল :

‘ব্ৰহ্মপুত্ৰ মহাবাহো শান্তনোঃ কুলনন্দন।

অমোঘা গৰ্ভসন্তুত পাপং লৌহিত্য মে হৰ।’

ফুলমণিয়ে বিৰবিৰাই কৈ যায় : মমতা দিদি কালি মাই কৈছে
ইয়াত গাধোৱাত পৰশুৰামৰ নাকি মাকক মৰা পাপ কটা গেল।
তাৰ আগত কুঠাৰটো নাকি হাততে লাগি আছিল। হয় নাকি ?

মনতাই ফুলমণিক কাহিনীটো চমুৱাই কয় : ফুলমণি এসময়ত
এজন মনি আছিল। নাম চন্দণি। পৰশুৰামৰ দেউতাক। ঘৈণীয়েক

বেণুকাৰ এদিন পানী আনিবলৈ পঠিয়াইছিল। গা-পা ধুই মূনিয়ে পূজা-অৰ্চনা কৰিব। মূনি বৈ আছে, বৈ আছে। ঘৈণীয়েক নাহেহে নাহে। ধ্যানত দেখিলে ঘৈণীয়েকে গজাত জলকেলি চাই সকলো পাহৰি আছে।

ফুলমগিনে নাজতে ক'লে : হা মাই সব কৈছে। কিৰকম মূনিয়ে ৰাগত শাপ দিছিল। কুণ্ডৰ ওচৰ পাই ফুলমগিনে—‘মই পহিলে গা ধুই লম’ বুলি বেগাই আঙঠাই গ’ল।

চন্দনে কিবা এটা ভাবি মমতাক ক’লে,

: তেতিয়াৰ দিনতো Sex perversion—যৌন বিকৃতিৰ কথা আছিল। নহ’লে মূনিপত্নী বেণুকাই গগনানদীত চিত্তবধ আৰু গাভৰু-হঁতৰ জলকেলি চাই গিৰীয়েকৰ কথা পাহৰিলে কিয় ?

মমতাই মাত দিলে : যুগে যুগে মানুহ মানুহেই। জুৰি-বিচুটি, ভুল-ভুধৰি অকল আজিৰে নহয়। মূনি পত্নী বেণুকাৰ পৰা পত্নী সিঙলৈ একে কথা।

: পৰম্বৰানে পিতৃৰ আদেশত মাকক কাটিলে, কিন্তু অনুতপ্ত হৈ ঘূৰি ফুৰিবলগীয়া হ’ল।

: চোৱা চন্দন, পৰম্বৰামে মাকৰ কথা ভবা উচিত পৰিছিল। ভুল-ভ্ৰান্তি মানুহৰ হয়, বেণুকাও মানুহহে আৰু তদুপৰি নিজৰ মাক—

চন্দনে যেন মাক-পুতেকৰ বিশ্বাসে আলোচনা কৰি থকাটো নিবিচাৰিলে। নিজৰ মাকৰ কথাই হয়তো চন্দনৰ মনত জুৰুকি মাৰিছিল। মাকৰ স্মৃতি আজি প্ৰায় তিনিবছৰ জোৰকে মনৰ পৰা আঁতৰাই ৰখাৰ চেষ্টা তেওঁ কৰি আহিছে। কিন্তু পাৰিছে জানো ?

চন্দনে দূৰলৈ আঙুলিয়াই ক’লে : চোৱা মমতা, মানুহৰ কিমান ভিৰ হৈছে।

মমতাই কিন্তু আগৰ আলোচনাৰ জেৰ টানিলেই কৈ গ’ল,

: এই জনশ্ৰোতৰ কোনে যে কতনা কামনা মনত লৈ আহিছে। আচল কথা কি জানা চন্দন। এইসকলৰ অধিকতৰ হতাশাৰ মাজত

ধিবুধি হৈ নেদেখাজনৰ কৰুণাকৈ ধিয়াই এইদৰে তীৰ্থই তীৰ্থই ঘূৰি ফুৰে। এইসকল জনসাধাৰণৰ কল্যাণৰ প্ৰচেষ্টাৰ মাজতহে তোমাৰ-আমাৰ দৰে শিক্ষিতসকলে আনন্দ পোৱা উচিত।

চন্দন মনে মনে আগবঢ়ি থাকিল। উছাহেৰে মাতাই কৈ গ'ল : আৰু চোৱা চন্দন, পৰসুৰামেও হঠাতে ক'ব পাৰে খঙন হ'ল জনকনাথৰ মাত্ৰেবেহে। ব্ৰজকুণ্ডত বজ হৈ থকা জনবান্ধিক পাবৰ শিল ক'টি মানুহাতিৰ কল্যাণৰ কাৰণে তেওঁ বোৱাই দিলে। তাক সেয়ে ব্ৰজপুত্ৰৰূপে ভৈয়নাৰ লাখ লাখ জনসাধাৰণৰ মন্ত্ৰণৰ বাবে অনুভৱ গতি ললে। সেই পুণ্যৰ ফলতে পৰসুৰামৰ হাতৰ কুঁঠাৰ খহি পৰিল।

: এবা, কাহিনীটোৰ দৰত জনসেৱাই হৈ শ্ৰেষ্ঠ পুণ্য তাৰ অভ্যাস আছে। —চন্দনে সহাবি উল'লে।

: আৰু চন্দন, মাতৃ নক পুত্ৰৰ এবাৰ নোৱাৰা সম্বন্ধৰ কথাও আছে। হেৰুৱা ধুতি-বিচুটি মটিভেঙে, বেণুকা পৰসুৰামৰ মাতৃ আছিল,—য'ৰ গৰ্ভত তেওঁৰ চন্দন—য'ৰ স্নেহৰ দ্বাৰা জালিত পালিত। গতিকে সেই মাতৃৰ প্ৰতি সহানুভূতিশীল নোহোৱাটো ডাঙৰ পাপ হৈছে। নহ'লে অনুতাপ হ'ব কিয় ? না—সদায় নাই—

কথা দিন নত সামৰিবলৈ চন্দনে ক'লে : আহা আমি স্মান কৰো।

তেতিয়াও মেন আগৰ সংলাপৰ সাগৰগিথিনিকে মনতাই কৈ আছিল : সঁচাকৈ নাকৰ মৰম পৱিত্ৰ। সেই মৰমে প্ৰতিদান নিবিচাৰে। কিন্তু পুত্ৰৰে কৰ্তব্য থাকে।

ইতিমধ্যে চন্দনে আগুৱাই গৈ কুণ্ডত সাবধানে গাধুবলৈ সাজি দিয়া নোৰ বেৰত ধৰি পানীত নামিছিল। ফুলগিয়ে পানীত বুৰ মাৰি মাৰি ঠিক্ৰিছিল : মমতা সিদি ! আহা !—ধুব তাঁড় পানী।—

বাণীসকলৰ কেন্দ্ৰহন, পানীৰ খসকলি, হাঁহি-ধেমালি, কথা বতৰা আৰু গভীৰ মন্ত্ৰধ্বনিৰ মাজত এটা মধুৰ পৰিবেশ গঢ় ললে। কুঁৱলীৰ জল ফালি ফালি পূব আকাশত অকণৰ কিৰণমাজাই বচি দিলে এটি বাট, যি বাটেদেখি সন্মানে দৃশ্যমান হৈছে জ্যোতিৰ্গিৰী—সূৰ্য্য।

আৰু শুনা গ'লগা ধূই—পানীৰ আঁজলিডৰা হাতেৰে জ্যোতিপিঙলৈ
শ্ৰদ্ধা আগবঢ়োৱা যাত্ৰীদলৰ কণ্ঠস্বৰ :

‘জৱাকসুম সঙ্কষণং কাশ্যপেশ্বং মহাদ্ৰাতিং
ধ্বাভাৰিং সৰ্বপাপমুং প্ৰণতোহ্ৰতিম দিৱাকৰম্ ।’

পিহদিনা চন্দন-মমতাইতৰ দলটোৱে পৰশুকুণ্ডৰ বাহৰ এবিটাল
সজু হ'ল। ফুলমণিয়ে কৈছিল—ইমান সুন্দৰ ঠাই, আৰু কেইদিনমান
থকিলে ভাল হয়। মমতাই বুজাই ক'লে যে নিয়ম নাই, কাৰণ
দহদিনৰ কাৰণেহে মেনা'লৈ আহিবলৈ 'পাছ' দিয়ে। শদিয়াৰ পৰা
মহোতাই লাগে ৪ দিন, উভতি যাওতে লাগিব ৪ দিন; গতিকে
দুদিনৰ বেছি থকাৰ উপায় নাই।

ফুলমণিয়ে কৈ উঠিছিল : কি এইচৰ নিয়ম দিদি ? ভাল লাগা
জাতি থকিবও নিদিয়া নিয়ম মই বুজি নাপাওঁ।—তো কি ক'ববি,
চল। যাও, গুৰু-চুৰু তিক কৰিম।—মুখ ওফোন্দাই ফুলমণিয়ে
কয়।

এয়া অকল ফুলমণিৰ সবল সহজ মনৰে প্ৰশ্ন নহয়। ভাৰতীয়
সংস্কৃতি আৰু পৰম্পৰাৰ অন্যতম কেন্দ্ৰস্থল এইবোৰ অঞ্চল, অকল
বৰ্ণাশ্ৰীতিৰ নেবপাকত কৃত্ৰিম একোডাল ভূগোলৰ মেপৰ সীমাবেখাৰে
বেলেগাই বখা হয়। প্ৰকৃতিৰ হাবিবন, নৈ, নিজৰাৰ বাবে তেনে
কৃত্ৰিম সীমাবেখা নাথাকে। সেয়ে প্ৰকৃতি মৃত্তা আৰু মানুহ পনেপদে
শৃংখলিত। শৃংখল-শৃংখলেই, সেয়া সোণৰ শিকলিয়েই হওক বা লোৰ
শিকলিয়েই হওক। প্ৰকৃতিৰ দৰে মুক্তভাবে গতি উঠা ফুলমণিহঁতৰ
বাবে এনে কৃত্ৰিম সীমাবেখাৰ বন্ধন অবাধ্য।

মমতাই ফুলমণিৰ সবলতাৰ প্ৰতি সহানুভূতি 'জনাই' ক'লে,

: ব'ল:চোন ফুলমণি। ইয়াৰ পাছত আৰু এখন ধুনীয়া ঠাইলৈ
যাম। মালিনীখান। দেৱীৰ মন্দিৰ আছে আৰু আছে বহুতো
চাৰলগীয়া বস্তু।

সবল ফুলমণিৰ ওফোন্দা মুখত এজালোকা হাঁহি বিৰিঙি উঠিল,

ঃ হয় দিদি ? তো ভাবী মজা হ'ব। মাক ক'ম। হা-মা-মা-

চকিতা হৰিণীজনীৰ দৰে ধপলিয়াই ফুলমণি মমতাৰ মাকৰ ওচৰ পালেগৈ। তাইৰ এনে আনন্দৰ ডাগ লৈ চন্দন আৰু মমতাৰো— দুয়ো দুজনলৈ চাই মিচিকিয়াই হাঁহিলে। আৰু যেন অকণ্ঠত এতিয়া কুঁৱলি ফালি ওলোৱা সূৰ্য্যটোৰ মুখত এই হাঁহিবোৰ প্ৰতিবিম্বিত হৈ উঠিল।

অৰুণাচলৰ ছিয়াং জিলাৰ নামনি অঞ্চলত পবিত্ৰ পীত মালিনীখন। নিকাৰালিৰ পৰা মাত্ৰ এক কিলোমিটাৰ পূৱৰ এই ঠাইডোখৰত পূৰ্বা-ত্ত্ব বিভাগে খনন কাৰ্য্য চলাই বহুতো ঐতিহাসিক বৈশিষ্ট্য থকা ভগ্নাৱশেষ আৱিষ্কাৰ কৰিছে। প্ৰায় দুশ ফুট ওখত মালিনীখন। তাৰ পৰা ক্ৰমে এতলীয়া হৈ অহা নামনিৰ সমতল অঞ্চলত বহুতো পুৰণি মূৰ্তি, শিলত খোদিত শুভ্ৰ আদি পোৱা গৈছে। খানলৈ উঠা ভগা চিৰিবোৰ ঠিকঠাককৈ সজাই দিয়া হৈছে। মূৰ্তিবোৰৰ মাজত নৰ-নাৰীৰ বিভিন্ন ভঙ্গিমা, দুটা সিংহই মঙ্গলঘট পৰ দি থকা চানেকি এন্দুৰ বাহন গণেশ আৰু থানৰ ভিতৰৰ দশভূজাৰ নিৰ্মাণ কৌশলে নিৰ্মাতাসকলৰ সূক্ষ্ম, কলাসুলভ গঠনৰ পৰিচয় দি আছে। এই ঠাইডোখৰৰ বগা মাটিবোৰ কাহানিবা হয়তো নদীৰ বুকুৰ পলস আছিল। আজি সেই নদী নাই। ব্ৰহ্মপুত্ৰৰে হয়তো কোনোবা সূতিয়ে এই অঞ্চলটো এসময়ত চৌৱাই আছিল। প্ৰাচীন সভ্যতা সদায় নদী-উপনদীৰ পাৰতে গড়লৈ উঠে। মালিনীখানৰ নদীমাতৃক অতীত সভ্য-তাবো সাক্ষীস্বৰূপ এই বগা পলসূৰা মাটিবোৰ।

মালিনীখানৰ বৈশিষ্ট্য এয়ে যে ইয়াৰ মন্দিৰ, চিৰি, মূৰ্তি—সকলো শিলৰ। অৰুণাচলৰ আন ঠাইৰ ভগ্নাৱশেষবোৰত কিন্তু ইটাও পোৱা গৈছে। প্ৰাচীন সংস্কৃত ইহুত দুইধৰণৰ ভাস্কৰ্য্যৰ উল্লেখ আছে— এবিধ শিলত কটা, আনবিধ নোপোৰা ইটাৰ। তেজপুৰৰ ওচৰৰ দ-পৰ্বতীয়াৰ ভগ্নাৱশেষৰ লগত এই ক্ষুদ্ৰত মালিনীখানৰ ভাস্কৰ্য্যৰ মিল আছে। তাৰপৰা অনুমান কৰা গৈছে যে এইবোৰ ষষ্ঠ শতিকা-মানৰ।

অনহাতে নানাদিগৰ মিথুনভঙ্গীৰ মূৰ্ত্তিয়ে এইটোকে সঁকিয়ালিছে যে
কটীজৰ অনজাতীয় সমাজত তাত্ত্বিকতাৰ প্ৰভাৱ পৰিছিল। তদুপৰি
শৈৱ আৰু শাক্ত মন্দিৰৰ ভাস্কৰ্য্যৰ লগতো ইয়াৰ সাদৃশ্য বিচাৰি পোৱা
য'য়। এই অঞ্চলত পোৱা হাতীৰ পিঠিত সিংহৰ মূৰ্ত্তিৰ দৰে ডিমাপুৰ
অ'ক উৰিষ্যাৰো ঠাইবিশেষত একে কল্পনাৰ নিৰ্মাণকাৰ্য্যৰ উদ্যোগশেষ
পোৱা গৈছে। মালিনীখানৰ নাৰীমূৰ্ত্তিৰ কেশসজ্জাৰ লগতো উৰিষ্যাৰ
ভাস্কৰ্য্যৰ মিল থকা বুলি বিশেষজ্ঞসকলে কয়। অৱশ্যে মিথুন মূৰ্ত্তিৰ
ক্ষেত্ৰত—উৰিষ্যাৰ কোণাৰ্কৰ দৰে উগ্ৰ-যৌনভাবৰ প্ৰতীক মালিনীখানত
নাই। এইবোৰ মিল অ'ক অমিলৰ মাজতে, একোখন ঠাইৰ সমসাময়িক
স্থানৰ অধিবাসীসকলৰ ম'নসিকতাৰ পৰিচয় পোৱা যায়। খাজুৰাহো
ৰা' কোণাৰ্কৰ দৰে অনেক কাননাপৰ ওৱাহাতীৰ ১৪ মাইলমান আঁতৰত
পোৱা কাননদেৱ খানৰ মিথুন মূৰ্ত্তিও সিমান উগ্ৰ নহয়। অথচ ওচৰতে
হে নিপীঠ কানাখা।

মালিনীখানৰ কাহিনীও প্ৰেমৰ কাহিনীয়েই। কিছুমানে কয় যে
মূৰ নোহোৱা মূৰ্ত্তিটো এজনী মালিনীৰ। সদাশিৱৰ প্ৰেম কামনা কৰি
অহা মালিনীয়ে পাৰ্বতীৰ কোপদৃষ্টিত মূৰ হেৰুৱাইছিল হেনো।
অনহাতে কালিকাপুৰাণত উল্লেখ থকামতে দক্ষযজ্ঞত প্ৰাণত্যাগ কৰা
সতীৰ শিৰ অংশ ইয়াত পৰাৰ প্ৰবাদো শুনা যায়। আন এটা আখ্যান-
মতে শ্ৰীকৃষ্ণই কুণ্ডিল নগৰৰপৰা কল্মশীক লৈ যাওঁতে, এইখিনি
মালিনীবেশত দুৰ্গাদেৱীয়ে নতুন দৰা কইনাক বিবিধ ফুলেৰে
আদৰিছিল।

এইবোৰ কথা আলোচনা কৰাৰ সময়ত নতুন দৰা কইনাক
আদৰা বোলা কাহিনীৰ আঁত ধৰি চন্দনে হাঁহি কৈছিল : ৰামু ওৰাং
আৰু চেনেহীকো লৈ অহাহে কথা আছিল দেখিছো ! নতুন দৰা-
কইনাতো !

মমভাৱো ধেমালিকৈ হাঁহি হাঁহি কৈছিল,

ঃ ভূমিয়ে আছিবা বাক দৰা হোৱাৰ পিছত ।

ঃ বাট দেখুৱাবলৈ গিছে ভোমাকো লাগিল ।

ঃ হ'ব বাক !—মমভাই হাঁহিৰে সমিধান দিলে ।

দূৰৰপৰা ফুলমণিৰ মাত শুনা গ'ল,

: মমতা দিদি, জলদি কৰা। ইয়াত নাকি গধূলি বাঘ ডাক
আছে। নাই কৈছে।

: দেখিছা চন্দন, মাৰবোৰ কিমান ছটফট। —মমতাই অগপ
বৈ আকৌ কয়—

: মা, মাটি আৰু মানুহ—এই তিনিটা শব্দ মোৰ বৰ ভাল লাগে।
মাৰ গৰমে সততে আঁৰি থাকে, ওপজা মাটি তৰাৰ মোহে কৰ্মৰ
প্ৰেৰণা যোগায়, আৰু 'মানুহ'ৰ মাজত এজন হৈ কাম কৰি অনন্দ
অন্তৰ হয়। নহয়নে চন্দন ?

: মানুহ মাটি—

ঠিক তেনে সময়তে নাকৰ অহা দেখি মমতাই বিড়ম্বাই কয়,

: মা, গৈছো বৰা। তুমি আহিব নালগে।—বৰ দিচল।—

চন্দনলৈ উভতি চালে মমতাই। চন্দনে মমতাক অনুসৰণ কৰিলে।
এনেদৰে পৰঙকুণ্ডৰ মাঘী সংক্ৰান্তিত স্নান কৰি অহাৰ পিছত মালিনী
থানো চাই-চিঙি চন্দন-মমতাইত মনতুলি বাগিচালৈ একোটা সজীৱ
মন লৈ উভতি আহিল।

পৰঙকুণ্ডৰ মেলা আৰু তাৰ পিছত মালিনীখানৰ ভগ্নাবশেষ
চাইমেলি চন্দন, মমতা আৰু তেওঁলোকৰ সহযোগীসকল উভতিল
মনজুলিলৈ। কৰ্মব্যস্ত জীৱনৰ গতানুগতিক পৰিবেশৰপৰা আঁতৰি
কিছুদিনলৈ এনেদৰে প্ৰকৃতিৰ মাজত জিৰণি ললে দেহমন সজীৱ হয়,
অধিক কাৰ্য্যক্ৰম হয়। মনজুলিৰ সেউজৰ মাজতো গতানুগতিকতাৰ
আমনি আৰু অভাৱনীয় উদ্বেজন্যৰপৰা কিছুদিনলৈ আঁতৰি গৈ—
চন্দনৰ ঘনৰ স্তম্ভ বহু পৰিমাণে নিৰাময় হ'ল। তদুপৰি মমতাৰ
সান্নিধ্য আৰু সহানুভূতিয়ে চন্দনৰ আত্মবিশ্বাস দৃঢ় কৰিলে। সেয়ে
মনজুলিলৈ আহি তেওঁ মনেজাৰৰ দানিহ লবলৈ সহজেই সন্মতি
জনায়ে।

এই সিদ্ধান্তই শ্ৰীউত্তম বন্ধক এক অনন্দিত কৰিলে। লগতে বাগিচাৰ সকলো কৰ্মচাৰী-বনুৱাও সুখী হ'ল,—কাৰণ চন্দনৰ আদৰ্শবাদী সজ্জনৰ আৰু কল্যাণকামী প্ৰচেষ্টাৰ কথা ইতিমধ্যে সকলোৱে বুজি পাইছে।

নতুন মেনেজাৰৰ বাবে আয়োজন কৰা আদৰ্শৰ সভাত শ্ৰীচন্দন টমাছে সকলোকে সহকৰ্মীৰ অতিনন্দন জনালে। ডাঙৰ প্ৰসঙ্গত তেওঁ কৈছিল : আপোনালোক এই ফেষ্টবীৰ প্ৰাণ। বিশেষকৈ হেজাৰ হেজাৰ চাহ বনুৱাই এই বাগিচাবোৰ সেউজীয়া কৰি ৰাখিছে। 'দুটি পাত এটি কলি'ৰ বিশ্বজোৰা বিজয় অভিযানৰ আঁৰত আছে আপোনালোকৰ দৰে শ শ কৰ্মচাৰী আৰু হেজাৰ-বিজাৰ বনুৱাৰ অপৰিসীম পৰিশ্ৰম আৰু নীৰৱ আত্মত্যাগ। এই সকলৰ নিজৰ আৰু পৰিয়ালৰ বাবে যত্নবাহী, শিক্ষাদীক্ষা, চিকিৎসা, অ'জুৰিপৰ খেল-ধেমালি আদিবিষয়ত কৰিবলগীয়া এই কাম আছে। আপোনালোকৰ সহ-সহযোগ পালে, বগিচাৰ উন্নতিৰ লগতে বাগিচাখনক জীয়াই ৰখা সমাজখনৰো উন্নতিৰ হবে—মই অপ্ৰাণ চেষ্টা কৰিম। ———

দিদিন চন্দনে সমুখত বহি থকা শ শ চাহবনুৱাৰ চকুৰে-মুখে আশাৰ ছেউতি জিলিকি উঠা দেখি অনুপ্রাণিত হৈছিল। আদৰ্শবাদী মনৰ চন্দনে, এইসকল নূক নুঠ জনৰ মনত চিৰদিনলৈ, আশাৰ বেঙনি জীয়াই ৰাখিব পাবিব বুলি প্ৰত্যয় গৈ কৈছিল,

: আপোনালোকৰ দৰে নম্বো এজন বনুৱা। আপোনালোকৰ দৰে নম্বো-পৰিশ্ৰমৰ সজনি বানচ পাম। আনহাতে এই বাগানৰ আয় ৰাঙিলে, আপোনালোকেও অধিক বানচপোৱা উচিত বুলি মই ভাবো। এই বাগান আৰু ফেষ্টবীৰ যেনিবা ন্যাসৰক্ষী হ'ল—মাজিক। আৰু সেই ন্যাসৰ উন্নত পৰিচালনাৰ বাবে আমি প্ৰত্যেকে যত্ন কৰি যাম। অধিক মূনাফাৰপৰা কৰ্মী-বনুৱাৰ অধিক সা-সুবিধা আনি আদায় কৰিম। আনহাতে আপোনালোকেও নিজৰ মজলৰ বাবে,—আপোনা-লোকৰ পৰিয়াল-পৰিজনৰ মজলৰ বাবে—বাগিচাবোৰত চলি থকা আফিং-মদ-জুৱা আৰু চোৰাং বেপাৰীৰ বড়মুঠা আঁতৰাব লাগিব। মই তাকেই আশা কৰো। মই আগৰ দৰে এতিয়াও অৱসৰ সময়ত আপোনালোকৰ মাজত এজন সহকৰ্মীৰ দৰেই বনুৱা-কল্যাণৰ কাম কৰি যাম। —

সিদিনা চন্দনৰ বক্তৃতা শুনি কৰ্মচাৰী আৰু বনুৱাসকলে নতুন উৎসাহ পাইছিল। মমতাৰ চকুৰে-মুখে তাৰে প্ৰতিবিম্ব যেন উজলি উঠিছিল। ডাঃ গগৈ আৰু শ্ৰীউত্তম বৰুৱায়ে আনন্দ প্ৰকাশ কৰিছিল। ভেওঁলোকৰ ভাব হৈছিল যে অৱশেষত চন্দনে অগম্যনৰ্ব হীনমনাতাব ভাব মোহাৰি পেলাবলৈ সক্ষম হৈছে আৰু মানুহৰ সমাজখনৰ প্ৰতি থকা দায়বদ্ধতা উপলব্ধি কৰিছে।-----

অকল উপলব্ধিয়েই নহয়, চন্দনে মেনেজাৰৰ দায়িত্ব লৈ মনজুলিত এটা নতুন কৰ্মপ্ৰেৰণাৰ সন্ধান কৰিবলৈ সক্ষম হ'ল। তেওঁ সকলো কামতে সকলো ধৰণৰ কণীৰ লগত নিজ অংগভাগ লয়। সেয়ে কৰ্মীসকলেও নিজৰ নিজৰ কৰ্তব্য নিষ্ঠাৰে পালন কৰিবলৈ শবিলে। আনহাতে ইউনিয়নৰ কৰ্মী শঙ্কৰ শইকীয়া, ৰামু ওৰাং আদিৰ লগত অৱসৰৰ সময়ত বনুৱা লাইন, চুবুৰীয়া বস্তি আদিলৈ আগব দৰে চন্দন যায়। মমতাই এনেবোৰ কামৰ সময়ত চন্দনৰ লগে লগে থাকে।

●

চন্দন মেনেজাৰ হোৱা দুমাহ হ'ল। বনুৱাসকলৰ সমস্যা আগৰ দৰে আছে যদিও, সেইবোৰ সমাধান কৰিবলৈ আগ্ৰহ দেখুওৱা বাবে সকলো শ্ৰেণীৰ লোকেৰে সহযোগ তেওঁ পাইছে। আনহাতে চাহপাত চুৰি বন্ধ হৈছে। জুৱা-আফিং-মদৰ মাত্ৰাও কমি অহাত, বনুৱা বস্তি-বোৰত হাই-কাজিয়া মাৰ-পিট কমিছে।

শ্ৰীউত্তম বৰুৱাই চন্দনক মনজুলিৰ মেনেজাৰৰ পদত বহুতাই, নিজেও দুমাহে থাকি-বাগিচাখনৰ পৰিচালনা নিৰীক্ষণ কৰিছিল। ভেওঁ চন্দনৰ পটুতা আৰু একাগ্ৰতাৰ বৰ সুখী হ'ল। ডাক্তৰ গগৈৰ লগত আলোচনা কৰোঁতে শ্ৰীবৰুৱাই কৈছিল,

ঃ সঁচাকৈ ডাঃ গগৈ, আপোনাৰ ছোৱালী মমতাই 'মিৰাকল্' দেখুৱালে। চন্দনৰ দৰে সমাজক যিগোৱা ডেকা এজনক পুনৰ সমাজ-মুখী কৰাটো কম কথা নহয়।

ঃ ক্লেভিড কিন্তু আপোনাৰহে। এনে এটি প্ৰতিভা অবশ্যৰ অন্তৰ্ভাৱপৰা বুটলি আনিলে। --ডাক্তৰ গগৈয়ে শ্ৰীবৰুৱাক কৈছিল।

চন্দনৰ নাৰী বিৰোধী মনটো মমতাই স্বাদুৰ দৰে কোমলাই

আনিছিল। আচলতে দেহ আৰু মনৰ দিশৰ পৰা আতন্তসকলৰ লগত নাৰীমানে আত্মীয়তাবোধ সহজে গঢ়ি তুলিব পাৰে। যি কাম কোনো ধৰণৰ যুক্তি-তৰ্ক, ক্লেদ-ভীতি প্ৰদৰ্শনেৰে কৰিব নোৱাৰি, সেয়া মাতৃসুলভ মৰম-চেনেহ আৰু সহানুভূতিৰে সম্ভৱ হয়। নাৰী-সকল এনেবোৰ উগেৰে বিভূষিত কাৰণে কল্প দেহ আৰু কল্প মনৰ ওপৰত তেওঁলোকৰ সজীৱনী শক্তিৰ প্ৰভাৱ বিশেষভাৱে পৰে।

ডাক্তৰ গগৈয়ে আৰু কৈছিল, : কালি মমতাৰ মাকে কথাটো চন্দনৰ কাপ চুৱাইছে।

: কি কথা? মমতাৰ লগত—

: নহয়, নহয়। সেইটো পিছৰ কথা। আৰু সেইটো সিহঁতৰ নিজৰ কথাও। মই কৈছো—চন্দনৰ মাকৰ কথা।

চন্দনৰ প্ৰতিক্ৰিয়া কেনে হৈছিল—শ্ৰীবকৱাই সুধিছিল।

ডাক্তৰ গগৈয়ে কৈছিল যে চন্দনে কথাটো শুনি অলপ অস্থিত্ববোধ কৰিছিল। সেয়ে মমতাৰ মাকে কথাটো এবাৰ উলিয়ায়ে কথাটোত শুকত্ৰ নিদিয়া যেন দেখুৱাই ঘৰৰ ভিতৰলৈ গৈছিল। পিছত মমতাক পঠিয়াই দিছিল। মমতা বেডমিণ্টন খেলিবলৈ চন্দনৰ লগত ওলাই গৈছিল। মমতাই পিছত কৈছিলহি যে চন্দনে সেই বিষয়ে একো উলিওৱা নাছিল।

: মইতো কাইলৈ কলিকতালৈ যান। এইবাৰ চন্দনৰ মাকক লৈ আহিম। আদৰ্শগি সভাত তোলা চন্দনৰ ফটোখন মাকক দেখুৱাম। মোৰ বিশ্বাস তেওঁ আহিব। শ্ৰীবকৱাৰ কথাত ডাক্তৰে সঁহাৰি জনাই কৈছিল যে সকলো সুকলমে হৈ আহিছে যেতিয়া মাক-পুতেকৰ মিলনো হব। এইদৰে নানান আশাপ-আলোচনা কৰি শ্ৰীবকৱা পিছদিনা কলিকতা বুলি ৰাওণা হৈছিল।

মনজুলি বাগিচাত চন্দন মেনেজাৰ হবৰে পৰা চাহপাত চুৰ কৰা, চোৰাং আক্ৰিণ্ণ জনা, জুৱা-মদৰ যুকলি 'আড্ডা চলে'ৰ' আদি সমাজ বিৰোধী কাম কৰি আহিল। বনুৱাসকলৰ বেছিভাগেই ক্ৰমে আশা-

বাদী হ'ব ধৰিলে । হতাশাই মানুহক উচ্ছ্বেখন কৰে ; আশাই সংযত কৰে । আশাৰ পৰিবেশ কিন্তু দুস্কৃতিকাৰীয়ে নিবিচাৰে । ব্যক্তি আৰু সনাজ—উভয় ক্ষেত্ৰতে হতাশা আৰু উচ্ছ্বেখনতাৰ পোহাৰ মেলি দুৰ্জনাকোকে নিজৰ সুবিধা কৰি লয় । সুবিধা মানে আনক শোষণ কৰি জীয়াই থকাৰ হেগ । কিন্তু তেনে জীৱনত জনো পাতি অ'হ ? এটা অস্বাভাৱিক উত্তেজনাৰ মাজত নিজকে যি কোনো উপায়ে জীয়াই বখাৰ পৰিণতি সদায় ভগাবহ হয়' ।

লালুইতন দাঙি তো এটা অনিশ্চয়তাই দেখা দিছিল । লগতে চন্দনৰ ওপৰত এটা প্ৰতিহিংসাৰ ডাবো সিহঁতৰ চৈছিল । দুম'হ হৈ গ'ল, সিহঁতৰ এসম্ভাৱনায় মন্দা হৈ আহিছে । এই কথাত লালুৰ ভীষণ খং ; তাতে চম্পাই সুবিধা পালেই কথাৰে থকুচি থাকে ।

সিদিনা গধূলিও মদ খাই থকা অৱস্থাত লালুৱে চম্পাৰ লগত কথা কটাকটি কৰি অ'ছিল ।

: আ'ৰ দেখিন, দেখিন । কিনান দিন টানিম ? আ'খিৰত চব এই লালু ওভাদব চান্দনত হাত দাঙি দিব বে ।

: লেकिन ননা মেনেজাৰ দুছবা আদমী আছে । আজি দুই মাহিনা তোৰ জগুৱা, মনলুইতে মনজুগিত সোমাবই পৰা নাইচেন ।

: দেখনা চম্পা, অউব কুছদিন । চব চিধা হৈ যাব । চান্দা, পহিলে মেনেজাৰৰ দালালকেইটাক হঠাৎ জাগিব ।

: তোৰ দালালচব ক'ত নৰিন ?—চম্পাই কঠুৱাতাবে কথাৰাৰ কৈ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল । লালুৱে কৈ থাকিল : মেনেজাৰৰ দালাল চব ঝাৰু হ'লে, মোৰ দালালৰ কান ফিৰ চালু হ'ব । চান্দা, এই শকৰ, বামু, কুলমণি—এই চবক হাত কৰিব নোৱাৰ ?

: সকলো আদমী এক নহয় বে । ভিতৰৰ পৰাই চম্পাই মাত লগায় ।

: এই চম্পা, চব আদমী সমান । জাবে ভই ডি কি আছিলি, চান্দা তোৰ বান্ধবজানী—

লাল্লুৰ কথাৰ মাজতে উগ্ৰমুহি ধৰি চম্পা ওলাই আহে আৰু
এটা বটল জোৰে দলিয়াই তাঙি চিঞৰি উঠে : চুপ থাকিবি।

: চালা বটল ভাঙিবি কিয় বে ?

: বটল কি বে নাথাকি ভাঙিম। বেছি বকিবি তো, তোৰ চৰ
ওমৰ ফাক কৰি দিম। হা—?

লাল্লুৰ থিয় হৈ চম্পাক ডিঙিত ধৰিবলৈ গৈ চিঞৰি কয়,
তাৰ আগতে তোৰ গৰ্দান—এই বন্ধন।

হাত মাজুৰি চম্পাই সমান জোৰেৰে চিঞৰি কয়,

: হ'ও বন্ধিচো। হ'ও।

ঠিক তেনে সময়তে জগুৱা সোমাই আহি লাল্লুক টানি আনে
আৰু কয় : মোৰ ওস্তাদ ছ'ও। কি হ'লো লগাইছ ?

চম্পাই আৰু উগ্ৰমুহি ধৰি, শৰীৰ ভাঁচন কঁকালত মেৰাই, হাত
জোকাৰি জোকাৰি কৈ যায় : জগুৱা দেখনা। তোৰ ল'লু ওস্তাদ
খালি মোৰ চান্দনত ভাবী নহ'ল। নতুন মেনেজাৰ চান্দনত হাবৰ
মুৰদ নাই। ভাবী মৰদ। চালা, কথাই কথাই মোৰ গাত হাত
দিব। আবে,—চুড়ী-মেথুনা পিন্ধাই দেনা তাক।

: আবে বেটি, ইমান সাহস। লাল্লুৱে চেঁচা লোৱাৰ আগতে
বেগেৰে চম্পা ভিতৰলৈ সোমাই যায়।

জগুৱাই বুজাই কয় : আহ ওস্তাদ। ওৰতৰ সাধত হালনা
কৰি ফয়দা নাই। কাজৰ কথাত আহ।

: নাইবে জগুৱা, চালা মনভি খৰাপ। আৰু ইয়াকি কৰি থাকে।
—লাল্লুৱে এচোক মদ খাই সুস্থিৰ হৈ বহে। জগুৱাও বহে।

: ক। কিবা খবৰ আছে ? লাল্লুৱে সোধে।

জগুৱাই ওচৰৰ মূঢ়া এটাত বহি কৈ গ'ল যে মনজুজি বাগিচাত
সোমোৱাই টান হৈ পৰিছে। তথাপি শনিবাৰৰ সপ্তাহৰ হাটলৈ
সি গৈছিল। কিন্তু যতে যায়, হাট-বস্তি-লাইন—সকলো ঠাইতে
নতুন মেনেজাৰ নাথাকিলেও—শঙ্কৰ, বামু, ফুলমণিহঁতৰ কোমোৱা
থাকিবই।

ঃ আৰু সেই বান্দৰহাল্লা ? হঠাতে লাজুৱে সোধে ?

ঃ বুধন, সিভো বান্দৰ নাচ দিখাই ফুৰে ।

ঃ আৰে জগুৱা, সি বান্দৰ নাচ দিখায় হা ?—চাল্লা মই মানুহ নাচ দিখাম । মংলু কাহাবে ? চাল্লা—গড়কীডি যোগাৰ নাই—হোটেলত চালান দিম কি ?

জগুৱাই কয় : দুচৰা ধান্দা দেখিব লাগিব ওস্তাদ । দুচৰা জাগাট যাহাই ঠিক হব । এই আস্তানা ছাড়ি দিয়া ভাল হব ।

ঃ লেकिन জগুৱা । চাল্লা:দেব হাসিব । ঠুৰ বেটি চম্পাডী হাসিব ।

হঠাতে আকৌ চম্পাৰ নাম কৈ লাজুব খং উঠা যেন দেখি, জগুৱাই কথা পাচলাবনৈকে ভিতৰলৈ চিক্ৰৰি চম্পাক মাতিলে,

ঃ আৰে চম্পা দিদি ; মেহমান বসি থাকিব নাকি ? চৰাব-তৰাব কুহু ।

চম্পাই যেন তাকেই বাট চাই আছিল । উগ্ৰমূৰ্তিৰে এটা ডাঙৰ বটল আনি জগুৱাৰ সমুখত থৈ কঠুৱা সুৰত ক'লে : লে—খা । চৰাব খা আৰু ঘূমাই থাক । আৰু তোৰ ওস্তাদক ক'—মই কামাই কৰি আনিম । থুই, চাল্লা—খিলাব-পিজাব নোৱাৰতো বাখিছ কিয়বে ? ভাৰী মৰদ্ ।—কৈ কৈ আকৌ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল ।

ঃ দেখ জগুৱা, বেটিৰ হিম্মত । চাল্লা—খতম্ কৰি দিম নাকি ?

ঃ আৰে ছাড় ওস্তাদ । লে—ধৰ ।—জগুৱাই লাজুকো মদ বাকি দিলে, নিজ্জো ললে ।

অলপ পিছত মংলুও আহিল । কেৰাচিনৰ লঠন এটাৰ পোহৰত বহু নিশালৈ সিহঁতে মদ খালে ; মদৰ বাগীৰ মাজতে সিহঁতৰ নতুন নতুন ফন্দীৰ কথা পাতিলে । বাতিৰ ঘন হৈ অহা জ্বলকাৰৰ লৰেই সিহঁতৰ মন । দ্ৰুত তেতিয়া শিয়ালৰ বাও শুনা গৈছিল ।

সেওবাৰৰ আবেলি । পৰ্বতীয়া উপ-নৈখন । শিলনিৰ মাজে মাজে গীতৰ লহৰ জুলি, ঠেও ধৰি ধৰি বৈ যায় । মনজুলি বাগানৰ

পৰা কেইবা মাইলমান দূৰৰ নৈখনৰ পাৰত জীপ থৈ চন্দনে দেও দি দেও দি শিলনিৰে পাৰ হৈ আনটো পাৰত এটা ডাঙৰ শিলত বহিছিল। অস্তগামী সূৰ্য্যৰ হিৰণ কিৰণমালাই বতাহত গছ-বিৰিখৰ লৰি থকা ডালপাতৰ মাজেৰে বাৰে বাৰে ডুমুক মাৰিছিল। জুৰিটিৰ সৰু সৰু একাবেকা সোঁতবোৰৰ লগত লুকাডাকু খেলা এই বেঙনিবোৰ চাই চাই চন্দনে তাৰ ভায়োলিনখনত সুৰ তুলিছিল এটা জ্যোতিসঙ্গীতৰ—“জানো, জানো—বিফলে নেহান্ন মোৰ গানো—” অলপ আঁতৰত মমতা আন এটা শিলত বহি আছিল। নৈখনৰে নামনিৰ এটা দ মূলিত—দুটা চেমনীয়াই বৰশীৰ চিপ পেলাই নাছৰ আশাত বহি আছিল। মমতাই সিহঁতক কি নাছ পায় সুধিছিল। হঠাতে এডাল বৰশীত নাছে খুটিওৱা যেন লগাত, চেমনীয়া এটাই হাতেৰে মমতাক মনে মনে থাকিবলৈ ইঙ্গিত দি আগ্ৰহেৰে পুঙাটোৱৈ চাই ব'ল। নাছটোও সিয়ান বোধহয়; নিজকে বচাই, অলপ অলপকৈহে খুটিওৱা যেন কৰিছে। আৰু চেমনীয়াটোৱে অধীৰ আগ্ৰহেৰে, একেধাৰে চাই থাকি,—এটা সমন্বত চিপডাল টান মাৰিলে। নাছটো পানীৰ অলপ ওপৰ পাই, পুনৰ পুলকি পানীতে পৰিল। কৰ নোতাৰাকৈ মমতাই হাতচাপৰি হাঁহি দিলে। চেমনীয়া দুটাই খঙেৰে মমতালৈ চালে। মমতা অগ্ৰস্বত হৈ ওচি আছিল।

তেতিয়াও চন্দনৰ ভায়োলিনৰ সুৰ উঠি আহি আছিল। মমতা লাহে লাহে পাছফালেৰে আহি চন্দনৰ কামত থিয় দিলে। চন্দনে ক্ৰমান্বয়ে মমতাৰ উপস্থিতিৰ গন পাই উভতি চাই নিচিকিন্হাই হাঁহিলে।

: তুমি ইমান ধুনীয়া বজোৱা। অথচ ভায়োলিনখন কিমান দিনলৈ পেলাই থৈছিল। —মমতাই কথাষাৰ কৈ চন্দনৰ ওচৰত বহিল।

চন্দনে ভায়োলিনখন কোঁচতে থৈ ক'লে: দেউতাই ভায়োলিন বজাই বৰ ভাল পাইছিল।

: কি সুৰটো বজাইছিল?—মমতাই গুণগুণাই সুৰটো গালে—“জানো, জানো—বিফলে নেহান্ন মোৰ গানো—”

ঃ জ্যোতিপ্ৰসাদৰ গীত-কবিতা দেউতাৰ বৰ প্ৰিয় আছিল। বিশেষকৈ এই গীতটো। চন্দনে ডায়ালিনত তুলিলে 'সেউজী, সেউজী, সেউজী অ'—সেউজী ধৰণী ধূনীয়া—'গীতৰ সুৰটো। আৰু বজাই থাকোতেই ক'লে : দেউতাই এই সুৰটো প্ৰায়েই বজাইছিল।

ঃ মাৰাই চাপি সুৰটো ড'ল পাইছিল।—মমতাৰ কথাইলৈ কাণ নিদিয়া যেন কৰি চন্দনে ততাতৈয়াকৈ উত্তৰ দিছিল : সেউজী ধৰণী অ'ৰু কুলু কুলু নিজৰাৰ জলধাৰা সদায় নতুন। সেয়ে সদায়ে ডাল লাগে।

এ মমতাই বুজিলে, চন্দনে পুৰণি দিনৰ মধুৰ সোঁৱৰণৰ মাজত 'ম'কৰ কথা আশ্ৰেণন হেৰ'টে' নিবিচ'ৰে। তেতিয়াও চন্দনে সেই গীতৰ সুৰটো বজাই আছিল। মমতাই নিবন্ধে ওনি আছিল। জুৰিটোৰ সোঁতত উঠি গৈ থকা খেৰ-কটা, পাত-মূলবেৰ পাকমূৰণি খাই খাই গৈ থকা চুই চ'ই মমতাও যেন আপোন পাহৰা হৈছিল।

এই সময়ত চন্দনে আশ্ৰেণিনখন বজাবলৈ এবি, মমতালৈ চাই প্ৰেৰি দিও নিছিল। তাৰ ব'জাত উঠি কুৰা মনটো সামৰি অনাৰ আগতে চন্দনে সুধিছিল : কি তাবিছা ?

অপ্ৰস্তুত হৈ মমতাই বৈ পলাইছিল,

ঃ চোৱাচোন চন্দন, পালৰ বাধা মানি লৈও নৈখন অনিন্দিত কেনে আপোনদাতকা !

ঃ তাই : নৈখন নৈয়ে বাধাৰ পাহৰা ডাঙি হ'ল নৈখনৰ সৃষ্টি কৰে। তেতিয়া নৈখন নৈখন মননা মাতালৰ কাপ লয়। —চন্দনে শুব্য দিছে।

মমতাই ইতিমধ্যে নিজকে স'মনি লৈছে। চন্দনে সবলো বথাকে দাঁকৈ চিন্তা কৰে। মমতাসো সেয়ে চন্দনৰ মন্তব্যৰ আঁতৰি ক'লে,

ঃ সেয়া সাময়িক। পৰিস্থিতিৰ হেঁচাত বাধা হোৱা তাৰ কাপ। কিন্তু নিয়মৰ ন'ততহে প্ৰকৃত আনন্দ, নিজৰ বাবেও আৰু অন্যৰ বাবেও। যেন 'তিনা নৈখনৰ স্বাভাৱিক চঞ্চল অঘট পালৰ বাধা'মনা স্বাভাৱিক গতিৰ ন'তত আনিও অনন্দ বিচ'ৰি পাইচে', আৰু নৈখনেও আপোন পাহৰাডাঙে বৈ আছে। মানৱৰ সমাজ জীৱনতো ব্যক্তিৰ

আনন্দ সমষ্টিৰ আনন্দৰ সহযোগী হোৱা উচিত। কৰ্মৰ মাজত মুক্তি আৰু নিৰামৰ মাজত আনন্দ ---এয়ে মানৱসভ্যতাৰ পৰম্পৰা।

মমতাৰ কথাত সঁহাৰি জনাই চন্দনে ক'লে : সেইটোতো হয়ই। এই ভায়োজিনখনৰ তাঁৰ কেইডালো সুবত বাজি লোৱাতহে তাৰ মাজেৰে সুৰীয়া সংগীতৰ সৃষ্টি হৈছে। জধে মধে খোৱা তাঁৰ আৰু উচ্ছংখল জীৱন একে কথা।

: সেট কাৰণেই পৰিয়াল, সমাজ, দেশ---এইবোৰৰ পৰম্পৰিক বন্ধনৰ কথা উঠে। পৰিয়ালতো আকৌ দেউতাক, মাক, সন্তানৰ এবাৰ নোৱৰা সঙ্কল্প।

চন্দন হঠাতে উত্তিল। মমতাক ক'লে : যাওঁ বগা, সন্ধিয়া হ'ল।

মমতাই ক'লে : ভায়োজিনৰ সুবটো শেষ নকৰিলাচোন। আৰু এবাৰ বজুৱাচোন---এটা সন্ধিয়াৰ সুব। হাঁহি হাঁহি মনতাত উত্তিল।

: নহয় মমতা, এতিয়া তোমাৰ পাগ। গীত এটি গোৱা। শুনি শুনি ঘৰলৈ ওভোতা।

: ইচ্ বাঁচ, মানুহে বজিয়া বুলিবচোন। বখা সলাই মমতাই ক'লে---বজুগনি থাকিলে বৰ ভাল প'লে হৈতেন।

: সঁচাই ইমান বাঙালী ছোৱালীজনী। লৈখনৰ দৰেই উচ্ছল। কেনাদিনো হ'ল, তাই অহাই নাই চোন ?

: পুৰণা বস্তিৰ বৰদেউতাকৰ ঘৰতে আছে। বস্তিত পূজা পাতিছে। দুই এদিনতে আহিব বুলি দেউতাকে কৈছে। বঙালী নিত প'লে দেখিবা তাইৰ নাচ। ঝুমুৰ, গিহ দুইটোতে সনান। দুয়ো শিৰবোৰ স'ৰথ'নে দেও দি পাবহঁ নামনিৰ দিনে আগবাঢ়ে। ইপাকত থৈ যোৱা জীপখনৰ ওচৰলৈ তেওঁলোক উভতিছে। ফালে সন্ধিয়াৰ পোহৰ ফুল হৈ আহিছে। দুই এটা তৰাও আকাশত দেখা দিয়া নিদিকা ফেন লাগিছে।

ইপাকত শুনি দিৱান আগতে চন্দনে ক'লে : পিছে এইবোৰো বজুগনিৰ বিয়া হব। তেতিয়া আৰু এই উচ্ছল গ্ৰাণ ক'ত থাকিব। ছোৱালী হওক এটা বজুগনি আৰু বজুগনিৰ মাজত।

চন্দনৰ কথাষাৰ শেষ নৌহওতে মমতাই পাবলৈ লাহেকৈ জাপ মাৰি কৈ উঠিল : সেই বন্ধন, এই নৈখনৰ দুপাৰৰ বন্ধনৰ দৰেহে । পাৰৰ বন্ধন আছে বুলিয়াই নৈৰ সৌন্দৰ্য্য আৰু স্থিতিও । প্ৰিয়জনৰ বাহৰ বন্ধন জানো তোমাৰ ডায়োলিনৰ তাঁৰ বন্ধাৰ দৰেই নহয় ? তেতিয়াহে সুৰীয়া গীতৰ জন্ম হয় ।

: দ্বৈত কণ্ঠত ?--ধেমালিকৈ চন্দনে ক'লে, লগতে গড়ীৰ পৰা ওপৰলৈ উঠাত সহায় কৰিবলৈ মমতালৈ হাত এখন আগবঢ়াই দিলে ।

* চন্দনৰ প্ৰসাৰিত হাতখনত ধৰি মমতা ওপৰলৈ উঠিল । জীপৰ কাষ পালে । জীপত ষ্টাৰ্ট দি চন্দনে ক'লে : এতিয়া তোমাৰ গীতটো ।

: হয়নেকি ? হিন্দী চিনেমাৰ নায়ক-নায়িকাৰ দৰে ?--হাঁহি মাৰি মমতাই সোধে ।

: সুসইবোৰ যুক্তি নামানো । তোমাকতো চিক্ৰৰি গাবলৈ কোৱা নাই । মই ডায়োলিনৰ সুৰ শুনালো ; তুমি গীত শুনোৱা—

: বেসুৰা কণ্ঠেৰে ? চন্দনৰ কথাৰ ওপৰতে মমতাই মাত দিলে ।

: ঠিক আছে বাক । আৰু মই কেতিয়াও ডায়োলিন নবজাওঁ ।
---মুখ ওফোন্দাই চন্দনে কয় । গাড়ীৰ গতি তীব্ৰ হয় ।

: বৰা চন্দন । এক্সিডেণ্ট কৰিবা । গাড়ীৰ স্পীড কমোৱা ; আৰু মোৰ গীত শুনা ।

চন্দনে গাড়ীৰ স্পীড কমালে । তৃপ্তিৰ হাঁহি এটা বিৰিড়ি উঠিল । মমতায়ো গাতে গা লগাই হাঁহিৰে উত্তৰ দিলে । ক্ৰমে পোহৰ নাইকীয়া হৈ আহিল । কিন্তু আকাশত লুকাডাকু খেলি থকা তৰাবোৰ উজ্জ্বল হৈ উঠিল ।

গাড়ীৰ গতিৰ লগত ভাল মিলাই প্ৰথমে সুৰটো শুণগুপাই, তাৰ পিছত কথাবোৰ স্পষ্টকৈ মমতাই গীতটো গাই গ'ল ।

আকাশ, অ' আকাশ—

এমুঠি আকাশ দিয়া

মাটিৰ বুকুত উচুপে মোৰ

আকাশ-পিনাসী হিয়া ।

দিয়া দিয়া এমুঠি আকাশ দিয়া ॥

মাটিৰ নৰন নৈ আকাশ ধিয়াই

কমোৱা তুলাৰ দৰে মন উৰি যায় ।

আকাশ ধিয়াই ॥

এবুকু চেনেহ লৈ হৈ আকাশ

পৃথিবীকো বঙেৰে বোলাই দিয়া—

আকাশ, অ' আকাশ,—এমুঠি আকাশ দিয়া ॥

দিনৰ পোহৰ ক্ৰমে তীব্ৰবপৰা তীব্ৰতৰ হয়, আৰু এটা শামুৰিন্দুৰ পিছত ক্ৰমে ক্ষীণবপৰা ক্ষীণতৰ হয়। সন্ধিয়াবোৰ আহে বাতিৰ জাননী নৈ আৰু তবাবোৰ জ্বলে নিশাৰ পোহৰ হৈ। নিশাৰ তপস্যাই ক্ৰমে গভীৰবপৰা গভীৰতৰ ভৰ পায়, আৰু এটা মুহূৰ্ত্ত লীন যায় পূৰ্ণতিৰ পোহৰত। এয়েতো পৃথিৱীৰ আৱৰ্তন। আৰু জীৱনৰো। পোহৰৰ তাত শেষ নাই। আৱৰ্তনৰ গতিপথত প্ৰীতমৰ উত্তাপ, বৰ্ষাৰ বাৰিধাৰা, শব্দৰ শুভ্ৰমেঘ, হেমন্তৰ কুঁৱলী, শীতৰ জড়তা আৰু বসন্তৰ পুষ্পৰ সস্তাৰ--বাৰে বাৰে আহে, বাৰে বাৰে যায়। বিৱৰ্তনৰ নাজেৰে সময়ৰ লগতে ঘূৰে প্ৰতিজন মানুহৰো জীৱনৰ বথচক্ৰ।

মনজুলিৰ মাজত, বাহিৰত আৰু দূৰ-বিদূৰত গঢ়ি উঠা ঐক্য-কেন্দ্ৰিক বৃত্তবোৰৰ পৰিধি বাঢ়ি থাকিলেও, প্ৰতিটো ক্ষুদ্ৰবৃত্তৰ একোটা কেন্দ্ৰত সংঘটিত প্ৰতিটো ঘটনাৰ কঁপনিয়ে ক্ষীণভাৱে হ'লেও বৃহত্তৰ বৃত্তসমূহতো প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি নকৰাকৈ নাথাকে। অৱশ্যে সেই ক্ৰিয়া-প্ৰতিক্ৰিয়া অনুভৱতকৈ উপলব্ধিহে কৰিব পাৰি। 'গোম্পদে নভোমণ্ডলম্'—যদি বাস্তৱ হয়, এমুঠি আকাশ বিচৰা কল্পনাই বা সম্ভৱ নহব কিয়? 'সেই উপলব্ধি লৈয়েই আমি বসন্তৰ আগজাননী লৈ অহা বিহুৰ বতৰত টকা-পেপা-গগনাৰ মাজত' এখানি মৰম আৰু এমুঠি আকাশ বিচৰা হৃদয়ৰ প্ৰতি সহানুভূতি জনাওঁ। বনুৱা ডেকা-গাভৰুৰ মাদল আৰু ঝুমুৰ নাচৰ ছেওতো উপলব্ধি হয় ব্যক্তিৰ, সমাজৰ, পৃথিৱীৰ আৰু সৌৰজগতৰ পাবস্পৰিক আকৰ্ষণ-বিকৰ্ষণ। এই আকৰ্ষণ-বিকৰ্ষণেই হ'ল ক্ৰম আৰু ঝণা, হিংসা আৰু অহিংসাৰ

সংস্কাৰ। প্ৰেম আৰু অহিংসাই দিয়ে শান্তি, স্থিতি। ঘৃণা আৰু হিংসাই আনে অশান্তি আৰু ধ্বংস। দুয়োটাই বাস্তৱ কিন্তু সত্য নহয়। সত্য হি—সি চিৰন্তন। চিৰন্তন হোৱাৰ মূলতে শান্তি আৰু প্ৰেম। এই উপন্যাসিয়েই হেজাৰ বিপৰ্য্যায়ৰ মাজতো মানুহক জীয়াই থকাৰ শক্তি দিয়ে।

বঙালী বিহু পাবহি। কপোফুল গুজি গান্ধৰুজাকে নৈচিৰ। ডেকাৰ ঢোলৰ ছেৱত যৌৱন উতলা হব। এদিন চম্পাৰ মনতো বিহুৰ বতৰাই উখল-মাখল লগাইছিল। বৃধনৰ যৌৱনেও সঁহাৰি দিছিল। সেইবোৰ পুৰণি, বহু পুৰণি কথা। কিন্তু তথাপিও দেখোন এইটো বতৰত বৃধনৰ বুকুখনত এটা উকঙা ভাৰে উখল-মাখল লগায়। আৰু চম্পা? চম্পায়ো যেন বেছিকৈ মদ খাই হেৰোৱা দিনৰ সোঁতৰণীবোৰ মোহাৰি পেলায়। সেয়ে হয়তো সিদিনা সাক্ষ্য নেলাগোতেই চম্পাই অকলে তাইৰ ঘৰত মদ খাই আছিল। আৰু বৃধনে সেই বাটেৰে অনাহকতে ডম্বৰুটো খৰকৈ বজাই বজাই গৈ আছিল। মনজুলি বাগিচাৰপৰা কিছু দূৰত নৈ এখনৰ পাৰত সৰু টিলা এটাৰ এচলীয়া ঠাইত চম্পাইতৰ খেৰৰ সৰু ঘৰটো। লালু নাই। সন্ধিয়াও লগা নাই যে—জগুৱাইত কোনোবা মদ খাবলৈ আহিব।

চম্পাই ডম্বৰুৰ মাত শুনিয়ে বুজিছিল,—বৃধন বান্দবৱালাই তাইকে শুনাবলৈ জোৰে জোৰে ডম্বৰু বজাইছে। দুৱাৰখন আঁতৰাই, চম্পাই মদৰ বাগীত খবক-বৰককৈ ওলাই আহি চিঞৰি কৈছিল,

: আৰে বান্দবৱালা বৃধন নাকি বে?

: বৃধনে অলপ নিবত্তিৰে উত্তৰ দিছিল হা। মৌজ উৰাইছ চম্পা?

: নুবাম কিয় বে?—হাতত থকা মদৰ গিলাচটো শেষ কৰি চম্পাই কৈছিল : মই কি তোৰ মতন বন্ধু? জিন্দগী ক'ৱা হান্ন ?—খাও, পীও, জীও।

অলপ ওচৰ চাপি অ' বৃধনে কোমলভাৱে কৈছিল : আজি ইমান চাৰাগ খাইছ

ঃ হেয় বৃধন ! মই চাবাপ খাইছোঁ । মৌজ কৰিছোঁ ।
কিন্তু মই কি মৌজ কৰিম বে? কৰিছোঁ? মোৰ লালু ওতাদে ।
ৰোজ ৰেং নতুন ছুকুৰী টাউনৰ চিনেমাট গিৰ—হোটেনত দিব ।
চান্না, মৌজতী লুটে ওৰ পয়চাৰী! ধা. ১২ লড়কী হাবানী।—পৰিব
খুজি তাই এ ব খুটা এটাত পৰে ।

বৃধনে : ত দিনে : চন লালু ছুকুৰী মতন নিম হবক বে ?

ঃ হাব . হবক বৃধন ।—মু. টা দিও চম্পাই কৈ যান্না : তই
একদন্দিয়া ।—চব্ব একদন্দিয়া . দেখা নাই—ও ব পলী মেনচাহাব,
হোব চান্না, আওন : এ মামনি—

ঃ কাৰ কথা কলি ? . মামনি ?

ঃ হা হা, তোৰ মামনি : মাম বেতিবে—ফুলমনি ।

ঃ নাই নাই, ফুলমনি—তী নেহী ।

ঃ কতী নহী ?—চাই হোঃ হোঃকৈ হাঁহি, খুটাডালতে ধৰি
মাটিতে বহিল আৰু কৈ গল : আবে বৃধন, মোৰ লালু ওতাদে কালি
ৰাতি তাইক ধৰি আনিছে । পুৰণা বস্তিত তাইব খুড়াৰ গাঠত
পুজাব নাচৰ পৰা । বুজিলি ? হিঃ হিঃ হিঃ—টাউনৰ হোটেনত
চান্নান দিছে । শুনিলা বুদ্ধ—

ঃ জুঠ চম্পা, জুঠ ।

ঃ জুঠতো জুঠী শয়ানা—পাতা কৰি ল । আবে বান্দৰবাগা,—
মোৰ হাতত এই চাবাবৰ বটলটো দেখিছ ?—এইটো থিমান সচ্.
মোৰ বাতো সিমান সচ্ । হিঃ হিঃ হিঃ ।

বৃধনৰ বুদ্ধন যেন কঁপি উঠিল । তেনেহ'লে সঁচাকৈয়ে ফুল-
মনিৰ কিবা অঘটন ঘটিছে নেকি ? নে মদৰ নিচাত চম্পাই যিহকে
পায় বলকিছে ? লালুহঁতৰ কাৰণে একো কামেইতো অসম্ভৱ নহয় ।
যদি চম্পাৰ কথা সঁচা, তেনেহ'লে মংৰা মালীৰ কি হব ?

চম্পাৰ কৰ্মল মাতত বৃধনৰ চমুক ডাগিল : আবে কি ভাবিছ ?
হা, মিজে পাতা কৰি লয়ি, হা

ঃ ঠিক আছে । মই যাওঁ ।—বৃধনে ল'ৰাৰিকৈ বান্দৰটোক

মাটিৰপৰা দাঙি লৈ বেগাই খোজ ল'লে । কাণত পবিত্ৰ—ক্ৰমে
অপৰাধ হৈ অহা চম্পাৰ বিদ্ৰূপৰ হাঁহি আৰু কথাবোৰ—

ঃ যা যা, মেৰে ভাগ্নেৱালা আশীৰ্—হিঃ হিঃ হিঃ—জন্মদী
যা বে, কুদ্—কুদ্—হিঃ হিঃ হিঃ—

অপৰাধ আৰু অপৰাধী । পৃথিৱীৰ চিৰন্তন সমস্যা ৫ ব্যক্তিৰ
যি অচৰণে গোষ্ঠীৰ সমৰ্থন নাপায় তাকে বোলা হয় অপৰাধ ।
সমাজে মানি নোৱাৰা ব্যক্তিৰ আচৰণ বা কাৰ্য্যই অপৰাধ । কিন্তু
সকলো সমাজৰ ভাল-বেয়াৰ বিচাৰৰ মান একে নহয় ; একেখন
সমাজৰো এনে বিচাৰধাৰা সমন্বয় লগত সজনি হয় । তেনেস্থলত
অপৰাধ নিৰ্ণয়ৰ লগত সময়, পৰিস্থিতি, সমাজ সকলোৰে সম্বন্ধ থাকে ।

কোনো সমস্যাৰ সৃষ্টি এটা মাজ কাৰণত হোৱা বুলিও ক'ব
নোৱাৰি । যুদ্ধ-বিপ্লৱ, দাৰিদ্ৰ, আত্মহত্যা অপৰাধ—সকলোৰে উৎস
এটা কাৰণত কেন্দ্ৰীভূত হ'ব নোৱাৰে । ব্যক্তিগত, সমাজ সহজীয়,
ভৌগোলিক, দেশৰ শাসনব্যৱস্থা ইত্যাদি একাধিক বিভিন্ন প্ৰভাৱ
টনা-আজোৰাৰ মাজত মানুহৰ আচৰণ আৰু কাৰ্য্যক্ৰমে গঢ় লয়
তেনে অৱস্থিতিত সমাজে যুটীয়াভাৱে সমৰ্থন নকৰোৱা ইতিবাচক
বা নেতিবাচক কৰ্মৰে 'অপৰাধ' বুলি ধৰা হয় । ব্যক্তিগত দিশেৰে
মনৰ দুৰ্বলতা আৰু দেহৰ অসমৰ্থতাই অপৰাধৰ ইচ্ছন যোগায় ।
অন্যহাতে সামাজিক দিশেৰে দুৰ্বল সমাজব্যৱস্থা, পৰস্পৰ বিৰোধী
আদৰ্শৰ প্ৰচাৰ, অৰ্থনৈতিক অসমতা, উদ্যোগীকৰণ, সহজ সৰল
গতানুগতিক জীৱনযাত্ৰাবপৰা উচ্ছেদকৰণ, আদিৰ মাজত সমাজ-
বিৰোধী চিন্তা আৰু কামে দেখা দিয়ে ।

অপৰাধী বুলি বহন অৰ্থত ল'লে যদি 'সমাজে বিচৰা কাম নকৰা',
আৰু 'নিবিচৰা কাম কৰাকে' বুজোৱা বুলি ধৰা হয় ; তেন্তি ক'লে
অকল চুৰি-ডকাইতি-ধৰ্ষণ-হত্যাৰ দৰে কামেই জানো অপৰাধ ?
সমাজৰ বৰমূৰীয়াসকলৰ উদ্ভাৱ কৰি থকা অসামাজিক কামবোৰ,
বাইজৰ ধনেৰেই পুঠি আনোৱা-বিছৰাই দুনীতিবোৰ, সমাজসেৱাৰ

নামত উত্তামীৰে স্বার্থপূৰণৰ চেষ্টাবোৰ—অপৰাধৰ ভিতৰত নিয়মপৰিব? কিন্তু সাধাৰণতে সেইবোৰৰ বিচাৰ নহয়, তাৰবাবে শাস্তি বিহা নহয়; কাৰণ তেনেবোৰ ক্ষেত্ৰত বক্ষকেই উল্লক হয়। শাসনৰ বাঘভৰী লৈ শোষণ-নিৰ্যাতন চলোৱাসকল অপৰাধী হৈও সমাজৰ বৰপীৰাত বহি থাকে! সেয়ে সহজ-সৰল প্ৰণত হতাশাৰ সৃষ্টি কৰে। ফলত তত্ৰৰ মনত উত্তৰ হৈপাহে বাহ নয় নাইবা উদাসীন হৈ পৰোক্ষভাৱে অপৰাধক অধিক প্ৰশ্ৰয়া দিয়া দেখা যায়।

গৃহদাহকাৰী, বিহ প্ৰয়োগকাৰী, নাৰী-ধন-সম্পদ-মাটি অপহৰণকাৰী, অস্ত্ৰেৰে হত্যাকাৰীসকলক আততায়ী বোল' হ'ল। উক্তৰ অপৰাধ এইবোৰ। অথচ যদি দেশৰ নামত এইবোৰ কৰা হয়,—সেইকৈই হয় দেশপ্ৰেম। আৰু তেনে কাম কৰাত কৃতিত্বৰ ওপৰত দেশপ্ৰেমৰ জোখ হয়, আৰু কৃতীজনৰ স্মৃতিস্তম্ভ সেই অনুপাতে বৃহৎ হয়, সংখ্যাতো অনেক হয়। এনে অৱস্থাত অপৰাধ আঁতৰোৱা সমস্যাৰ বাবে কোনো এটা বিশ্বজনীন নীতি নিৰ্দেশ কৰা যায় কেনেকৈ?

সমাজৰ ওপৰমহলাৰ দৈনন্দিন জীৱনযন্ত্ৰাত চোৰাং ব্যত্যাগ, খাদ্য ভোজালকৰণ, উৎকোচ দান আৰু গ্ৰহণ, বৃথিৰে বতাহৰীয়া কৰ-কাটিল নিদিয়া, সুবা-ধন-নাৰীদেহৰ বিনিময়ত বিষয়া-আমোতাৰ কৃপা বিতৰণ আদি অপৰাধৰ বিষয়ে আতিৰ সমাজে জানিও নতনাৰ দৰে সহ্য কৰে। অথচ তলৰ মহলাৰ ক্ষেত্ৰত আপেক্ষিকভাৱে কম ক্ষতিকৰা কিছু লোকক শাস্তি দি আমি আমাৰ নিজৈ কৰা সমাজ ব্যৱস্থাক লৈ গৌৰৱ অনুভৱ কৰো;—সত্যতাৰ গৰ্ব কৰো।

ধৰক, আমাৰ এই আততায়ী লাল্লুৰ কথা কৈ। সি নকৰা কাম নাই। নাৰীধৰ্ষণ, হত্যা, পৰস্বাপহৰণ, চোৰাং কাৰবাৰ আৰু বহুতো অপৰাধ। আনহাতে কেতিয়াবা কেতিয়াবা তাৰ প্ৰাণেও হাঁহাকাৰ কৰি উঠে,—এটা সুস্থ জীৱনৰ অভাৱত। তাৰ জন্ম হৈছিল, কিন্তু তাৰ পিতৃপৰিচয় নাই। জন্মলোৱাটো তাৰ হাতৰ মুঠিত নাছিল। কাৰো নাথাকে। অথচ এদিন চাহ বাগিচাৰ বনুৱা সংগ্ৰহ কৰা কোনোবা দালালে ফুচুলাই তাৰ মাতৃকো আনিছিল শ শ নাৰী-পুৰুষৰ দৰে। আৰু এই বনুৱাসকলে অসমত সোণ বুটলিৰ পাৰিৰ যুজি দালালৰ

আত্মাসত বিশ্বাস থাকি আহিছিল। স্বপুত্ৰ হৈ বহুতে পলাইছিল, বহুতে ইয়াতে দেহ পেলাইছিল। বনুৱাইঁত পলোৱা বন্ধ কৰিবলৈ তেতিয়াৰ চতুৰ ইংৰাজ মালিকসকলে অসমৰ ভিন ভিন ঠাইত বনুৱা আনি থপ খুওৱা 'ডিপো' বোৰত পুৰুষ-মহিলা কিছুমানক একেলগে ৰাখি যৌনসন্তোষৰ মোহেৰে ৰাজি ৰখাৰ বুধি পাতিছিল। এনেদৰে গুৱাহাটী, তেজপুৰ, শিলচৰ আদি ঠাইত 'ডিপো'বোৰত একোহাল মতা-মাইকীক লগ লগাই দিয়াকে 'ডিপুচাদী' বুলিছিল। এনে এটা 'ডিপুচাদীৰ' ফলত ফুচুলাই অন্য মাতৃৰ গৰ্ভত আগতেই থিত লোৱা এটা ভ্ৰূণ, সেয়ে ৰূপ লৈছিল আন হেজাৰটা শিশুৰ দৰে নিষ্প্ৰাণ এটা 'ধূলিৰ ফুল'ৰ। 'লালু'—নৰমত মাকে মতা নাম। যিজনৰ লগত ডিপুত জুটি দিয়া হৈছিল, সিও গা এৰা দিছিল। আক অনাদৃত এই 'ধূলিৰ ফুল'টো লগে বাকৰি কটাইট হৈ ডাঙৰ হবলৈ খবিলে। যেতিয়া চেমনীয়া লালুৱে দেখিলে তাৰ মাতৃক চাহপাত জুখি লোৱাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি সকলো ক্ষেত্ৰতে এচাম লগে ওপৰমহলাৰ চিৰিত থকা মহৰি, বাবু আনকি মেনেজাৰেও ঠগাল, দেহৰ ওপৰত অত্যাচাৰ কৰে আৰু এদিন তেনে অত্যাচাৰত মৃত নাকৰ 'লাছো' ভুৰু কৰাহ'ল, তেতিয়াৰপৰা আৰু নাকৰ নৰমত ডাঙৰ হোৱা লালু শান্ত-শিষ্ট হৈ বহি নাথাকিল। লগে লালু সকলোৰে চকুত বদমাইচ ভঙা হ'ল আৰু শেষত চুৰি-ডকাইতি, চোৰাং চিকাৰী-মদাহী-নাৰীধৰ্মগকাৰী আৰু নৰহত্যা লালু ওস্তাদত পৰিণত হ'ল।

দলপতি লালুৰ নিৰ্দেশত সমাজৰ কৰ্মধাৰসকলৰ নিৰাপত্তা নাশ হোৱা বিভিন্ন অপৰাধৰ সৃষ্টি হ'ল। সেই হিংসা আৰু প্ৰতি-শোধৰ অভিযানত বহুতো নিৰীহ, নিৰ্জু জনৰো ক্ষতি হ'ল, মৃত্যুও ঘটিল। বয়স বাঢ়ি অহা লালু ওস্তাদে পিছলৈ চোৰাং আফিং, মদ আৰু নাৰীদেহৰ ব্যৱসায়ত হাত দিলে। জীয়াই থকাৰ তাড়নাত চম্পাও তাৰ লগৰী হ'ল। আৰু হয়তো জুৱা, মংলু, গিল্টু দালাল-হঁতো। এনেদৰেই একো একোজন অপৰাধীৰ সৃষ্টি হয়; আৰু শতক অপৰাধৰ চাকনিয়াত দোৰী-নিৰ্দোৰী নিৰিখেৰে বহুজন গুৰুত হয়।

লালু ওস্তাদৰ দলৰপৰাও তেনে এটি পৰিস্থিতিৰে উদ্ধৃত হৈছিল—
 বাৰ বাবে নোহিতৰ, উমাৰ, চন্দনৰ, চম্পাৰ, বুধনৰ আৰু এতিয়া
 ফুলমণিৰ জীৱনৰ গতিত আউল লাগিল।

●

মংৰা মালীয়ে কান্দি কান্দি ডাক্তৰৰ ওচৰ পাইছিল : মোৰ কি
 হৰেক ডাক্তৰ বাবু ! ফুলমণি বেটী হাৰাই গেল। -তাই না থাকিলে
 মই বাচি থাকিম কি বৰন ?

শ্ৰীউত্তম বৰুৱা তেতিয়া কলিকতাত। মেনেজাৰ চন্দন টমাচৰ
 ওচৰলৈ ডাক্তৰে নিজে মংৰাক লৈ গ'ল। মনতা আৰু চন্দনে তাইৰ
 কথাৰে পাতি আছিল। চন্দনে কৈছিল,

: তাইতো পল্লাই হোৱা হোৱানী নহয়।

: কিয় পল্লাই ? বতনতো ইয়াতে আছে। আৰু বিয়াৰ
 ঠিকঠাক হোৱা পৰত--মনতাৰ কথাৰ মাজতে, ডাক্তৰৰ লগত
 অহা মংৰাই--চন্দনৰ ভৱিত গৰামাৰি ধৰি হৰাওদাৱে কান্দিছিল।

: মেনেজাৰ চাহাব। মোৰ ফুলমণিক আনি দিয়ক। নহ'লে
 মই মৰি যাম।

চন্দনে মংৰাক হাতত ধৰি উঠাই কলে :

: অস্থিৰ নহবা। থানাইল মানুহ পঠিয়াইছো।

: মেনেজাৰ চাহাব। আপনাকে আমাৰ মজদুৰ চৰ দেৱতা
 নাকি মান। আপনি মনজুলি বাগানত চৰবে ভাল কৰিছে।
 মোৰ ফুলমণিক আনি দি নোক বচাওক। মংৰা মালীয়ে চকুপানী
 মহি মহি, ফেকুৰি ফেকুৰি কৈ আছিল।

এনে সময়তে ফোপাই ফোপাই দৌৰি বুধন সেইখিনি পাইছিলহি।
 লগে লগে উৰ্ভেজিতভাৱে কৈছিল : বৰ সাংঘাতিক খবৰ।

: কি খবৰ ? মনতাই আগহেৰে সোধে।

: ফুলমণিৰ--বুধনৰ মুখত ফুলমণিৰ নাম শুনি মংৰাই--
 কি হ'ল ফুলমণি বেটীৰ ? বুজি বুধনৰ ওচৰ চাৰিল।

বুধন মনে মনে থকাত, মমতাই ক'লে : বধন ককাই, কোৱা ফুলমণিৰ কি খবৰ ?

: ফুলমণিক নাকি লালু ওপাই ৰাতি ধৰি নি টাউনৰ হোটেলত দিছে।—বুধনৰ কথা শেষ হোৱাৰ আগতে মংৰা মালীয়ে থাকুৰি ক'ন্দি—‘মেনেজাৰ চাহাব’ বুলি আকৌ চন্দনৰ ভৰিৰ তলতে বাগৰি পৰিল।

: কেনেকৈ জানিলা ?—মমতাই সুধিলে।

: লালুৰ মাইকী চম্পাই মনৰ বাগীতে তাত্তা কৰি মোক কৈছে। বুধনৰ কথাৰ লগতে মংৰা মালীয়ে কান্দি কান্দি কৈছিল : তিকেই বুলিছে। চম্পা মোৰ কিয় ভাগি বাব ? তাই মোক ইমান ভালপায়, আৰু মমতা দিদি মেনেজাৰ চাহাবকো। কান্দোনেও মংৰাৰ মাত লাগি ধৰে। সি মূবত ডুকুৱাই অস্থিৰ হৈ পৰে।

এনে এটা পৰিবেশত কোনে কাক বুজনি দিব। খন্তেকপৰ মংৰা মালীৰ বাহিৰে সকলো নিশ্চক হৈ ৰ'ল।

হঠাতে শিল যেন হৈ বৈ থকা চন্দনে একো নোকোঠাকৈ—মংৰাৰ ভৰি ছুই থকা হাত একুৱাই—গাড়ী বাৰাণ্ডাত থকা জীপখনৰ ওচৰলৈ গ'ল।

: ডুইভাৰ। জীপ লোৱা। বেয়াৰা—চাবুক ডাল দিয়া।—চন্দনে গম্ভীৰভাৱে ক'লে।

: কলৈ যাবা ?—মমতাই সুধিলে।

: লালুৰ আড্ডালৈ।

: ময়ো যাম। চকীদাৰ ভূমিও আহা।

চন্দনে একো নক'লে। চাবুকডাল বেয়াবাৰপৰা চন্দনে ললে। ডুইভাৰৰ ওচৰত মমতা আৰু দাঁতিত চন্দন। পাছদিনে জগিন্দাই উঠিল চকীদাৰ, মংৰা আৰু বুধন। ডাক্তৰে পিছতেই বহি ললে।

ভীৰগতিত জীপ চলিল। মনজুলিৰ মেনেজাৰৰ বাংলোৰপৰা চাহবাগিচা পাৰ হৈ ৰস্তিৰ দাঁতিৰ নিজবাটোৰ সিপাৰৰ লালু-চম্পাৰ আড্ডালৈ। কাৰো মুখত মাত নাই।

জীপৰ সমুখৰে বাধা দিবলৈ আহি আহি যেন ফালৰি কাটি বাট দিছে সৰুৰৰ বিবিধ বৃক্ষবাজিয়ে । . দূৰত নিজৰাৰ সিপাৰত দেখা গৈছে এডাল অকলশৰীয়া বুঢ়া গছ—বহুতো ঠাল-ঠেঙুলি আৰু শুকান তেজৰ দৰে বঙা ফুলপাহিবোৰ । ফুলপাহিবোৰ ধৰি থকা অংশ ক'লা—তেজৰ চেকুৰা গোট নাৰি নাৰি ক'লা হোৱা দৰে । গছডালত পাত হলে এটাও নাই । সেইডাল শিমলু । সেই শুকান তেজৰ দৰে ফুলপাহিবোৰ খুটিয়াই এটা দুটাকৈ সবাই থকা চৰাইবোৰ তেনেই সৰু অংশ খুণীয়া আৰু একাগ্ৰভাৱে সিহঁত নিজৰ কামত ব্যস্ত । সেই গছডাল চক্ৰমে ওচৰ চাপি আহিছে । আৰু একেবাৰে ওচৰ চাপি যোৱিয়া জীপখন গছডালৰ তল পালেহি তেতিয়া দেখা গ'ল—সমুখত এটা সাধাৰণ ভঙা-কাঠ-বাঁহ আৰু কেবাচিনৰ টিনকাটি কৰা ছালৰ ঘৰটো । লালু ওস্তাদৰ এতিয়াৰ আস্তানা,—অপৰাধী এদলৰ আস্থা ।

ঘৰটোৰ ভিতৰত লালু ওস্তাদে জুঙা আৰু মংলাৰ লগত মদ খাই কথা পাতি আছিল । সিহঁতে গম পাইছিল যে ওচৰৰ বাগান আৰু বস্তিবোৰত আৰু বেছিদিন থাকিব নোৱাৰিব । আনকি লালু ওস্তাদৰ মুখতে ওলাইছিল : এই আস্তানা ছাড়ি দিম ।—কথাষাৰ কৈ মৃত্যু এটাত বহি পৰিছিল ।

: জন্দি ছাড়াই ডাল হব । ইউনিয়নৰ আদমী আব চান্না মনজুলিৰ মেনেজাৰ বড়া কড়া ।—জুঙাই কয় ।

: চান্নাইতৰ এক দালানৰ বেটি ফুলগণিকতো ধৰিলু ।

: সেই কাৰণে ওস্তাদ ; আমি ইয়াৰপৰা তুৰন্ত ডাঙিব লাগিব । পুলিচ-তুলিচ লগাব ।—জুঙাৰ কথাত লালুৱে খং কৰি কয় : খুৎ পুলিচ ? থোবাই পৰোৱা কৰে লালু ওস্তাদে ।—এইবাৰ উৰহৰ খং ভগাভাৰিত দেখুওৱাৰ দৰে আনটো কোঠাত থকা চম্পাক চিঞৰি কয় : এই নবাবৰ বেটি চম্পা কাহাৰে—লাও অউৰ চৰাপ ।

একে উচ্চশ্ৰামত চিঞৰি চম্পা সোমাই আহে : লে চৰাপ । খাই ঘুমাই থাক ।—মদৰ বটলটো সমুখত থৈ জুঙাক কয়,

: ওঁ জগুৱা—দুবত এটা জীপ আহিছে। বুঢ়া শিমুল গাছটোৰ নীচেত বৈছিল।—এবাৰ দুৱাৰমুখলৈ গৈ বাহিৰলৈ চাই আকৌ ঘূৰি আহি ক'লে,

: জীপটো কিজানি আনাৰ ঘৰৰ ফালে আহি আছে। চোচোন মংলা--।

: কোন আহিল চম্পা—মংলাই কয়।

এনে সময়ত ঠিক ঘৰটোৰ আগত থকা নুকলি ঠাইত আহি জীপ এখন বোহাৰ শব্দ হ'ল। হৰ্ণ বাজিল।

লালু, জগুৱা, মংলা চলং পলংকৈ ওলাই আহিল।

লগে লগে চন্দনে অতি দৃঢ়ভাৱে প্ৰশ্ন কৰিলে : লালু ক'ত ?

: লালু নহয়, বোলো লালু ওস্তাদ। আগবাঢ়ি আহি লালুহে কয়।

: হা ওস্তাদ বো'লো।—জগুৱাই সঁহাৰি দিয়ে।

জগুৱা আৰু মংলায়ো লালুৰ পাছে পাছে ঘৰটোৰ পিৰাজিৰ তললৈ নাহে। চম্পাই দুৱাৰমুখৰ খুটা এটাত ধৰি আতঙ্কেৰে চাই থাকে।

: হাম্, হাম্ হাম্ লালু ওস্তাদ। বুকুত থপৰিয়াই লালুহে কয়।

চন্দনে জীপৰপৰা নামি দৃঢ়ভাৱে সোধিলে : ফুলমণি ক'ত ?

প্ৰশ্নটো শুনি মেন বন্দৰ পাই লালুহে হো-হোবাই হাঁহিলে। ওস্তাদক ইহাদেশি হেলা জগুৱা আৰু মংলায়ো নদৰ নিচাতে হাঁহিবলৈ ধৰিলে। অনপ পিছত হাঁহি থমাই লালুহে ঠাট্টাৰ সুবেৰে কৈ গ'ল,

: ফুলমণি ? সুন্দৰী লড়কী না ? তুমুডী ফুলমণিকো নাংতা ? ঘল্টাডৰ না চাবাবাত ?

জগুৱা আৰু মংলাই হাঁহি দিয়ে।

: চুপ কৰ। বজ্জবন্তেৰে চন্দনে ক'লে।—হেঁত ফুলমণিক ক'ত বাখিছ ?

: অ' সেই কথা।—লালুহে মুখখন হাতৰ ঠাৰিৰে মোহাৰি ললে। তাৰ পিছত এটা এটাকৈ কৈ গ'ল : ফুলমণি তিনচুকীয়াৰ হোটেলত আছে। বিচাৰি যা।—হঠাতে লালু আগবাঢ়ি চন্দনৰ ওচৰ পালে আৰু বুকু ফিঙ্গাই এহাতেৰে নিজৰ বুকুত থপৰিয়াই ঠিকিৰি ক'লে : মই তাইক বিছী কৰিছোৰে। কি কৰিবি ? মই লালু ওস্তাদ—

ঠিক সেই মুহূৰ্ততে প্ৰচণ্ড মোৰে মৰা চন্দনৰ চৰ এটা লালুৰ মুখত পৰিল। মৰ কথাষাৰ মাজতে বৈ যোৱাই নহয়, নিচাত ধৰক-বৰক কৰি থকা দেহাটোও বাগৰি পৰিল।

চম্পাই একেজাপ পিবালিবপৰা চিঞৰি নামি আহিল : অয়, মোৰ নৰদক কিয় মাৰিবি ?—তাই লালুক ধৰিছিলহি। লালুৱে তাটক হাতেৰে আঁতৰাই ক'লে : ওচ উই। মই দেখি নওঁ।

: ডুইডাব, চাবুক !—এক মুহূৰ্ততে শাত্ৰ, ধীৰ, গস্তীৰ চন্দনে ক্ষতমুতি ধৰি চাবুকৰে উপাহ নেপেলোৱাকৈ খেন কোবাই থাকিল। ইমান ঘনাই পৰা চাবুকৰ আঘাত চম্পাল লবলৈ লালুৱে সুবিধা কৰিব পৰা নাছিল। চম্পাই নিকপায়ভাৱে কৈছিল : আৰু নামাৰিবি, নামাৰিবি। ওস্তাদ নৰি মাৰ। মমতাৰ পিনে চাই কান্দি কান্দি হাতযোৰ কৰি চন্দনক থমাবলৈও কৈছিল।

মমতাই চন্দনক কৈছিল : চন্দন, বৰা আৰু নামাৰিবা। ব'লা আনি থানালৈ যাওঁ।

ডাঙাৰো জীয়েকৰ কথাত সঁহাৰি দি চন্দনক বুজালে : পুলিচ আনি ইহঁতক ধৰাই দিয়াহে ঠিক হ'ব।

চন্দনে 'ঠিক আছে' বুলি ব'ল। চাবুনডাল জীপৰ ভিতৰলৈ দলিয়াই দি ক'লে : ডুইডাব, ব'লা থানালৈ।

মুহূৰ্তৰ ভিতৰতে জীপত সৰুকোটি উঠিল। ডুইডাবে জীপ ঘূৰাই চলাই দিলে তীব্ৰ গতিৰে।

আৰু পৰাজিত নায়কৰ দৰে লালুৱে কিছুপৰ এহাতেৰে ডব দি মাটিতে পৰি তডক মাৰিলে। শিল পৰা কপোৰ দৰে জগুৱা আৰু লালু নিখৰ হৈ আছিল। চম্পাই চকুপানী মছি, ফেকুৰি ফেকুৰি লালুৰ ওচৰলৈ আহিছিল। চাবুকৰ দাগ পৰা লালুৰ পিঠিত হাত দি কৈছিল : উঠ ওস্তাদ। পিঠিত ইমান দাগ বহিল। উঠ।

হঠাতে মূৰ তুলি জগুৱা আৰু মংলাক নিখৰ হৈ থকা দেখি চম্পাই কান্দোন গ্ৰহি জোখমুতিৰে সিহঁতক গালি-শপনি পাৰিলে : জগুৱা,

লা তইও নি বকন কাঁদি থাকিলি যে ? চাহা, কিহৰ সাধী ?
মিঞাৰ সান্নাও এই বকন ?

আকৌ লাল্লুৱৈ চাই কোনো নহি চম্পাই বৈছিল : ইচ্ছা ওস্তাদ।
খুন্ লাগিছে। উঠ।

‘ঃ হাত ছাড় চম্পা। নাকালিমি। চক্ৰি হৈ যাব। মই
আন্তি ভা। যান, পুলিচ আহাৰ আগতে। জুঙা ওইভী আহ। মংলা
তই ওচৰতে লুকাই থাকিবি—লাল্লু বৰখবক উঠিল।

ঃ মই একলা বি-বকন—চম্পান নহ ত মাথা দি লাল্লুৱৈ গাব
খুলি-বাগি জোকাৰি, কাপোন চিক কানি কৰি ব মায়া : পাৰিবি।
বেছিদিন নহয়। বদলা মই লম। আন চাহা : লাল্লু ওস্তাদৰ গাত
হাত দি শোনো বাচি নাথাকে। তাৰ বাপৰ মিঞা, বেটাবো হব।
আহ, মোৰ কামিচটো দিবি।

পঁজা ঘৰটোৰ ভিতৰলৈ লাল্লু সোমাই যায়। পাত পাছে চম্পা।
অলপ পিছুতে কামিজ এটা গাত সুমুৱাই সুমুৱাই লাল্লু ওলাই আহে।

ঃ আহ জুঙা। মংলা তয়ো যা।

চম্পাই - এৱাই আহি কৰুণভাৱে কয় : খবৰ বাখিবি।

ঃ মংলা অ হি থাকি। জুঙা ব’ল। সিহঁত নিজৰ নিজ-
পথত আগবাঢ়িল। চম্পা কিছুদূৰলৈ চাই ব’ল। বুঢ়া শিমলুডালৰ
তলত এটা বাটেৰে ওচি গ’ল—মংলা। আনটোৰে দূৰত দেখা হাবি-
তলীয়া ঠাইডোখৰৰ গিনে খোজ ল’লে—লাল্লু আৰু জুঙাই।

আকাশত গাজি থকা এচপৰা মেঘৰ আঁৰৰ এটা বিজুলীৰ চমকলৈ
চকু নিয়াত চম্পাই দেখিলে—পাত নোহোৱা বিৰাট শিমলুডালত ইমান
ফুল। বঙা বঙা ফুল। শুকান তেজৰ বঙৰ দৰে নে শনিবৰীয়া
হাটৰপৰা কিনি আনি পানীৰে গুলি পিন্ধা তাইৰ শিৰৰ বহল সেমুৰৰ
বেখাটোৰ দৰে, তাইৰ মনত ছাৎ কৰে এসে কিবা এটা খেলিমেলি
চিন্তাৰ চৌ আহিছিল চাহা। তাই উত্ততি গৈ ঘৰটোত সোমাই দুৱাৰ-
খন জপাই দিলে।

১৯৭৫ চনৰ কলিকতা তিনি বছৰ আগৰ কলিকতাকৈ ড. হতাশাগ্ৰস্ত, অধিক উচ্ছঃখল। বছৰি বৰ্দ্ধিত জনসংখ্যাৰ বাবে আৰু সেই অনুপাতে গতিশীল পৰিকল্পনাৰ অভাৱত অকল কলিকতাই নহয়, সমগ্ৰ দেশতে এটা অস্থিৰ পৰিস্থিতি বিয়পি পৰিছে। নিবনুৱা সকলৰ জীয়াই থকাৰ বাবে হাঁহাকাৰ, বনুৱা চামৰো মূল্যবুদ্ধিৰ ফলত অৰ্দ্ধভুত অৱস্থা, মধ্যবিত্তসকলৰ অভাৱ-অনাটনত দৈহিক আৰু মানসিক অপমৃত্যু, ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ মনত সাময়িক শিক্ষা তথা ডিগ্ৰী বিতৰণৰ অসাৰ্থকতাৰ প্ৰবল অনুভূতি—এই সকলোবোৰ সমস্যাই জুমুৰি দি ধৰিভাবতৰ সমগ্ৰ আকাশ প্ৰবল ধুমুহাৰ সঙ্কেত দিয়া ঘন ক'লা মেঘেৰে ঢাকি পেলাবৰ উপক্ৰম হৈছে।

তিনি বছৰ আগতে চম্ভৱেন ঘন হৈ অহা এনে ধৰণৰ ক'লা মেঘৰ পৰা উত্তৰ হোৱা বিজুলীৰ সংঘৰ্ষণৰ এটা তীক্ষ্ণ আঘাতত চন্দন ছাত্ৰ-জীৱনৰপৰা উফৰি পৰিছিল। অৰণ্যৰ সহজ-সৰল জীৱন যাত্ৰাত ল'ৰালিৰ স্বপ্নৰচা আৰু মহানগৰতো তেনে জীৱনবোধকে সামৰি-সূতৰি একান্তমনে অধ্যয়নতে মন পুতি দিয়া চন্দনৰ বাবে সেই বিদ্যুৎ আঘাত আছিল অসহনীয়। আৰু স্মৃতিয়া আহত মন লৈ সিদিনা মাকৰ ওচৰলৈ আহিছিল, তেতিয়া বাটত অফিচ ছুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্ট বিজয় পাণ্ডেৰ লগত মাকক চিনেনা হলত সোমোৱা দেখিছিল। আচম্বাৰী কৰা যেন অনুভৱ হৈছিল—চন্দনৰ। যন্ত্ৰচালিতৰ দৰে আহি কোঠাকীৰ্ত্ত সোমাই,—দেউতাকৰ ডায়োলিনখন, আৰু অলপ কাপোৰৰ লগতে কিতাপ কিছুমান ততাতৈয়াকৈ ছুটকেহতে ভৰাই ওলাই গৈছিল।

আজি তিনি বছৰ দিছতো,—একেদৰে কলেজে-কলেজে, বিশ্ব-বিদ্যালয়ে-বিশ্ববিদ্যালয়ে পৰীক্ষা-বৰ্জন, হৰতাল, বয়কট, মাৰপিট। অলিয়ে গলিয়ে, বাটে-পথে দিশহাৰাসকলৰ চিহ্নৰ-বাখৰ, অ'ঘাত-প্ৰত্যাঘাত। দেৱালে দেৱালে অস্থিৰ ক্ষুদ্ৰ মনৰ বিভিন্ন প্ৰকাশ শ্লোগান, সমদল, লাঠিচাৰ্জ, কন্দুৱাগেছ, গুলি চালনা, হত্যাকাণ্ড। অথচ নামত শাসনব্যৱস্থা আছে, নিৰ্বাচিত বিধায়কসকল আছে, মন্ত্ৰীসভা আছে। ওপৰ-গধুৰ শাসন ব্যৱস্থাত হেজাৰ হেজাৰ অমেলা-বিষয়াৰ নাজতো শৃংখলা স্থাপনৰ প্ৰচেষ্টাতকৈ—ছেগ চাই কঠিয় পানি দুনীতিৰে নিজৰ নিজৰ ধন-সম্পদ বৃদ্ধিৰেহে অভিযান। সুৰা-নাৰীদেহ আৰু উৎকোচ—তাৰ বিনিময়ত নিবনুৱাৰ ঢাকনি, কৰ্মচাৰীৰ পদোন্নতি, ওপবৰালাৰ সমৃদ্ধি —এয়ে যেন যুগধৰ্ম হৈছে।

এই কাহিনী অকল কলিকতাৰ নহয়; ডাৰতৰ বিভিন্ন ৰাজ্য—আনকি ৰাজধানী দিল্লীৰো কাহিনী। এপিনে এনেদৰে শাসনহীনতা আৰু আনপিনে ব্যক্তি তথা দলৰ নামত বাটে-ঘাটে বিশৃংখল অভিযান। কোনো কিছৰ বাবে, কি কৰিছে—সেয়া সাধাৰণভাৱে বোধগম্য নহয়। একেলৈ কথাই সকলোৰে মন, কেনেকৈ দল আৰু দেশৰ দোহাই দি ব্যক্তি স্বার্থ পূৰণ হয়। ক্ষমতালাভৰ যুঁজত বিভিন্ন ৰাজনৈতিক দল ব্যস্ত,—এই যুঁজত আহিলা কৰা হয় সহজ সবল জনসাধাৰণক, আবেগপ্ৰৱণ ডেকা-গাভৰু, আদৰ্শ উতলা ছাত্ৰ-ছাত্ৰীক। লাভ কিন্তু কোনো বিশেষ ব্যক্তি বা গোষ্ঠীৰহে হয়। অথচ পুলিচৰ লাঠি-গুলীৰ সমুখত তেওলোক নাথাকে। থাকে ছাত্ৰ-ছাত্ৰী, ডেকা-গাভৰু আৰু সাধাৰণ জনতা। এনে এটা পৰিস্থিতিত সেই বছৰৰ প্ৰথম তিনিমাহ দিল্লী, উত্তৰ প্ৰদেশ, পঞ্জাব, হাৰিয়ানা, বিহাৰ আৰু পশ্চিম বঙ্গত প্ৰায় অচল অৱস্থা হ'ল। অসমতো তাৰ প্ৰতিচ্ছিন্না ইতিমধ্যে আৰম্ভ হৈছিল। বিশেষকৈ কলেজ-বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ছাত্ৰসমাজক অনিশ্চিত ভৱিষ্যতৰ ভয়াবহতাই চঞ্চল কৰি তুলিছিল। চৰকাৰৰ দূৰদৃষ্টি-হীনতাই এই আন্দোলন ব্যাপক কৰিছিল; শিক্ষাকেন্দ্ৰত পুলিচৰ প্ৰবেশ আৰু লাঠিচালনাৰ দৰে বিক্ষিপ্ত ঘটনাই ক্ষিপ্ত কৰি তুলিছিল ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলক; এচাম শিক্ষক অভিভাৱককো। শাসকসকলে সমস্যা-বোৰৰ মূললৈ দৃষ্টি নিদি, সাময়িকভাৱে কেনেকৈ আন্দোলনত লিপ্ত-

সকলৰ মাজত দণ্ডাদণ্ডৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰি—তালৈহে অধিক মনোযোগ দিছিল। সেই সুবিধা ললে কিছুমান সুবিধাবাদীয়ে। আৰু তেনে সুবিধা লব নোখোজা কিছুমান অনাথকতে নানাধৰণে নিৰ্যাতিত হ'ল।

বিহাৰ, উত্তৰ প্ৰদেশ আৰু দিল্লীত জনবিচ্ছেদে বৈষম্য সীমা পাৰে। ভাৰতৰ শাসন কেতিয়াও এই সৃষ্টি হোৱা জন বিচ্ছিন্নতাৰ তৰফত বিশেষকৈ উত্তৰ ভাৰত পূৰ্বি এটা বিপ্লৱৰ মুহূৰ্তৰ অগোচৰী দিলে। এটা বিপ্লৱ এটা পৰিৱৰ্তন সঞ্চালকে বিচালিলে। সেই পৰিৱৰ্তন যিকোনো নহওক, কিন্তু এতিয়া অশান্ত-বুৰ্জুৱানৰ অস্ত পেলোওক। সমাজ, অর্থ-নীতি, বৈজ্ঞানিক-সকলো নতুন সঙ্কল্প চিন্তা যেন মানুহৰ মনৰ পৰা উতৰি গ'ল। চৰকাৰী পৰিকল্পনাৰ আদৰ্শসমূহ দেখি-ওনি যি নতুন সাধন আনন্দত উৎফুল্ল হৈ উঠিল, তেনে আদৰ্শসমূহৰ কাৰ্য-সাধনাত বিসম্পত্তি দেখি—সেই জনসাধাৰণেই হৈ উঠিল অতি ক্ষুব্ধ। যুগে যুগে এনেদৰে ক্ষোভৰ অগনি জ্বলে। হয়তো সেই অগনি নিৰ্বাপিত হোৱাৰ পিছত পৰি থাকে ছাই। হয়তো সেই অগনিয়ে যিবোৰ এলোপ-অনাতি পূৰি শেহ কৰে, সেইবোৰেই অন্যৰূপত পুনৰ পিছলৈ গ'ল কৰি উঠে। তেতিয়া কিছুদিনলৈ জনসাধাৰণে অনুতাপ কৰে, হতাশ হয়, প্ৰতি-বিপ্লৱৰ চেপাত ক্ষতিগ্ৰস্তও হয়,—কিন্তু পুনৰ জাগৰণ আহে—পুনৰ নতুন অগ্নিকাণ্ডৰ পাতনি মেলে নিষ্পেষিত সেই জন-সাধাৰণেই। এয়া যেনে জনদেৱতাৰ অৱতাৰ যুগে যুগে, জনগণৰ সমষ্টিগত আত্মক নিজেই জনগণে সৃষ্টি কৰে। গীতাৰ শ্লোক—‘যদামদাহি ধৰ্মস্য গ্লানিৰ্ভৱতি ভাৰত—অভ্যুত্থানমধৰ্মস্য তদাখনং সৃজ্যামহ’ বুলি কৈছিল। জনগন হ'ল সেই ‘অখনং’ সৃজন কৰা আজিৰ শ্লোক। সেয়ে বিপ্লৱৰ অগ্নিৰে জনগণে অৱতাৰ লয়,—যেতিয়াই সমাজত নীতি-অৰ্থ-নীতি-অর্থ-নীতি-নিষ্পেষণৰ অভ্যুত্থানে দেখা দিয়ে।

কলিকতা মহানগৰৰ উপকণ্ঠৰ গৰীয়ান কোঠাটোত বাহিৰী
শ্ৰীমতী উমা টমাছে চিলাইকল চলায়। বস্ত্ৰৰ আৰু বনুৱা কি,
কাপোৰ-কাৰি চিলায়। সকলো নিমুৰিত ডেকা-গাভৰু আৰু ‘ম’

স্বোধনৰ মাজ উমাই এক নতুন তৃপ্তি লাভ কৰি আছিলে আজি দুবছৰে। তাৰ আগতে চন্দন হঠাতে নিৰ্দেশ দিয়াৰ পিছত সাময়িকভাৱে তেওঁ মগজুৰ ডাবসামা হেৰুৱাই পেলাইছিল। তেওঁ জানিছিল চন্দনে কিবা অভিমান লবিয়েই ইচ্ছাকৃতভাৱে আঁতৰি গৈছে আনকি উমাৰ অতি আনন্দৰ স্বামীৰ স্মৃতি বিজড়িত ভাৱোপন-খনো নৈ গৈছে। যিটো অফিচত উমাই কাম কৰিছিল, তাৰে বনুৱা আৰু বাবু কিছুমানে পইচা-পাতিৰ হোগান ধৰি-হাৰণৰ হতুৱাই উমাক বাঁচীৰ মানসিক স্বাস্থ্য চিকিৎসালয়লৈ পঠিয়াইছিল। ছম ছমাম শকাৰ পিছত উমাই বহুদিন মানসিক ডাবসামা ওভতাই পাইছিল। এটা নতুন সফল নৈ এদিন তেওঁ আকৌ কলিকতাৰ সেই কোঠালী-টোলৈ আহিছিল। কিন্তু কিয় জানো, তেওঁ আৰু অফিচৰ চাকৰি নগ'ল। হাৰণ বাবুক কৈ-মেসি, এটা পুৰণি চিনাই ক'ল কিনা হ'ল। সেই চিনাই কলতে তেওঁ প্ৰথমে চুবুৰীৰ ল'ৰা-মেসিৰ সাজপাৰ আৰু পিছলৈ দুখীয়া-নিমুহিত বনুৱা-বাবুসকলৰ ইটো-সিটো চিনাবলৈ ললে। আগতে কাম কৰা অফিচৰ বহুতো বনুৱা আৰু কিছুমান কৰ্মচাৰীয়েও উমাক কামৰ যোগান ধৰিলে।

আনহাতে উমাই অৱসৰ উলিয়াই কল-কাৰখানাৰ বনুৱাহঁতৰ ঘৰলৈ যায় আৰু সিহঁতৰ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰক মৰম-চেনেহ কৰে। সেইসকল পৰিয়ালৰ সৰু-বৰ সকলোৱে তেওঁক 'মা' বুলি মাতে। আৰু এক অন্তত মাতৃসুলভ অনুভূতিৰে উমাই সকলোকে নিজৰ সন্তানৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰে। উমাৰ স্নেহ-সজল চকুযুৰিত সেই সকলোৱে মঙ্গল কামনা কৰাৰ এটা তৃপ্তিবোধ সততে উজলি থাকে। এজন পুৰ চন্দনৰ ঠাইত উমাৰ ঘেন আজি জাক জাক সন্তান। আৰু চন্দনৰতো কোনো অঘটন ঘটা নাই। চন্দন আঁতৰি গৈছে মাত্ৰ। প্ৰতিদিন বিচাৰিহঁতো মাকে সন্তানক মৰম নকৰে, তুলিতালি ডাঙৰ নকৰে।

এনেদৰে অন্ত্যস্ত জীৱনযাত্ৰাত হঠাতে এটা জোকাৰণি তুলিছিল—প্ৰীতিম বৰুৱাই। কিছুদিন আগতে প্ৰীতবৰুৱাই চন্দনৰ নোটবুকত গোৱা ঠিকনা এটাৰ পৰা খেদি উমাক আকৃষ্ট কৰিছিল। উমাই তেওঁৰ পৰাই জানিছিল চন্দনৰ সকলো কথা। চন্দনৰ মজল, বাঁচীৰ পৰি উমাৰ চকুৰে সবসৰ্বকৈ আনন্দৰ চকুলোঁ বিহীন। কিন্তু এনে এটা

বাতৰি নাপালেই হয়তো দুবছৰৰ অভ্যস্ত জীৱনছাৱাত উমাৰ বাবে পুনৰ এটা মানসিক ঘৰ্মৰ উৎপত্তি নহ'লহেঁতেন। উমায়ো যদি স্মৃতিৰ বাবেও তেনেদৰে ভাবিছিল, আচৰি একলৈ কিটো আছে ? কিন্তু মাতৃৰ অন্তৰে জানো তিনি বছৰে এ নোপোৱা একমাত্ৰ গৰ্ভজাত সন্তানৰ বাতৰি পোৱাত আনন্দ-উতলা নহৈ পাৰে ?

চন্দনৰ মঙ্গল বাতৰি পোৱা পৰিস্থিতিয়ে উমাক উদ্বেলিত কৰিলে। চিলাই কলত বহি, মাজে মাজে হাত বৈ যায়। পুনৰ মনৰপৰা টিটা আঁতৰাই কল চলায়। কিবা আনন্দত, কিবা বিষাদত ঘনেপতি উমাৰ চকু সেমেকি উঠে। কিয় চন্দনে ইমান দিনে তেওঁৰ খবৰকে কৰা নাই ? দেউতাকৰ স্মৃতিলৈ অৰণ্যৰ মাজত বাঘ-ভালুকৰ মাজত শ্বিন কটোৱা হ'লেও সুকীয়া কথা। তাৰপৰা ওলাই আহি, বাগিচাৰ সকলো ধৰণৰ সুখ-স্বাস্থ্যৰ মাজত দিন কটাই—এবেলিঙ" ভাবি নাচালেনে অভাগিনী মাকৰ মনৰ কথা। দেউতাক চুকোৱাৰ পিছতো বাৰ বছৰে বুকুত সাৰটি—অলপো অভাৱ-অনাটনৰ চিন্তা কৰিবৰ চেলু নিদি,—ডাঙৰ-দীঘল কৰা মাকক কেনেকৈ বাক পাহৰি পেলালে ? আৰু নতুন পৰিবেশত গভৰু মমতাৰ চেনেহেই সৰ্বস্ব হ'ল ? —প্ৰস্তবৰ কোনোবাখিনি যেন মোচৰ খাই উঠে উমাৰ ; —এগৰাকী মাতৃৰ পৰাজিত মনে যেন কুব নোৱাৰাকৈয়ে একমাত্ৰ পুত্ৰৰ পৰম হিতাকাংক্ষিনী মমতাৰ প্ৰতিও সীৰ্য্যপৰায়ণ হৈ উঠে। তাকৈ চন্দন যদি অৰণ্যতে অকলে থাকিলেহেঁতেন,— নাইবা যদি চন্দনৰ বাতৰি কোনোদিনে নাপালেহেঁতেন—তেনেহ'লে উমা অধিক সুখী হ'লহেঁতেন নেকি ? কিন্তু ভেটিয়া এই বিজনিৰে বা পৰিবেশ হ'লহেঁতেন কেনেকৈ ?? -

প্ৰীতিময় বৰুৱা বহুদিন মনজুলিত থকাৰ পিছত পুনৰ কলিকতালৈ আহিল আৰু উমাৰ ওচৰ পালেগৈ। চন্দন যি যেনেজাব হ'ল সেই কথা কোৱাৰ দগুৰে যেনেজাবৰূপে অভ্যৰ্থনা দিয়াৰ সময়ত তেজা ফাটো এখন উমাৰ হাতত দিলে। উমাই ফাটোখনলৈ এবাৰ চকু ফুৰালেই ফেকুৰি উঠিল, আৰু নিজৰ অনুভূতি লুকাই ৰাখিব নোৱাৰা

বাহে—উচাং মাৰি কোঠাটো দুভাগ কৰি ওলোমাই খোৱা পৰ্মাখনৰ আঁৰলৈ আঁতৰি গ'ল। সিদিনা কোনোমতে উমা আৰু নোলাল। পৰ্দাৰ আঁৰত থকা উমাক ওলাবলৈকে প্ৰীতকৰ্ত্তাই হাৰাগ ব'বুক উদ্দেশ্য কৰি কৈছিল : মোহিত মোৰ বালাবন্ধু। চন্দনৰ মনৰ দ্বিধাভাৱ আঁতৰাই আনিছোঁ। এতিয়া মাক ওচৰ চাপিলে—চন্দন এজন সম্পূৰ্ণ সন্তাননাগৰ্ণ মানুহ হৈ উঠিব।

সেইদিনা হাৰাগ বাবুৰ লগতে কিছুসময় কথা পাতি প্ৰীতকৰ্ত্তাই উভতি গৈছিল। খোৱাৰ সময়ত কৈ গৈছিল যে তেওঁ পুনৰ আহিব। আনহাতে সেই নিশা উমাৰ চকুৰ চৌপনি হেৰাই গৈছিল। নিজৰ দুৰ্বলতা লুকাই থবলৈকে দিনটো কৰ্মব্যস্ততাৰ মাজত থকা উমাই নিশা বিচনাত পৰি চন্দনৰ ফটোখন একান্তমানে চাইছিল। তেওঁৰ মৰমৰ চানু, এতিয়া চাহ বাগিচাৰ শুক দান্নিত্ত বনুতা-বাবু সৰুজোৰে প্ৰিয় মেনেজাৰ প্ৰীচন্দন টমাছ। ফুলৰ মালাৰে ওপচাই দিয়া চন্দনে হাতযোৰকৈ সম্বৰ্দ্ধনা গ্ৰহণ কৰি আছে। মুখত এটা মৃদু হাসি। উমাৰ বাবে কিমান পৰিচিত সেই মুখখন, সেই হাসিটো। উমাই লেন্সটো নুমুৱাই দিলে; বহুপৰলৈ ফটোখন বুকুতে লৈ পৰি থাকিল।

.....এজাৰ কোঠাত ক'ৰপৰা বাক ইমানে মানুহৰ, ইমান, কাহিনীৰ ভিৰ হ'ল।—চকু মুদি থকা উমাৰ দুগালেদি থকা দুসোঁতা-কলো। আৰু সেই চকুলোৰ সোঁতাৰ লগতে খেন অজস্ফলিতা ফল পৰে উমাৰ মনৰ চকুলৈ ডাহি আহে স্মৃতিৰ সৰুৰ ছোটো-প্লেজেকনিবোৰ দী তাহানিৰ অবিভক্ত ভাৰতৰ পূৰ্বৰ পৰৱৰ্ত্তিত কটোৱা আনন্দ-উত্তৰা উমাৰ শৈশৱ আৰু কৈশোৰ, দুৰ্যোগৰ ধুমুহাত উৎক্লিষ্ট-স্বৰূপ অশ্ৰৱৰপৰা উফুৰি ধূলিত বাগৰি ফুৰা সৰ্বাপাতৰ দৰে প্ৰথম যৌৱন, শিল্পদহৰ আশ্ৰয়প্ৰাৰ্থীজাকৰ মাজত অনাদৃত সূৰ্য্যোদয়ৰ দৰে পৰ হব খোজা অৱসন্নিত যৌৱনৰ হাঁহাকাৰ জীৱন মৰুত এছাটি মল্লিকাৰ বা লৈ মোহিতৰ প্ৰবেশ, এটা উজ্জ্বল স্বপ্নৰ দৰে সৰীসহবাসৰ উত্তৰণা, দুটা মনৰ সন্মিলিত স্বপ্নৰ মৃত প্ৰতীক চানুৰ অবিভক্ত, এটা আনন্দমুখৰ পৰিৱৰ্ত্তনৰ কল্পনাৰ মুহূৰ্ত্তবোৰ, আৰু তাৰি পিছত এটা দৈত্যৰ কৰাল প্ৰাস্ত মোহিতৰ অজ্ঞান, তাৰ পিছত ? তাৰ

পিছত ??—এটা সমস্ত উমাৰ চিত্ৰৰ বাঁত হেৰাই গ'ল—আবেগত উথলি উঠা মনৰ দুপাৰ ডঙা জোঁতাৰে যেন সশব্দ ওৰুৱত ।-----

এবাৰ হাৰাণ বাবুৱে পদাৰে আঁৰ দিয়া একেটা কোঠাৰ আন ফালৰ পৰা উমাক চিত্ৰবি পুখিছিল--কি হ'ল, কিয় ফেকুৱিছে ? হঠাতে টোপনিৰপৰা সাৰ পোৱা যেন, ডাঙ কৰি উমাই নিদ্ৰাজড়িত কঁঠৰ হ'ল যেন নৈছিল যে এটা দুঃস্থপু দেখিছিল ।

মিস্ত্ৰ এয়া জানো দুঃস্থপু ? নে এটা কঠোৰ বাস্তৱ,—মিটো নঘটিলে আজি এনেদৰে নিদ্ৰাতীন নিশা উমাই কটাৰ নাগ দিহা হৈতেন ! উমাই এবাৰ তেনেসে ত'ৰি সচকিত হৈ চিত্ৰাধাৰা হাতৰাই নিজকে কৈছিল : নাই, নাই ইয়ে বাস্তৱ--এটা মধুৰ বাস্তৱ,--তেওঁৰ অতি আপোন চন্দনৰ জীৱনৰ ভগ্নৰ বাতৰি কঢ়িয়াই অনা এটা অভাৱনীয়া মধুৰ সংযোগ । পুত্ৰৰ বিজয়া উৎসৱত তেওঁ উপস্থিত থাকি গৌৰৱৰ ডাগ লব নোৱাৰাত কৰ নোৱাৰাকৈ উমাৰ মন ক্ষুণ্ণ হয় । আৰু ভাবে, কোন সেইজনী মনত--এবছৰৰ চিনাকি, অথচ তায়ে চন্দনৰ আৰবিলৈ চন্দনৰ জন্ম-পৰাজন্মৰ সমভাগী হ'ল ; অথচ জনা দিয়াৰ পৰা কুৰি বছৰৰো অধিক কাল ইমান কণ্ট, উদ্বেগ, ভাগৰ মাজেৰে ডাঙৰ-দীঘল কৰা মাতৃ হৈও--উমা ইমান ।-----

পিছদিনা গধূলি শ্ৰীউত্তম বৰুৱা আকৌ আহিছিল । সেইদিনা উমাই খীৰছিবভাৱে শ্ৰীবৰুৱাৰ লগত কথা পাতিছিল । এবাৰ উমাই কৈছিল : আপোনালোকে চন্দনৰ কাৰণে ইমানখিনি কৰিছে । এতিয়া জানো মোৰ প্ৰয়োজন আছে ?

: আপুনি কৈছে কি মিছেত উমাই ? সন্তানৰ কাৰণে মাকৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ জানো শেষ হয় ?--শ্ৰীবৰুৱাই ততালিকে মন্তব্য দিয়ে ।

অসম্পূৰ্ণ অৱস্থাতহে, ইতস্ততঃ কৰি উমাই ক'মে : নহয়, মানে--অজি তিনিবছৰে সি এটা নতুন পৰিবেশত অভ্যস্ত হৈ পৰিছে । স্বাৰণ্য আৰু বন্য জীৱজন্তু ভাগপেৰা তাৰ মনটো । মহানগৰৰ উজল-মাথৰত সি সদায় অসন্তুষ্ট আছিল । সেয়ে হয়তো সি অতি সহিষ্ণু নোহৈতাকৈ

ভাৰতপুৰী অৰণ্যৰ মাজেৰে। আৰু আপুনি তাৰ মন্ত্ৰণৰ কাৰণে এখন
সৰু, বাস্তৱ সমাজলৈ তুলি আনিছে। পঢ়াশুনা, কাম-কাজৰ প্ৰেৰণা
সেইপৰা। মমতাৰ দৰে লগৰীৰে সৈতে কনুড়া-কল্যাণতো ল'গিছে।
এতিয়া সি তাৰ জীৱনৰ গতি নিজেই পোনাই লব পাৰিব।--

উমাৰ ল'হে ল'হে কোৱা কথাখিনিলৈ মন বৰাব লগতে--তেওঁৰ
চকুৰে-মুখে উজ্জলি উঠা নোকোৱা বহুকথাৰ প্ৰকশো যেন শ্ৰীৰকৰাই
অধাৰন কৰিছিল। মমতাৰ নাম লোৱাৰ লগে লগে, এটা অভিমত
আহত মনেৰে ধোকখুকি হোৱা কথাও শ্ৰীৰকৰাৰ দৃষ্টিত নপৰাকৈ
নাথকিল।--তেতিয়া উমাৰ মনত ঈৰ্ষাৰ ভাৱ হৈছিল নেকি? --থাওঁতে
পুত্ৰৰ বিবাহৰ পিছত গাহুল্লো বোৱাৰীৰ প্ৰতি কব নোৱাৰাকৈ ঈৰ্ষান্বিত
হোৱাৰ দৰেই, মমতাৰ ক্ষেত্ৰত উমাও তেনে এটি ভাবৰ দ্বাৰা প্ৰভা-
ৱান্বিত হৈছিল নেকি? কিন্তু মমতা-মাতো! তেওঁৰ অৱগত হেৰাই
যাব ধৰা একমাত্ৰ পুত্ৰক অতি যতনেৰে, অতি চেনেহেৰে সমাজৰ
দহজনৰ এজন কৰি তোলাত বিশেষ অৰিহণা যোগাইছে। তথাপি
কিছুমান কথা শূন্তিৰে জুখিব নোৱাৰি,--মাত্ৰ 'বাস্তৱ' কাৰণেই মানি
লবহে ল'গে।

শ্ৰীউত্তম বৰুৱাই সদানুভূতিৰে উমাক বুজাইছিল,

: মিছেহে উমা! আপুনি কৈছে চন্দনে এতিয়া তাৰ নিজৰ
জীৱনৰ গতি বৈছেই পোনাই লব পাৰিব। কিন্তু সেয়া সঁচা নহয়।
চন্দনৰ অৱচেতন মনত সদায় সকলো পায়ো কিবা এটা নথকাৰ
হাঁহকাৰ আমি লক্ষ্য কৰি আহিছো। আপোনাৰ উপস্থিতি নহ'লে
চন্দনে জীৱনৰ গতিপথত সদায় পিছল খোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকিব।
পৰিয়াল-পৰিজনৰপৰা সম্পূৰ্ণভাৱে ছিন্নমূল হোৱাৰ বিষয় বেদনাই
চন্দনৰ মনত জিন্মা-প্ৰতিজিন্মা কৰাৰ চেষ্টা চিচ'ৰি থাকে। সেয়েই
হয়তো এতিয়াও দেউতাকৰ স্মৃতিবিজড়িত ভাৱোজিনখন আৰু আপুনি
অসীম ভ্যাগেৰে তাক শিক্ষাদান কৰাৰ চিন হিচাপে দৰ্শন-সুৰজীৰ স্মৃতি-
কিখন চন্দনে সহ্যতনে লগত ৰাখে। আপোনাৰ ওচৰৰপৰা আঁতৰি
যাওতেও সেইবোৰ লৈ যোৱাৰ কথা পাহৰা নাছিল।

এইখিনিতে উমাই ধোকাখুকি মাতেৰে মন্তব্য দিছিল : তাৰ
প্ৰয়োজনখিনি সি লৈ লৈছে। 'নাই'ৰে ভাৱ প্ৰয়োজনৰ অসীত।

ঃ মিছেহ টমাহ, আপুনি অস্তিমান নকৰিব। নিশ্চয় চন্দনৰ কুৰিবহৰীয়া জীৱনৰ হঠাতে উদ্ভিজিওঁ হ'ব পৰা হৃদয়ৰ কোনোবা হিণ্ডি কিবা এটাই আঘাত কৰিছিল।

ঃ কিন্তু তাকতো মই কোনোদিনে আওহলা কৰা নাছিলো। দেউতাক নিকৰ্দ্দেশ হোৱাৰ দিহাবপৰা তাক মই এঘাৰ টান কথাও কোৱা নাছিলো। সি যাতে দেউতাকৰ মডাৰ অনুভৱ কৰিব নোৱাৰে, তাৰ বাবে কলিকতালৈ আনি তাক পঢ়াইছো, লগৰীয়া-সৰনীয়াৰ দৰে পিন্ধাইছো বাৰ বছৰে বিজে কিমান লম্বু-নাফনা সহিও তাক বলেজলে পঢ়ালো,—অথচ—

উমাৰ কথা হেৰাই গ'ল। অগপ পৰ দুয়ো নিবৰে থকাৰ পিছত—পৰিবেশটো সহজ কৰিবলৈকে শ্ৰীবকৰাই বুজালে যে মাকৰ ইমান কণ্ঠ স্বীকাৰৰ পিছতো চন্দনে পৰীক্ষা দিব নোৱাৰি চাগৈ অপৰাধী অনুভৱ কৰিছিল।

ঃ কিন্তু মই কি কৰিলো যে মোক মাত এঘাৰ দিবলৈকো তাৰ সত নগ'ল?—উমাই কথাষাৰ কওঁতে আক এসোঁতা তপত চকুলো গাল তিয়াই বৈ গ'ল।

শ্ৰীবকৰাই কথাপ্ৰসঙ্গত ক'লে যে মমতাৰ মাকে চন্দনৰ মনৰ দুখ বুজিব পাৰিছে। চন্দনে সকলো সন্দেহতে নিষ্ঠাৰে কাম কৰি, মমতা-হঁতৰ লগত ফুৰি-চাকি থকাৰ মাজটো সময়ে সময়ে উদাস হৈ পৰে। মমতাৰ মাকৰ মাজত নিজৰ মাকক বিচাৰি চন্দনৰ মন উদাস হৈ পৰাৰ কথাৰে শ্ৰীবকৰাই পাকে-প্ৰকাৰে ক'লে।

ঃ তদুপৰি চন্দনে হয়তো আপোনাক হঠাতে এৰি থৈ যোৱাটো ভুল বুলি বুজি পাইছে, অথচ মুখ ফুটাই কবলৈও সাহস গোঁঠোৱা নাই, মোৰ কিন্তু তেনে অনুমান হয়।

শ্ৰীবকৰাৰ কথাত উমাই ধীৰ ভাবেৰে ক'লে : কিন্তু সিতো মোৰ কোনো খবৰ নকৰিলে?

ঃ মিছেহ টমাহ, আপুনি মাক। মাতৃৰ ওচৰত পুত্ৰৰ দোষ সদায় ক্ষমণীয়। মই তাৰ হৈ ক্ষমা খুজিছো। অন্ততঃ এবাৰ আপুনি মোৰ লগত গৈ চন্দনক দেখা দি আহক। হাৰাণ বাবুকো লৈ য়িমি। তাৰ

পিছত, যি সিকান্ত লয়, লব। মাত্ৰ এবাৰ। মই সকলো দিহা কৰিম।
কওক মিছেছ টমাছ—আপুনি যাব ?

: লাভ জানো হব ?

: লাভ লোকচানৰ কথা এবক। আন নহলেও এবাৰ আপুনি চাই
অহকৈ আপোনাৰ পুৰণি মাজী চকীদাৰহঁতক, আপোনাৰ
অতি মৰমৰ কাপাই ফৰেণ্টখন আৰু আপোনাৰ মৰমৰ ...

এইখিনিতে উমাৰ চেপি বন্ধা দুখ-বেদনা-মান-অভিমান সবলৈ-
খিনি যেন পাৰভাঙি উপচি পৰিল। তেওঁ কান্দি কান্দি ততাতিকে
শ্ৰীবক্ৰাই বাধা দি কৈ উঠিল : আক নকৰ। মই যাম, মোৰ মান-
অভিমানৰ কি দাম আছে ? মই যে মাক। মই যাম।

আঁচলৈৰে চকু-মুখ ঠাকি, উমা কোঠাটোক দুভাগ কৰি আঁখি
থোৱা পৰ্দাখনৰ আঁৰলৈ আঁতৰি গ'ল।

হাৰাণ বাবুৰ লগত কথা পাতি পাতি শ্ৰীবক্ৰাই কোঠাটোৰপৰা
ওলাই আহিছিল। হাৰাণ বাবুৱে কৈছিল যে তেওঁ উমাক বুজাই-
ববাই সন্তুষ্ট কৰাব। বোৱাৰ দিন-সময় ঠিক কৰি, এৰোপ্লেনৰ
টিকট বুকু কৰাৰ পিছত শ্ৰীবক্ৰাই খবৰ দি যাব বুলি ক'লে। হাৰাণ
বাবুৱে কৈছিল যে সেই অঞ্চলৰ দখীলা আৰু নিশ্চয়মধ্যস্থিতসকলৰ
মনত উমা এগৰাকী দেৱীৰ দৰে। সিদিনা পুৱাও ওচৰৰ 'মল্লদা
কল'টোৰ শ্ৰমিকৰ অনশনৰ সামৰণি গেলোৱাৰ পৰতো অনশনকাৰী
ইয়াছিন, ভেডিদ, ৰামস্বামী, গণেশহঁতক প্ৰথমতে কমলাৰ বস খুৱাবলৈ
মাতি নিছিল উমাকেই। উমালো সকলোকে তেজ মঙহৰ সজ্জা
থকা পৰিয়ালৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰে, মৰম-চেনহ-ভক্তি-প্ৰজ্ঞা
যাক যেনেদৰে কৰা উচিত তাকেই কৰে। এইসকল লোকক একে-
বাৰে এৰি যোৱাটোও তেওঁৰ কাৰণে অতিশয় বেদনাদায়ক হব।
অসন্তুষ্ট বুলিও কব পাৰি। সেয়ে চন্দনক লগত লৈ আহিব পাৰিলেহে
উমাৰ শান্তি হব বুলি হাৰাণে কৈছিল।

শ্ৰীবক্ৰাই কৈছিল যে চন্দনৰ মনত থকা দুখ-বিবাদ বা অনুভূতি
আদি মাক ওচৰ চাপিলে নাইকিয়া হব। চন্দনেও তাত বনুৱা আৰু
ৰাঁচুসকলৰ কল্যাণৰ কাৰণত লাজিছে। মাকেও ইয়াত খাটি থোৱা

সকলক মানুহৰ আপোন হৈ পৰিছে। দুঠাইত মাতৃ-পুত্ৰ দুয়ো একে লক্ষ্য নৈ কম কৰাৰ মাজতো নিশ্চয় আনন্দ আছে। তদুপৰি উনাই জীৱনত অতি মৰমৰ স্বামীক হেৰুৱায়ো আৰু একমাত্ৰ পুত্ৰৰ মৰণও বহুদিনেই আঁঠুত থকাৰ পিছতো পৃথিবীত মৰম-চেনেহ আৰু সেৱা বিনায়ে জীৱন চলাব পৰা মানসিক প্ৰস্তুতি লাভ কৰিছে। গতিকে, এতিয়া নিকলিট গৰ্ভত ও এসময় পুত্ৰৰ শুভবাৰ্তাই তেওঁক জবাব দিব ক'মত অধিক মিঠাৰে লগাত সহায় কৰিব।' আনহাতে চন্দনেও পৃথিবীক ভাগ্যপাইলৈ অধিক উৎসাহ পাব।

সিদিনা এইবোৰ আশাপ-আশেচনাৰ অন্তত, শ্ৰীকৃষ্ণাই তেওঁ খবৰ ফুটলৈ আহি ডাঃ গগৈলৈ এখন দীঘলীয়া চিঠিত সকলো কথা বিবৰি লিখিছিল।

হচপিতেলৈ শ্ৰীকৃষ্ণাৰ চিঠিখন পাই, ডাঃ গগৈ আনন্দত আত্মহাৰা হৈছিল। চন্দনৰ মাক আহিব বুলি জানি তেওঁ শুভসংবাদটো ঘৰত জবাবলৈ নিজে ওচি আহিছিল। তেতিয়া মমতাহে ঘৰত আছিল। মাক ওচৰৰ এঘৰলৈ গৈছিল। ডাক্তাৰৰ মমতাক খোৱাতে কথাখিনি কৈ চিঠিখন দি যাবলৈ ওলাল। মনতাই উৎফুল্ল মনেৰে চিঠিখন পঢ়িবলৈ ললে।

ডাক্তাৰ গগৈয়ে যাবৰ সময়ত ক'লে : মনতা, মই যাওঁ। বহুতে' বোগী আছে। আৰু এটা কথা—পুণিচে ফুলমণিক পাইছে।

: পাইছে? ক'ত?—চিঠি পঢ়িবলৈ এমি মনতা কাষ চাপি আহিল।

: এটা হোটেলত। তিনিচুকীয়াত। তাৰ হচপিতেলৈ নিছে। পাৰিলে আজিয়েই অনাব। আমাৰ ইয়াতেই চোৱা-চিঠা কৰিম। ডাঃ গগৈ জীপত উঠিল।

: তাই ভালে আছেতো দেউতা?

: আছে। শুধাৰি কিছুদিন সাৱধানৰে ৰাখিব লাগিব। মাৰক কৰি—

ঃ ফুলমণিক আনিছেই নোক খবৰ দিবা কিন্তু ।—মমতাই চিত্ৰখি ক'লে । চলি থকা জীপৰ পৰা—‘বাক’ বুলি হাত জোকাৰি ডাঃ গগৈ ওচি গ'ল ।

অলপ পৰ সেইদিনে মমতাই কিবা ভানি থাৰ হৈ ব'ল । তাৰ পিছত ননৰ লোণত দেখা দিয়া ফুলমণিৰ চিত্ৰ খঁড়বাট, এটা হুমু-নিয়াহ ক'ঢ়িলে । ল'তে ল'তে আঁচি বা'বাডাৰ এখন চকীত দেহৰ ডাৰটো যেন এৰি দিলে । হাতত থকা দীঘলীয়া চিঠিখন ননো-যোগেৰে পঢ়িবলৈ ধৰিলে । তেওঁৰ চকুৱে—মুখে উজলি উঠা বিভিন্ন অভিযুক্তিবোৰ চিঠিখনত উল্লেখ কৰা বিভিন্ন কথাবহে যেন দাপোণৰ প্ৰতিফলন হৈ উঠিল । শেষৰ শাৰী দুট—দুবাৰ পঢ়িলে :

- “---- ডাঃ গগৈ, শিমানদূৰ সজ্জৰ বহাগ বিহুৰ আগতে পানগৈ । সৈতৰে কৰিলে নতুন বছৰটো সকলোৰে কাৰণে শুভ হব ।

প্ৰীতি আৰু শুভেচ্ছাবে,
আপোনাব—
উত্তম বৰুৱা ।”

মাক আছি পোহাৰ পিছত মমতাই চিঠিখন তেওঁকো পঢ়িবলৈ দিলে । মাক বহা চকীখনৰে হেণ্ডেলত বহি মমতায়ো আকৌ এবাৰ মাকৰ ল'গে ল'গে চিঠিখনত চকু ফুৰাট গ'ল । শেষৰ শাৰীটোলৈ আঙুলিয়াই মমতাই কৈ উঠিল :

ঃ মা, বহাগ বিহুলৈতো বেছি দিন নাহেই ।

মাকে মমতালৈ চালে । দুয়ো যেন মুখেৰে ফুটাই নোকোহা বহু কথা এক মুহূৰ্তৰ চকুৰ চাৰনিৰে কোৱাকুই কৰিলে ।

চতে চতে গৈ বহাগে পাবহি
ফুলিৰ ফ্লেৰেজী লতা
কৈনো থাকোৱানে ওৰকে নগৰে
আমাৰে কিছুটিৰ কথা—

মমতাই চকী মৃত্যুৰ বাৰিষাৰ খানখিত লগাই, টেবুলৰ লগত সলাই, বিহগীত একাকি গুণগুণাই আছিল। সময়ৰ লগত মিলাই গীত-ফাঁকিৰ দুই এটা শব্দ সলনি কৰি যেন বঙালী বিহুকে আমন্ত্ৰণ জনাইছিল। অসমীয়াৰ বাপতিসাহোন এই বিহুতে প্ৰকৃতিৰ দেহ ফুলে-পাতে জাতিপ্ৰকাৰ কৰাৰ লগতে, প্ৰতিগৰাকী ডেকা-পাড়কৰ মনকো ডাঙৰাৰে বৃদ্ধাৰ নোৱাৰা পুৰুষৰ শিহৰণেৰে আঁবেগ-উত্তলা কৰি তোলে। শীতৰ খেটুৱৈ লগা জৰিত সৰাপাতৰ খৰমৰণি তোলা গছ-বিবিধৰ উকা ডালবোৰত এটা কোমল সেউজীয়া প্ৰলেপ পৰে। প্ৰকৃতিৰ এই নবজন্মত উল্লসিত হয় কুলি-কেতেকী আৰু নাম জনা-নজনা অলেখ চৰাই। পুৰণি পৃথিৱীলৈ নকৈ চাই লোৱাৰ কোটিকলীয়া হেঁপাহেৰে সকলোৱে বাট চায় এনে এটা সময়লৈ। সেয়ে বহাগ আমাৰ ইমান হেঁপাহৰ, বঙালী বিহু আমাৰ ইমান আদৰৰ। অসমীয়াৰ প্ৰকৃতিপ্ৰেমী মনৰ পৰিচয় দিয়া অলেখ বিহুগীতৰ মাজতো এনে আকৃতিৰ সজ্জান পোৱা যায়।

বহাগ বিহু পাবহি। চন্দনৰ মাকো আহিব। চন্দনৰ মনৰ দ্বিধাপ্ৰস্তাৰ শেষ বৈশকণো নাইকিয়া হব। আৰু চন্দনৰ লগতে মমতাৰ বাবেও আহিব ধৰা নতুন বছৰটো কিমান মধুৰ হব। এনে ধৰণৰ ডাঙৰাৰ টুকুৰাবোৰেই হয়তো মমতাৰ অবচেতন মনত ভোলপাৰ লগাইছিল, আৰু তাৰেই আংশিক প্ৰকাশ হয়তো গুণগুণাই থকা গীতফাঁকিৰ মাজতে আছিল।

এনে সময়তে জীপ এখন আহিল। ড্ৰাইডাৰে মমতাক কলেহি যে ডাঃ গগৈয়ে পতিয়াইছে। জীয়েকক লৈ মংৰা আহিছে। মমতাই গৈ ফুলমণিক লগ ধৰিব লাগে।

ঃ ফুলমণি ক'ত আছে ?—মমতাই সুধিলে

হঠপিভেজৰপৰা দেউতাকে ফুলমণিক ঘৰলৈ নিছে বুলি ড্ৰাইডাৰে ক'লে।

মমতাই ভিতৰলৈ গৈ মাকক খবৰটো দিলে। অলপ গিহতে ওলাই আহি ফুলমণিয়ে ড্ৰাইডাৰক সুধিলে,

ঃ মেনেজাৰ চাহাবক খবৰ দিছনে ?

ডাইডাৰেনডনা বুলি কোৱাত মমতাই ক'লে : বলাচেন, মেনে-
জাৰক আগতে লগ পাই হওঁ।

●

মেনেজাৰ শ্ৰীচন্দন টম'ছে ইতিমধ্যে খবৰ পাইছিল। মমতা
অহাত তেওঁ যে খানলৈ ওলাইছিল সেই সখা ব'লে। ফুলমণি
হেনো কান্দিকাটি অস্থিৰ হৈ পৰিছে। পুলিচে দুদিন দুৰতি বিচাৰি
বিচাৰি তিনিচুকীয়াৰ এটি হোটেলত ফুলমণিক পাইছিল। তাই
লাগুহঁতৰ কথা কৈছে। ইপিনে খানত খবৰ দিয়াৰ পিছতেই
পুলিচে গৈ লাভু, জগুৱা, মংবা—কাকো পোতা নাছিল। চম্পাক
জেৰা কৰিও কোনো গুংসুগ উলিহাৰ পৰা নাছিল। হোটেলৰ এটা
গোপন কোঠাত মুখ-হাত-ডৰি বান্ধি থোৱা অস্থিত ফুলমণিক পোতা
গৈছিল। পুলিচে হোটেলৰালক গ্ৰেপ্তাৰ কৰিছে। তিনিচুকীয়াৰ
হচপিতেলত দুদিন চিকিৎসা কৰোৱাৰ পিছতেই ফুলমণি এতিয়া
অনপ সুস্থ হৈছে। সেয়ে মংবা মাৰ্গীয়ে জীৱনৰ মনজুলিলৈ লৈ
আহিছে। ফুলমণিয়ে কোনোমতে মনজুলিলৈ আহিব খোজা নাছিল,
তাই হৰাওৰাৱে কান্দিছিল আৰু দেউতাকক খাটিছিল তাইক মাৰি
পেলাবলৈ। চিকিৎসকলৰ মাজত কলকিত মুখ দেখুৱাব কোনকৈ,—
তাকে তাই বাবে বাবে কৈছিল। মংবা মাৰ্গীয়ে বতন ডাইডাৰক
লগত লৈ, বহুত বুজাই-বৰাই আনিছে। হচপিতেলত ডাক্তৰ গগৈৰ
আগত ফুলমণিয়ে একো কথা ক'ব পৰা নাছিল। মাত্ৰ কান্দিছিল।

জীপত গৈ থাকোতে মমতাই কৈছিল—

: ইমান বাংলাদেশী ফুলমণিজনী। তাই যে কান্দিব পাৰে,
ভাবিবই নোৱাৰো।

: এৰা, এটা ফুল যেন ভৰিৰ গছকত মোহাৰ খাই গ'ল।
চন্দনৰ মুখত মাত্ৰ এইধাৰ কথা ওলাল। তাৰ পিছত গোটেই পথ
জুৰি কাৰো মুখত মাত-বোল নাই।

চন্দনৰ চিন্তাশীল মনত কিন্তু জাউবিয়ে জাউবিয়ে গুৰু উঠিল :
কিয় এনে হয় ? মানুহে মানুহক আঘাত কৰে কিয় ? দৈহিক
আঘাত, মানসিক আঘাত—দুয়োটাই কিমান কঠোৰ। অথচ এজনে

জীয়াই থাকিব বাবে আন এজনক অঁচত ক'লে। আৰু অঁচজনেও জীয়াই থাকিব তাড়নাতে অঁচত লবলগীয়া হয়। এইদৰে ইজনক মাৰি সিজনৰ জীয়াই থকা লগৰ অঁচ ক'ত? এজনী ফুলমণি, এটা বৃন্দাশ্রমী সমাজ নহয়। এটা লালু, এটা জড়হায়ে নহয়। একে-দৰে এজন নিষ্ঠাৰ জন্ম বা এজন মোহিত উমাছেই সনস্যাৰ কেন্দ্ৰ নহয়। এজনী চম্পা বা এজনী পলীও নহয়। তেন্তে এটা এটাকৈ এনেবোৰ অব্যবস্থা, এনেবোৰ আঘাত-প্ৰত্যঘাত খুচৰি খুচৰি জনো সমাজ নিকা হ'ব পাৰে? পৃথিবী সুন্দৰ হ'ব পাৰে?? সমাজৰ ওকালত বালিত এইপি কিয়, হোৱা-চ'ৰে চকুজোৰ নিজৰা বোৱাই, হোৱা-চ'ৰে তেজ ঢালি ঢালি--তাক ওঁচৰ পৰি?? সেনেবোৰ পাবি সত্য। তাকো কিমান পৰলৈ? তেনেহ'লে এই ওকালত বালি পলসুৱা কৰাৰ বাবে সম্পূৰ্ণ সমাজ ব্যৱস্থাৰ সন্ধানি হ'ব লাগিবই। তাৰ বাবে গণজীৱনৰো সামগ্ৰিক প্ৰচেষ্টা লাগিব। একক দিচ্ছিফ সজাইছা বা আনবণ প্ৰচেষ্টাৰ মূল্য কি?

--হঠাতে জীপৰ ব্ৰেক ধৰাত চম্পদৰ চিত্তৰ আঁত হেৰাল। সপ্ৰতিভা হেঁচা চম্পদক মমতাই ক'লে : নানা চম্পদ, সৌতা মংৰা মানীচোন।

জীপৰ গন্ধ ওমিয়েই মংৰা মানী দৌৰি আহিছিল। চম্পদ আৰু মমতা জীপৰপৰা নামাৰ প্ৰায় লগে লগে উধাতু আঁঠি অহা মংৰা মানীক আঁত দুখেৰে কৈছিল : মমতুা দিদি, মেনেজাৰ চ'হাৰ। মোৰ কৰ্মীৰ ভাঙি গেল। এক লাড়নীকো নৈ আছিল, উদৰনৰ সহ্য নহ'ল। --এইখান কৈ সি কম্পোন চেপি ৰাখিব নোৱাৰিলে। আকুলভাৱে চম্পদৰ ওচৰলৈ অগব'ড়ি কান্দি কান্দি ক'লে : মোৰ ফুলমণিৰ কি হ'বক?

: বৰা, অস্থিৰ নহ'ব। ফুলমণি ক'ত? চম্পদে ক'লে।

: এই ইয়াতে অস্থিৰ। বলিছিল--মমতা দিদি ঘৰত আহিব পাৰে। আপনাৰ গাড়ীৰ আৱাজ শুনি ডাঙি গেলোক। চাও গছৰ লাইনৰ সেই মৰ্দমাত লুকাইছে। মোৰ বোটি ফুলমণি কিমানি পগলা, হৈছে মমতা দিদি।

নগতাই মংৰা মালীৰ গাত খপহিয়াই সাজুনা দি ক'লে : মই
হাওঁ বৰা। মালীকাই তুমি নাহিবা। চন্দনো ইয়াতে থাকা।
মই ফুলমণিক বুজাম।

মংৰাই চকুপানী মছি ছিব হৈ ব'ল। চন্দনে জীপৰ সমুখৰ
ছিটোতো একটীয়াকৈ বহি কিবা ভাবি আছিল। ততাতকৈ মমতা
মংৰাই অঙাঠিলাই দেখুওৱা চাহপাতৰ শাবীৰ মাজৰ পানী যোৱা
নৰ্দমা এটাৰ পিনলৈ আগবাঢ়ি গ'ল।

খাটোৰোৰ ওচৰ পাই মমতাই ভূমি চালে। দেখিলে কুচিমুচি
বহি অছে ফুলমণি। জপৰা চুলি। বঙা চকু। বিবৰ্ণ মুখ।

: আৰে ফুলমণি। নৰ্দমাত কিয় বহি আছে? উঠি আহ।
তাই মাত্ৰ ফেকুৰি উঠিছিল।

মমতাই অকৌ নাতিছিল : আহচোন, আহ। নক'দিবি।
তোবতো একো দোষ নাই। আহ, তই নথকাত মই আৰু চন্দনে
কিমান বেয়া পাইছিলো।

: তুমি যোৱা নগতা দিদি। মোৰ চৰ হাবাই গেল।

: দুঃ, ফুলমণি। তোৰ একো হেৰোৱা নাই। ফুলমণি,
এটা অধস্তবেই সন্থ জীৱন নষ্ট কৰিব নোৱাৰে। এটা বেয়া
সপোনৰ দৰে সেই দিনকেইটাৰ কথা পাহৰি যা। আহ। উঠি
আহ।

তেতিয়াও ফুলমণিয়ে ফেকুৰি আছিল।

: ফুলমণি, নাহিলে কিন্তু মই নামি গৈ তোকে উঠাই আনিম।
আহচোন, অৰুজ নহ'বি। আহ ফুলমণি--আহ।

মমতাই ইমান মৰম-কোমল মাতত ফুলমণিয়ে সৰু বি নিচিদ্ধালৈ
নোৱাৰিলে।

: নমতা দিদি সনাজে মোক খুই দিব। মোক কোনে
মৰম কৰিব?

: দেখ পগলী। মই নাই? আৰু চন্দন? তোৰ বাৰা?
আহ ফুলমণি।

জৰ্জৰিত ফুলমণি-খাটোৰোৰৰা উঠি আহিল। জপৰা চুলিৰে,
খুলি-বালি আৰু বোকা সন। আঁধাফটা শাবীখনেৰে, ফুলমণিয়ে

তলমূৰকৈ থাকি, দুৰৱপৰাই আকুলভাৱে সুধিলে : মমতা দিদি, এইবকম কিয় হ'ল দিদি ? মইতো কিছু দোষ কৰা নাই ?

এবা কিয় হয় ? দোষ নকৰা সহজ-সৰল নিৰপৰাধী বহুতৰে জীৱনত কিয় দুৰ্ভোগ হয় ? আৰু কিয়ইবা 'অপৰাধীচাম' বেছিভাগ ক্ষেত্ৰত সাৰি যায় ? আনকি সমাজৰ মুখচুও কুৰিলি পাৰি থকাৰহে সুবিধা পাই থাকে। কিয় ? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ আজিৰ সমাজে দিব নোৱাৰে। মমতায়ে বা দিব কেনেকৈ ? ছাঃ কবি যেন এটা চিন্তাৰ বিজুলীয়ে মমতাৰ মগজু চমকাই গ'ল। পিছ মূহূৰ্ত্ততে নিজকে সামৰি লৈ নিজে আগবাঢ়ি গৈ, ফুলমণিক ক'লে,—

: ইচ। নৰ্দমাৰ বোকা লাগি তেনেই লুডুৰি-পুডুৰি হলি।

: মমতা দিদি। এই কাঁদাতো জন চালি দিলেই চাক হব। কিন্তু মোৰ দেহাটো একদম খৰাপ হৈ গৈ'ল যে—। এইখিনি কৈয়েই যেন এক অসহায় আৰ্ত্তনাদ তাইৰ ডিঙিত ফুটি উঠিল,

: বাবা।

: বেটি ফুলমণি। মংবা মালী লবি আহিল। ফুলমণিয়ে দৌৰি আগবাঢ়ি দেউতাকক সাৰটি চৰি হকহকাই কান্দিলে। এটা অস্বাভাৱিক পৰিস্থিতিত মমতাৰ চকুও সেমেকি আহিল। মংবা মালীয়ে জীয়েকক সাৰটি ধৰি, এহাতেৰে বাধা নমনা চকুপানী দুখাৰি মছি মছি কলে : বেটি ফুলমণি। চা—মেনেজাৰ চাহাব ভোৰ কাৰণ আহিছে।

ইতিমধ্যে চন্দনো আগবাঢ়ি আহিছিল। লাহেকৈ মাতিছিল,

: ফুলমণি—

ফুলমণিয়ে অলপ প্ৰকৃতিস্থ হৈ, দেউতাকৰ কাজৰপৰা মুক ভুলি চন্দনলৈ চাই আকুলভাৱে কৈছিল,

: মই বাচি থাকি কি হব মেনেজাৰ চাহাব ?

: ফুলমণি। নাকান্দিবি। তই আকৌ আগৰ দৰে হৰি। হাহিবি, নাটিবি, কুৰিবি। আহ, জীপত উঠ। ঘৰলৈ যাবি।

চন্দনৰ কথা শুনি ফুলমণিৰ কান্দোন যেন চৰিলহে। দেউতাক

ধৰি ধৰি জীপখনৰ ওপৰে পোহোৱালে । মমতাও নিৰন্তৰে গৈ থাকিল ।
চন্দনো ।

চন্দনে ভাবিলে—অকল ফুলমণিয়েইভো নহয় । দিনে-নিশাই
হেজাৰ হেজাৰ অসহায় দুৰ্বলীয়ে বলীৰ হাতত আঘাত পাই আহিছে ।
তথাপি সৰুলোৱে জীয়াই থাকিব লাগিব । ফুলমণিও সেই সৰুলোৱে
এজনী । তায়ো আকৌ মূৰ তুলি উঠিব । এইবাৰ অকল হাঁহি-
নাচেৰে নহয়, সমগ্ৰ শক্তিয়ে অত্যাচাৰত ভোগাসকলৰ অন্যান্য-
বিৰোধী মিহিলত মিলি—তায়ো আগবাঢ়িব লাগিব ।

মমতাই ফুলমণিক ক'লে : জীপত উঠা । দেউতাক কণ্ট
দিছা কেনেই ? ঘৰলৈ ব'লা ফুলমণি ।

প্ৰকৃতিহু হৈ ফুলমণিয়ে মাথোঁ ক'লে,

: মোক নুছুৱা দিদি ।

: আঃ ফুলমণি, কথা শুনা । মৰমৰ ধমকিৰে মমতাই নিজে
তাইক ধৰি জীপৰ ভিতৰৰ ছিটত পোনতে উঠাই দিলে । নিজেও
তাইৰ কাষতে উঠি বহিল । মংবা মানী আনটো ফালে বহিল ।
চন্দন আগৰ ছিটত উঠিল ।

তেতিয়াও ফুলমণিয়ে বাউলীৰ দৰে কৈ আছিল : মমতা দিদি,
মোক ছুইছা কিয় ? মই পাপীনী ।

: তই নিষ্পাপ ফুল । চন্দনে ভাবিলেহে, নকলে ।

মই পাপীনী—কিমানে যে এনেদৰে আনৰ অত্যাচাৰ সহি নিজৰ
ভাগ্যকে দুখি লঘু-লাঞ্ছনা, শোষণ-নিপীড়ণ মানি লয় । সমাজৰ
বথচক্ৰৰ তলত পিঠি এইসকলৰ সহজ-সৰল জীৱনৰ এই পৰিস্থিতিয়েই
জানো চলি থাকিব চিৰকালে ?

: ফুলমণি, তই পাপীনী নহয় । পাপ-পুণ্যৰ তুলাচনী লৈ থকা
সমাজৰ মহাজনহঁতহে পাপী । মমতায়ো মনতেহে ভাবিছিল,
মুখ ফুটাই কৈ বুজাব পৰাৰ মানসিক প্ৰস্তুতি তেওঁৰো হেৰাই গৈছিল ।
আক ভেনে বুজনিৰে ফুলমণিৰ দৰে এজনী সহজ-সৰল গাভৰুক
তুমাকিকৈ আগৰ অন্তৰ্ভালে অনাৰে; পৰ সেৱা নাছিল । গভীৰভাৱ

কতকোঁ সময়ে নিৰাময় কৰে, হেৰুৱাই কৰি পেলাবে হঠক হা হনৰে
 হঠক। ফুলমণিৰ ফ্ৰেয়াতে সময়কে এই সাক্ষি দিহা উচিত হব :
 চন্দন-মনহ, দুয়ো ভ'বছিল। তথাপি চলি থকা জীপৰ ঘৰ্ষণৰ
 ক্ষতিয়ে সেয়ে যেন ফুলমণিৰ এটা কথাত আৰোহীকেইজনৰ মনত
 ধ্বনিত-প্রতিধ্বনিত হৈ আহিল : মই 'পানী'।

ঃ পাপিনী ? পাপ ? পাপ কাক বনেবে ? তাৰে বুদ্ধ,
তোৰ নৰকক খোৱাই মই পৰোৱা কৰোঁ ।

কেইদিনমানৰ পিছৰ কথা । মনতুৰি বাগিচাবৰফা চহৰাই-
মান ভাঁওবৰ বস্তি এখনৰ লোঁতৰ হাট এখনত বৃধন আৰু চম্পা
মুখামুখি হৈছিল । লাল্লুৰ অ'ডালৈ চম্পনৰ লগত হো'বা দিনাৰে
পৰা চম্পাই বৃধনক যিগ কৰে । তাৰ পিছত পুলিচেও চম্পাক
লাল্লুহঁতৰ কথা সুধি কম জুলুম কৰা নাই । আগৰ 'আন্ত'না' এৰি
চম্পা এতিয়া এই বস্তিৰ কাষতে ক'ববাত থাকে ।

সিদিনা হাট ভাঙাৰ পিছত সন্ধিয়া বাহৰলৈ ওভতা চম্পাক লুপান
লগ পাইছিল । বৃধনক দেখি চম্পাৰ খঙে চুলিৰ আগ পাইছিল ।
ফুলমণিৰ কথা কৈ বৃধনক বিপ্লুপ কৰিছিল । বৃধনে খঙেৰে কৈছিল,

ঃ লাল্লুৰ সাথত থাকি তয়ো পাপত ডুবিছ । তই পাপিনী ।

কঁকালত কোৰ খোৱা সাপৰ দৰে ফেৰ'পাতি চম্পাই চিঞৰি
কৈছিল : পাপিনী ? পাপ ? পাপ কাক বনেবে ? তাৰে বুদ্ধ,
তোৰ নৰকক খোৱাই মই পৰোৱা কৰোঁ ।

ঃ একদিন পস্তাৰিৰে চম্পা—

ঃ চুপ্ চুপ্ বান্দৰহাজা, তোক মই হুছিলাৰ কৰি দিছোঁ । ফিৰ
মোৰ পাহ নলবি । মেচে-ৰাৰ লাজল । মোৰ লাল্লু ওস্তাদৰ
খিলাফত লাগি থাকিবিতো তোৰ জান যাব । হা—

চম্পাৰ খঙে বেছিকৈ ভোজাবলৈকে বৃধনে হাঁহি হাঁহি কৈছিল :
বাগ কৰিছ কেননে ? তোৰ লাল্লু ওস্তাদ কবুতক পলাই থাকিছ ।

ঃ যবতক তোৰ মেনেজাবৰ জন লিৰ নোহাবৈ । তই কি ভাবিছৰে, লালু ওস্তাদ কি তোৰ মতন ? শি সাক্ষা বাহাদুৰ—
চম্প বেগাই আকোৱিছিল ।

বুধনে হোঃ হে কৈ হাঁহি উম্বৰটো বতাই কৈছিল : দেখিছ
চম্প, তোৰ বাত ঐনি মোৰ বুঢ়া বান্দৰেও হাঁহিহে ।

চম্পই উত্ততি বুধনক ধমকি শি কৈছিল : দিচ্ছগী ছোড় !
অন্ন বুজু, তোৰ মেনেজাবে কি ভাবিহে বে ? মোৰ ওস্তাদক ছাপৰ
মাৰি, চাবুকোৰে পিটিছিল । সিদিনা শুভ্ৰ চহা কৰি গেল ।
শুনহ'লে সিদিনাই খতনু হয় হয়—

বুধনে যেন চম্পৰ বহ'লৈ কাণ নিশি ফেৰ বতাই বান্দৰটোকহে
জনাই গাই দিলে—

ঃ দিখাও কোম্বাৰে ওৰে গোঙ্গা হে'তী

ওৰ সাজনকে লিখে হাল্লা মচাৰ্তী

নাচ, নাচবে মেৰা বান্দৰ নাচ ।

বান্দৰটোক টানি লৈ বাস্তাৰ পৰা নামি এটা লুঙাখা বাটেৰে
বুধনে খোজ ললে ।

চম্পই বাস্তাবপৰ্বাই চিঞৰি বুধনক গালি-শপনি পাৰি ব'লে,
ঃ অন্ন, মোৰে তট্টী কৰি ভাগিগেলি না ? অচ্চ, তু অচ্চ বাত
শুন । মই চাৰ'ৰ খাইছো বুলি হুছ হবোকা নাইবে ?

বুধনে বৈ উত্ততি চাই সুখিলে, : ব, কি অচ্চ বাত ?

ঃ অচ্চ'নত সেই সাঁন্ধৰ তাব'টো দেখিত ?—চম্পৰ নিচা লাগি
আহিছিল ।

ঃ আজিকালি তাৰা গিগতিত লাগিছ নাকি বে চম্পা ?

ঃ ঐ বান্দৰৰাণা জন । : বাগীত চম্পাৰ কথাবোৰ অস্পষ্ট
যেন হৈছিল । তাই হাত জোকাৰি জোকাৰি কৈ গ'ল—বুজু কালি
ফজিৰৰ কামজাৰিত যাব নহয় তোৰ মেনেজাব চাহাব,—ভানিবি
সেইটো তাৰ শেষ কামজাৰী । আৰ ঘূৰি নাহে । আৰ সৌ তাঁৰা
না দেখিছ বে—হা !

বুধনে চিত্ৰবি উত্তৰ দিছিল : অ'ৰে চম্পা, তোৰ অভিশাপ ফুল হওক ।

: কি বলিছ ? ফুল ?--হা, ফুল হ'বতো, তোৰ চন্দন মেনেজাৰৰ ন'হ'ব ওপৰত তৰি থাকিব । এ বুধন মোৰ লালু ওস্তাদ এক কথাত ন'মুখ । সি কৈছে--বদনা নবহঁ । আৰ কালিয়ে--

চম্পাৰ সখাৰ ওপৰতে বুধনে--'বাছ বাছ দেখা যাব' বুলি কৈ তেওঁৰে ভেঁৰে উফল বজাই গ'ল ।

চলংপনংকৈ চম্পাও নিতৰ বাটেৰে গৈ থাকিল ।

উদ্বন্ধৰ শব্দ এমময়ত বজা হ'ল । কিন্তু বুধনৰ মনত এটা মহেতুক আশঙ্কা হ'ল । চন্দনতো অকল মনজুলিৰ মেনেজাবেই নহয় । চন্দন যে তাৰ সৰুতে তুলি-তালি ডাঙৰ কৰা চানুৰাবা । এদিন তাৰেই অন্ধ-প্ৰেমৰ মোহত চানুৰাবাৰ দেউতাক নাইকিয়া হ'ল । ইমান আদৰ-সাদৰ কৰা চানুৰ মাকৰ সংসাৰ ছাবখাৰ হ'ল । এতিয়া যদি চানুৰো কিবা হয় । নাই, নাই চন্দনৰ কোনো ক্ষতি হ'বলৈ সি দিব নোৱাৰে । চন্দনৰ অমঙ্গলৰ কথা সে সি ভাবিবই নোৱাৰে । চানুৰাবা তাৰ অতি মৰমৰ । কিন্তু মলমৰজনৰ ক্ষেত্ৰত সততে অমঙ্গলৰ আশঙ্কাই মানুহক আকুল কৰে । সেয়ে পিছ নুহুৰ্ত্তে বুধনবো ডাব হয় : কি ঠিক, বদমাইচ-ওস্তাৰ কথা । কিন্তু আজিতো গধূলি হ'ল । মনজুলি পাওঁতে নিশাই হ'ব । বাগানৰ গেট বন্ধ হ'ব ।-- সি ভাবিলে খুব পুৱাতেই চন্দনৰ ওচৰ পাবগৈ ; হুছিয়াৰ কৰি দিব । মনক প্ৰবোধ দি সি নিজকেই বুজালে : ভগবান আছে । আমাৰ চানুৰাবাক বন্ধা কৰিব । তথাপি সি যিমানখিনি পাৰে সেই নিশাই আঙুঠাই যোৱাটো থিৰ কৰিলে । য'তে বেছি ৰাতি হয়, তাতে বৈ যাব । তাৰনো থকাৰ সমস্যা কি ?--সেয়ে পুনৰ লুঙলুঙীয়া বাটটোৰে উভতি আহি ডাঙৰ ৰাস্তাত উঠি--চম্পা যোৱাৰ বিপৰীত পিনেৰে বান্ধৰেটোক কোম্বাত তুলি লৈ, বুধনে বেগাই খোজ ললে ।

সেই সন্ধিয়াৰে কথা। মনহুনি বাগিচাত লাল্লুৱে গোপনে নিজে সোমোহাৰ দিহা কৰিছে। চোৰাং বাহুসায়ৰ বাবে নহয়, চাইপাত চুৰিৰ বাবেও নহয়, বনুৱা এ এৰ মনত এই অনিবৰ বাবেও নহয়, আজি তাৰ এই অতিমান অপমানৰ পোতৰ চুনিবলৈ। চন্দন মেনেজাৰ হোৱাৰ পিছত বাগানবতিতৰ সে মেনেজাৰ অস্তৰ হৈ পৰিছিল। ইউনিয়নৰ ডেকা কৰ্মীসকল সত্ৰগ ঘৰত, লাল্লুৱাৰ ওচৰত তাপ মাৰিছিল। লাল্লুৱে কিন্তু তেতিয়াও পিন্টু দালানে হাতত মাখিছিল। বাগিচাৰ বাহিৰত সংলাব হুতুৱাই পিন্টুৰ সত্ৰগ সেয়েহে মাখিছিল। এনেদৰে নহাৰিৰ ছগ-চক্ৰতৰ দৰে লাল্লুৱে এতিয়াও মনৰ উদ্দেশ্যে পিন্টুৰ সহায়ত সেইদিনা সন্ধিয়া মনহুনি বাগিচাত সোমোহাৰ যত্ন কৰিছিল।

ঃ জুৱা :

ঃ ওস্তাদ।

ঃ মই চাইপাতৰ টুকুৰী টানা লবীত লুকাই যাম। এই জাগাত পিন্টুৱে লবীৰ ইঞ্জিন খাৰাপ হোৱা বুলি লবী মাখিব। সেই সময়তে মই উঠি টুকুৰীৰ ফাঁকত লুকাই থাকিম।—লাল্লুৱে জুৱাক কয়।

ঃ ৰাতি কি বকম কাটিব?—জুৱাই সোধে।

ঃ ৰাতি চুপচাপ চাহ গাছৰ মাজৰ নৰ্দমাতে পৰি থাকিম। কালি ফজিৰতে মেনেজাৰ কোনফালে কামলগীত যাব, পিন্টু দালানে চব খবৰ দিছে। পূবৰ নালাটেৰে ধাৰত।—

ঃ তিক আছে ওস্তাদ। মই নালাৰ উত্তৰ দিকৰ তাঁবৰ বেৰাৰ ওপৰত কনাগাছ দুটা মাখি দিম। গণপতক কৈ দুটা চাইকেল মাখিছো। পাৰ হৈ আহিলে দয়ো ডাগিম।

ঃ যদি কাম হাচিল হয়, আহিম। জুৱা বদলা লৈছে মই মনহুনি ছাৰিম।—হঠাতে লাল্লুৱে গম্ভীৰ হৈ, এটা হুমুনিয়াহ এৰিলে আৰু ক'লে : জুৱা, মোৰ যদি কিবা হয়, চম্পাক দেখিব।

: ওস্তাদ, কিৰিব্ মত্ কৰো। কাম হাচিল হবই।

এনেতে চাহপাত টনা লবীৰ শব্দ শুনা গ'ল।

লালুৱে জড়াক ফুচ্ফুচাই ক'লে,

: জগুৱা তই ডাঙ। তোৰ কামত লাগি যা। পিন্টু লবী চ'ল'ই আহিছে। যা--

: আচ্ছা ওস্তাদ। --জগুৱাই বাটৰ দাঁতিৰ জাৰ্মানী বনৰ জোপো-
হ'ৰ আঁৰত সোমাই পৰিল।

লবী অহিল। ঠিক লালুৱে চোপ্ লৈ থকা তাঁইত হঠাতে লবীখন
ব'ল। পিন্টুৱে ইঞ্জিন খাৰাপ হোৱা দেখুৱাই লবীখনকে অলীল
গালি-গপনি পাৰি না'মিল। সমুখৰ হুডখন দাঙি, কিবা ইটো-সিটো
কবিলে। লগতে বাহি অহাজনক চিটগাৰিং ধৰি থাকিবলৈ ক'লে।

: কেইমিনিটমানৰ ভিতৰতে যেন লবীৰ ইঞ্জিন তিক হ'ল। পিন্টুৱে
সগৰে আহি লগৰজনক ক'লে যে লবীৰ কামত সি ওস্তাদ।

এইখিনি সময়ৰ ভিতৰতে লবীৰ পিছপিনে লগাই অনা টুকুৰী
বে'জ'ৱে ট্ৰেনৰৰ ওপৰত না'লু উঠিল। টুকুৰীবোৰৰ ফাঁকৰ মাজত
সোণ-ই পৰা লালুক লৈ লবী মনজুলি বাগিচাৰ গেটেৰে আ'হুত
ফেটবীৰ ওচৰৰ পাতঘৰৰ ওচৰ প'লগৈ।

সন্ধিয়াৰ আন্ধাৰৰ মাজত লালু, পিন্টু, জগুৱা--সকলো নিত নিত
কামৰ বাবে দিহাদিহি গ'ল। এটা অশঙ্ক'ল, এটা টুংজন'ল, এটা
উৎকণ্ঠা'ল, এটা অনিশ্চয়তাৰ নিশা জ্বলে আগবাঢ়ি আহিল মনজু।
বাগিচা লৈ।

সেই নিশা। ডাঙৰ গগৈৰ ঘৰত চন্দনক খাবলৈ মাতিছিল।
খোৱা-বোৱা হ'ল। বহু কথাও পতা হ'ল। ফুলমগিৰ কথা, মনজু
মুণ্ডাৰ লগত তাইৰ হব লগা বিয়াৰ কথা, বাগিচাত ঘটি থকা
ডকাইতি মাৰপিট কৰ্মি অহাৰ কথা। খোৱা-বোৱাৰ পিছত মনজু
মাকে শ্ৰীউত্তম বৰুৱাৰপৰা পোৱা চিঠিখনৰ কথা উলিয়ালে।

চিঠিখন দি বহা কোঠাবপৰা নাক ওলাই গৈছিল। তেওঁৰপৰা মনতাই বিওৱাই নাকক নাহিছিল। তাঃ গগৈয়ে চন্দনৰ ক'লেত বহি এখন পুৰণি আলোচনীৰ পাত লুটিকাউ আছিল। চন্দনে চিঠিখন পঢ়ি থকা যেন নাগিছিল।

বান্ধককোঠাত দহ বছৰৰ সঙ্কেতধ্বনি বাজে উঠিছিল। চন্দনে ততাতৈয়াকৈ থকা হৈ ক'লেঃ নিশা বহু হ'ল। মই ম'ওঁ।

তাঃ গগৈয়ে আলোচনীখন থৈ মনতাক লৈছিলঃ মনতাই, নাৰ ক'লে গ'লঃ চন্দন মাৰ খুজিছে।

ততাতৈয়াকৈ তিতা হাত ধৰিলেবে নহি নহিছে যেন মনতাই নাক ওলাই আহিল। পাছে পাছে মনতাই গ'ল।

ঃ মোকহি নেকি?—মনতাইৰ মানো সুধিলে।

মনতাই একো নক'লে। চন্দনৰ সমুখৰ টেবুলখনত পৰি থকা ডিন'লি সেই চিঠিখনলৈ চাই, ততাতৈয়াকৈ চকু আঁতৰাই চন্দনৰ মুখলৈ চাই ব'ল।

তাঃ গগৈয়ে বৃত্তিলে যেচন্দনে এতিয়া তললৈ চিত্ত কৰাব প্ৰয়োজন। শ্ৰীউত্তম বৰুৱাৰ চিঠিত থকা কথাবোৰে নিশ্চয় চন্দনৰ মনত উল্লস নাখল নাইছে। নগোৱাৰ কথাও। তেওঁ উঠি আহি ক'লেঃ ম'ওক দিয়া, নিশা দহ বাজিল। দোকমোৰালিতে আকৌ কামজাৰীলৈ যাব লাগিব।

ঃ মনতাই আহো। চন্দনে ক'লে।

নুব জোকৰি মনতাই সঁহাৰি জনালে।

বাৰাণ্ডাৰ বেৰিঙত ধৰি মনতাই আৰু মনতাই নাকে চাই ব'ল। জীপৰ ওচৰলৈ আগবাঢ়ি গৈ ডাক্তৰ গগৈয়ে চন্দনক বিদায় দিয়াৰ পৰত ক'লে,

ঃ বৰুৱাৰ চিঠিতে সকলো জানিছাই। তোমাৰ মা আহিলে আমি সকলোৰে সুখী হম। মিথ্যানতে কোনোবাদিনা ওলাবহিহুই। বিহুতো আহিলেই।

চন্দনে একো মন্তব্য নিদি জীপত উঠি বহিল আৰু 'আহোঁ বাক' বুলি কৈ জীপ চলিবলৈ ড্ৰাইভাৰক নিৰ্দেশ দিলে।

সেই উৎকণ্ঠাৰ নিশা। চন্দনৰ চকুৰ টোপনি যেন হেৰাই গ'ল।
 বিক্ৰিৰ চিন্তাৰ টুকুৰাটো বাতিবাস্ত কৰি তুলিলে : কি কোনো মুহূৰ্ত্তে
 না আহিব। —মাক নহী বৰ আঘাত দিলো।—তিনিবছৰ আগতে
 সিদিনা বহু আশা বুকুত বান্ধি লৈ ফাইনেল পৰীক্ষা দিবলৈ গৈছিলো।
 —ভাৰতীয় দৰ্শনৰ কিতাপখন গছকি মোৰ। অসমুখটো ডেকাজাকৰ
 কানে মোৰ মন ভাঙি দিছিল।—আৰু ভাঙা মনলৈ গৈ দেখিছিলো
 অফিচৰ ছুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্ট মাক লৈ গৈছে—অসমুখত —সিদিনা দুবাৰ
 ওবাৰ কথা মনত নেখেলালে কিয় নাই মোৰ শিক্ষাৰ বাবেই ওপৰ-
 বান্ধা অতিনয় কৰি হ'লও সমুখটো বান্ধিছিল।—সিদিনা তৰা
 নহ'ল, তেনেধৰণৰ অস'থক শিক্ষা মানে শিষ্টা বিতৰণৰ বিৰুদ্ধেই সেই
 ডেকাজাকৰ বিদ্ৰোহ। —এই সমাজব্যৱস্থা আৰু মোহন শেষিত-
 জাকৰ দুবহুতা জানো কোনোদিনে নোহাবিব।—

নিশা আগবাঢ়িছিল তাৰ চৰম মুহূৰ্ত্তলৈ। আৰু এটা সমুখত
 পৃথিবীৰ সৰু-সৰু দৰে সেই নিশাটোও ফুৰা হৈ আহিছিল।

শেষ নিশা চিননিগীৰ টোপনিজানত ছন্দনে কি স্বপ্ন দেখিছিল
 সেইটো ভাব ক'থা নহয়। উত্তেজনাৰ চৰম মুহূৰ্ত্তৰ পিছত তিনিগি
 লোৱা খেলুৱৈ এজনৰ দৰেগভীৰ সুপ্তিৰ বুকুত চন্দনসোমাই পৰিছিল।
 সেয়ে পিছদিনা আগৰদৰে দোকনে'লজিতে চন্দনে সাব পোতা নাছিল।
 পুৱা পাচ বজাতে উঠি চাহ এটুপি খাই কানজাবীলৈ তেওঁ যায়।
 সিদিনা কিছু ছয়বজা মনতহে চন্দন উঠিল। ততাতৈয়াকৈ তেওঁ কাম-
 জাবীলৈ ওলাই গৈছিল। এটা উৎকণ্ঠাৰ নিশাৰ পিছত, এটা দিনে
 দেখা দিলে—যিটো দিনো কম উৎকণ্ঠাৰ নাছিল। বৰং অহিল ফাইনা-
 ল পৰীক্ষাৰ তৰফত—হাঁহাকাৰ-অস্থিৰতাৰ দিন আহিল সেইটো।

বাতিপুৱাৰ আকাশখন গোমাই আছে। নিশা বৰফুৰা হৈছিল।
 এতিয়াও আকাশত চপৰা-চপৰ মেঘ ওলগি আছে। গছপাত ধৰাই
 আছে, বতাহ নাই। তেনে সময়তে বুধনে উধাতু খাই সেনাজাকৰ
 চন্দন টমাছৰ বাংলো পাইছিলহি। কাকত ওলোমাই জোতা মোনাটো

আছিল বান্ধবটো। মালী, চকীদাৰ, দেয়াবা, ব'বুটি সকলোৱে তাক চিনি পায়। বাংলাৰ সন্মুখত মালীয়ে ফুলদানীত সজাবগৈ ফুলপাত গোটাই আছিল। বুধনক তেনেদৰে ফোপাই জোপাই অহা দেখি সুধিলে,

ঃ আবে বুধন, আজি ফজিৰ ফজিৰ কু বে ?

ঃ মেনেজাৰ চাহাবক লাগে। জকৰী বাত আছে। —বুধনে ক'লে।

ঃ চাহাব কামজাৰী নো নিকল গিয়া।

ঃ ইত'না জননী ?

ঃ জননী কাহাঁ ? অজ'তা দেব হোৱা।

ঃ কিধৰ গিয়া ? অস্থিৰত'ৰে বুধনে সোধাত, মালীয়ে আগবাঢ়ি আহি সুধিলে তাৰ কিবা বিপদ হৈছে নেকি ?

বুধনে একে উশাহে কৈ গ'ল যে তাৰ নিজৰ এনো বিপদ হোৱা নাই। কিন্তু লালু ওঙাই কামজাৰীৰ সময়ত মেনেজাৰৰ ওপৰত হাম্ভা কৰাৰ মতনথ কৰিছে। লালুৰ ঘৈণীয়েক চম্পাই মদৰ বাগীত কোৱা কথাৰো পেনতে গি বিশ্বাস কৰা নাছিল। তথাপি সন্দেহ কৰি কালি গধূলিকৈ মনতুলিলে আহি অছিল। বাটত চিনাকি এটা ল'ৰাই কৈছিল যে লালু ওঙা আৰু তেওঁৰ দুটা মানুহক বাগিচাৰ বাস্তাবে কিবা মূতফুটাই কথা পাতি গৈ থাক' সি দেখিছিল। সেয়ে বুধনে বাতি হ'লেও বাগিচা পাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। কিন্তু বৰষুণ পৰিবলৈ ধৰাত বাটৰে হাটখোলাৰ দৰে এটোত বৈ গৈল। সেই কাৰণেই আহি গোৱাত পৰম হৈছে। চাহাবক সাৱধান কৰি দিব লাগিছিল।

মালীয়ে চকীদাৰ, দেয়াবা, জমালাৰ সকলোকে চিঞৰি মাতি বুধনে কোৱা কথাখিনি ক'লে।

ঃ হা ভাইসৰ। চিকতা নহী। কোন জনে আজুহী লালু ওঙা হাম্ভা নহী কৰেগা ?

মালীয়ে ক'লে, মেনেজাৰ চাইকেল লৈ পুৱল পিনে বোকা/গি দেখিছিল।

বুধনে সকলোকে উত্তেজিত কৰি ক'লে : সবলোক জাতি লোকে
চলো। কুদো--উধাৰ। চাহ-বকো ওচা মাৰ্শ্বে আয়া। অও হানাবা
সাথ।

আটায়ে বৃহত্তে জাতি-টোঙান যি পালে লৈ পুৰবসিনৰ ৰাড্ডাবে
দৌৰিলে।

প্ৰায় এক ফাৰ্জং আঁতৰত, এটা ডোবাৰ কাষৰ চাহ গছবোৰ চাই
কুৰিছে চলনে। চাইকেলখন আজিৰ দাঁতিৰ শিৰীষ গছ এডালত
আওজাই থৈ, হাতত চুটি নতি এডাল লৈ চাহৰ জোপোহা কিছুমান
নিৰীক্ষণ কৰিছে।

ডোবাটোৰ সিপাৰত বাগিচাৰ সীমাৰ কাঁটা-ভাঁৰৰ বেৰ দেখা গৈছে।
বাতি বৰষুণৰ পানীয়ে চাহগছৰ জোপোহাবোৰৰ ধূলি-মাৰুতি উত্থাই
নিছে। গোমাই থকা আকাশত সূৰ্য্য দেখা নিদিলেও, পুৱাৰ পোহৰত
চাহপাতৰ আগবোৰ সদায়্যত; গাভৰুৰ কেণবাজিৰ পানীটোপাৰেৰে
দবে জিলমিলাই আছে। চাহ গছৰ শাৰীৰ মাজৰ খাতৈলোৰত দুটা
এটা ভেকুলীয়ে টোবটোবাই আছে। তেনে এটা খাতৈৰ কাষে কাষে
থকা চাহগছ কেইজোপা তুলপ অস্বাভাৱিকভাৱে লৰি লৰি উঠিছে।
নিশা কেতিয়াবা শিন্নাল বা কুকুৰনেটীয়া বাঘ ওলায়, কিন্তু দিনৰ
পোহৰত সিহঁত আঁতৰি মান ওচৰৰ হানিগ। তেনেহ'লে ?

বুধনৰ লগে লগে মেনেজাৰৰ চকীদাৰ, বেছেবা, মালী, জমিদাৰ
পুত্ৰবেগেৰে সেইপিনে আহি চাইকেলখন দেখি বৈ গৈছিল। মালীয়ে
চিঞৰি কৈছিল :

: মই হায় চাহাবকা চাইকল।

আটাইকেউজন পুৰবসিনৰ ৰাড্ডাবে

বোকাৰাই দূৰত মোনেজাবক দেখি চিক্ৰিৰ উঠিল : বুধন ভাই, দেখোঁ—হতাঁ। চাহাবকৰ দিখাই দেতা।

ঃ হা, হা---চাহাবক বাকী কেউজনেও সন্মানে কৈ উঠিল।

বুধন কিছুদূৰ আঁতৰাই গ'ল। হতাঁতে উঠতি চাই বাকীৰেইজনক বিণ্ডিয় ই নতি ক'লে : দেখো দেখো, ন'জাকে নীচেসে এক আদুনী চাহাবকো পিছা কবতা।

ঃ কাহাঁ ? আটাইকেউজনে একেলগে সুধিলে।

ঃ তহ দেখ :।

ঃ হা---হ'মানে তহ নি।

এক মুহূৰ্ত্তও পজন ন'জাকৈ বুধনে বাকবটোৰে ষৈতে মোনেটো জনিবাটী ষৈ, একেজাৰে হ'ব এটা পাৰ হৈ চন্দনৰ ওচৰলৈ নৌবিলে। নগে নগে হাত দাঙি উচ্চস্বৰে চিক্ৰিৰ গ'ল : মোনেজাৰ চাহাব, চহ'বন---তিছে দুছম্।

নতি-টোঙান দাঙি ন'নী, বোকা'ৰ, বাবুচি, জমাদাৰেও---'হুচিগাৰ---'হাৰি'---বলি জপিয়াই লৌচি চন্দনৰ পিনে আগবাঢ়িল।

মুহূৰ্ত্তত চন্দনেও শিৰীয়া আশঙ্কাত---কেন ? কাহাঁ ? বুজি কামৰ এটাগ হাঁ দিয়া শিৰীয়াহৰ আঁৰ ললে। এটা মুহূৰ্ত্ত। আক সেই মুহূৰ্ত্তত আশবক্ষাৰ স্বাভাৱিক সচেতনতাৰ বাবে আঁতৰি দিয়াত, ভুজাগিৰ ঘাপটো চন্দনৰ-গাত নপৰি পৰিল শিৰীয়া ডালত।

ঃ তেহ যম। জ'লু ওহাদ।--বুজি শৰীৰৰ সৰ্বশক্তিৰে মৰা সেই ঘাপটো শিৰীয়া ডালৰ গাত বহু দ'ল সোণাই পৰিল।

জমাছট হৈ পুনৰ চন্দনক আক্ৰমণ কৰিবলৈকে লালুটে গছডালৰ পৰা ভুজাগিখন টানি একতালে। সেইকণ সময়তে বুধনে জাপ মাৰি---'হুচিগাৰ' বুজি লালু আক চন্দনৰ মাজত থিয় দিলে।

ল'লুৱে ভুজাগিখন লৈ---'লে বদ'জা'---বুজি চন্দনক আক এঘাপ মৰাৰ আগতে চন্দনে হাতৰ লাঠি ডালেৰে বাধা দি একাধৰীয়া হৈ থিয় দিলে।

আক বুধনে জাপ মাৰি লালুক সাহাটি ধৰিলে।

গছডালৰ শিপাত এখন ভৰি উজুটি খোৱাত লাল্লু বাগৰি পৰিল।

ঃ কোন চ'লা, মেনেতালক বাচ'নি? ছাড়। নহীতে'।--লাল্লুৰে বৃধনক আঁতৰাই নিবলৈ চেষ্টা কৰিলে।

ইতিমধ্যে--'নাৰ, নাৰ বুলি বাকী কেইজন আহি পেৰাত, ল'হুৰে পল'বলৈ বুলি ভুঙ'লিখনেৰে বৃধনক পেটত এটা খোচ মাৰি দিলে।

ঃ অঃ--বুলি বুধনে চিকিৰি ল'হুক এৰি দিলে।

শিশু লছমন জনাদাৰে নতিৰে ল'হুক সোঁহাতত ধৰি লৈছিল। লাল্লু হাতৰ ভুঙালি উফৰি পৰিল।

গোট্টেই কেইজন ল'হুক দৰবাং-হৰি কৰি ল'ব কৰিলে।

চন্দনে গোট্টেই হট্টনাটে' তকি উঠাৰ আগতে দেখিলে বহু দূৰে পোহনে বৃধনক চুৰি'। এহি চন্দনক শেহাই শেহাই লৈছে।

ঃ চান্ধু ব'বা! ত'গি যা।

ঃ তুমি বৃধন! ইমান তেজ! চন্দনে দেখিলে বান্ধবটো' ত'গিয়াই আঁহি বৃধনৰ মুখৰ ওচৰত ল'হু-কোৱাই আছে। আক এখন হ'লেৰে ভুঙালিৰে তে চা পেটত ধৰি, আনখন হ'লেৰে বান্ধবটো'ক মৰম কৰি আছে বৃধনে। তাৰ মাজত বৃধনে শেহাই শেহাই কৰে : চান্ধু - বা, ইমান চাৰা। মই নাৰাচিন।--বান্ধবটোক মৰম কৰা হ'তখন এবাৰ বাগৰি পৰিল।

ইপিনে মালী, জনাদাৰহঁতে লাল্লুক ঘূচিয়াই নতিয়াই আছে। লাল্লুৰে শেহাই শেহাই কৈ আছে : চান্ধা এক আদমীকো ইতনা আদমী মাৰতা? বেইমান চৰ।--এবাৰ আজোৰ মাৰি ভোৰাটোৰ ক'হেৰে তাঁবৰ বেৰৰ পিনলৈ প্ৰাণটালি সি লৰ মাৰিলে। ঠিক বেৰৰ ওচৰ পোৱাৰ আগতে পিছে পিছে খেদি যোৱা লছমন জনাদাৰ একে জাপে লাল্লুৰ ওপৰত পৰিল। অসহায়ভাৱে লাল্লু বাগৰি পৰিল। কাঁটা বেৰৰ এঠাইত দুডাল কলগছ পৰি আছিল,--আগতে দিহা কৰা নতে লাল্লু পলাবলৈ। শেষলৈ সেয়া নহ'ল। চিকিৰ-বাখৰত বাগিচাৰ কোনেই অহা আক বহু বনুৱাই দৌৰি আহি মাৰধৰ কৰি লাল্লুক বান্ধি পেলালে। নিঃসাৰ হৈ পৰি থকা বৃধনৰ গাত হাত দি চন্দন অস্থিৰ হৈ

পৰিল। ধাৰ'স'বে তেজ ওলোৱা চাই ডোখৰত ধৰি পৰি থকা বৃখনৰ ওচৰলৈও কিছুমান বনুৱা আহিল। চন্দনে কিবা কোৱাৰ অগতঃ সিহঁত—হচপিতেলৈ নিব লাগে বুলি কোৱাকুই কৰি বৃখনৰ নিঃস'ৰ দেহটো দাঙি লৈ গ'ল। পিছে পিছে বান্দৰটোও গৈ থাকিল।

মন্ত্ৰচালিতৰ দৰে চন্দনে আহি বাটৰ ওপৰত থৈ যোৱা চাইকেনে-খনত উঠিল।

ইতিমধ্যে ডাঃ গগৈক খনৰ নিয়াত, জীপ এখন লৈ তেওঁ সেই-পিনে আহিল। বাটতে বৃখনক কঢ়িয়াই ল'ন দেখি, জীপত তোল'ই লগে।

ঃ মেনেজাৰ চাহাব ক'ত ?—ডাক্তাৰে সুধিলে।

এজনে ক'লে যে চাইকেনেৰ নিজৰ বাংলাৰ পিনে গৈছে।

জীপেৰে বৃখনক হচপিতেলৈ নি, ডাক্তাৰ তাৰ পৰিচৰ্যাও বাতাই পৰিল।

ল'লুৰে' মূৰ কাটিছিল, হাতো ডাঙিছিল। তাকো ব'লি-বুন্ধি, টানি-অ'মুৰি এদল বনুৱাই হচপিতেলৈ লৈ গৈছিল।

হচপিতেলৈ পাই, ডাঃ গগৈয়ে জীপখন ঘৰলৈ পঠিয়াই দিলে আৰু ৫ ইয়াৰে হাতত গমতালৈ চিঠি এখন দিলে। চিঠিত চন্দনৰ খবৰ কৰিবলৈ সমতাক যাবলৈ ক'লে।

চন্দন বাংলালৈ আহিছিল। চকীদ'ৰ, ম'জী, বয়ল'ৰা, বাবুচি কোনে উভতি অহা নাই।

নিৰ্জন বাংলাত সোমাই, চন্দনৰ মনত এটা জছিবতাই, এটা অসহ'ৰ ভাৱে জুমুৰি দি ধৰিলে।

অ'ল'লু-মেঘৰ গাজলি। চন্দনৰ মনৰ মাজতো, এটা হাঁহকাৰ। কি হ'ল এই-বন্ধ ? কিয় হ'ল ? কিয় হ'ল ?

বাতি বৰষুণ দিয়াত, কোঠালীৰ ফায়াৰপ্লেচত জ্বলোৱা কফলাৰ টুকুৰা দুই-এটাত তেতিয়াও জুই আছিল। কাম কৰা মানুহবোৰে জুই-হাই তিক কৰাৰ আগতে, বৃধনৰ মুখে মেনেজাৰৰ আগতক বিপদৰ বতৰা পাই, যাৰ ঘি কান মাজতে এবি থৈ দৌৰি গৈছিল।

ফায়াৰ প্লেচৰ কাষত থাক-থাককৈ সজাই থোৱা কিছুমান কিতাপ। কিয় জানে! চন্দনে জুইৰ অওঠাবোৰ মোৰ ব'ন্দা'নেৰে খুচৰি দিলে। অলি থকা অওঠা কেইটামান ওপৰ উঠিল।

চন্দনে কাকত কিছুমান শুলৈ দলিয়াই দিলে। জুই জ্বলিল। নুগাল। আলৌ ব'গজ দলিয়ালে। পুনৰ জুই জ্বলিল। চন্দনৰ চকু দুটাও যেন দুটা অজন্ত সফুলিঙ্গৰ দৰে জ্বলি উঠিছিল। হাতত তেতিয়াও বৃধনৰ হেতৰ চেকা।

কিৰে'ব চিন্তা যে চন্দনৰ মগজুত মুহূৰ্ততে খেলাই গ'ল :

“নাট, নাট, সকলো মিছা। কাৰ কাৰণে এই মূৰ্জ? কিয় এই খোৱা-কাৰোৰা? ইজনে সিজনক, এটা দলে আনটো দলক, এটা জাতিয়ে আনটো জাতিক, এখন দেশে আনখন দেশক,—মাত্ৰ আঘাত কৰে। আঘাত কৰি প্ৰত্যাঘাত লয়। বিজ্ঞানৰ শ্ৰেষ্ঠতম আৱিষ্কাৰৰ গোৰক কৰা মানৱজাতিৰ সমাজ-জীৱনত কিয় অবৈজ্ঞানিক চিন্তাধাৰা—বৰ্ণ-বৈষম্যৰ, জাতি-বিজাতিৰ, শ্ৰেণী-সংঘাতৰ, সৰু-বৰ, ধনী-দুখীৰ? মানৱীয়তাৰ ঠাইত হিংস্ৰতা, কৰুণাৰ ঠাইত প্ৰত্ৰিহিংসা। সমুখৰ ফায়াৰপ্লেচৰ জুইৰ অওঠাবোৰ জ্বলি থকাৰ দৰে মানুহৰ মনৰ ভিতৰত হিংসাৰ জুইহে সদায় জ্বলি থাকে কিয়? এটা সূহ, বিজ্ঞানসন্মত সমাজ-ব্যৱস্থা মানুহে কিয় গঢ়ি তুলিব পৰা নাই? ধৰ্মৰ নামত মানুহে মানুহক মাৰে। আচৰিত, সদায় দেখি থকা ডাই-বন্ধুক ডাল পাৰ নোৱাৰা মানুহে আকৌ নেদেখা ভগবানক ডালপোতা বুলি গোৱক কৰে !!

চন্দনে কিতাপৰ থাকৰপৰা তেওঁৰ অতি মৰমৰ কিতাপ এখন এখনকৈ সমুখৰ জ্বলি থকা অওঠাৰ মাজলৈ দলিয়াই দিবলৈ ধৰিলে।

“‘মৰ্জাৰ বন্ধক’? জ্বলক। বৈদ্যুতিক মাজতহে সোমাই থকা তথ্য-কথিত ‘মৰ্জাৰ বন্ধক’ পুৰি হাই হওক।”

...এইখন 'ছায়েন্স এণ্ড হিউমেনিটি'—বিজ্ঞান আৰু মান-
বীয়াত। হঃ মানবীয়াত। বিজ্ঞানৰ উৎকৰ্ষতাই মানুহক চন্দ্ৰলোকলৈ
জীৱন্ত যাব পৰা কৰিছে,—কিন্তু মানবীয়াতৰ লেশমানও গোঁ সমাজে
আজি গ্ৰহণ কৰা নাই কিয়? বিজ্ঞানৰ প্ৰগতি দূৰৰ বুলি সমাজৰ
গতি মন্থৰ আনকি স্থবিৰ হোৱাৰ বাবে দায়ী কোন?

...আৰু এইখন বেটুপাও ফল' তাৰতীয়া দৰ্শন। এই দৰ্শনৰ
পুথিখনেও এডাক যোৱা ক্ষুদ্ৰ ডেকা এটামে তিনিবছৰ আগতে
লোকে মন বিষাদ উত্তৰ কৰিছিল। কি হ'ব এই নৃত দৰ্শনৰ।
পৰিৱৰ্ত্তনহে জগতৰ একমত সত্য। একমত দৰ্শন আৰু পৰিবৰ্ত্তন
মানে চিহ্নিতন সংঘাত সংমৰ্ষ।

অধুনিৰ তগতত সেয়ে সংঘৰ্ষৰ অগ্নি অবিৰাম জলে। এয়া
হোমোগ্লি নহয়, নহয়, হতাশনৰ পূতা। চোকা ধাৰৰ তৰোৱালৰ ওপৰেৰে
খোজ কঢ়া বুদ্ধিচীৰিৰ অখতীন কছৰতৰ এয়া। গেমদাহ। ----

...মই চন্দন—নহয়, ময়ো এজন Tight Rope-Walker দুইমূৰে
বান্ধি ওলোমাই খোৱা বচিব ওপৰেৰে খেতকঢ়া খেলোৱাৰ। এজনৰ
ভৰি পিচলিব পাৰে—সমতঃ হেৰাই তলৰ চোকা তৰোৱালত বাগৰি
পৰিব পাৰে—কিন্তু the Show must go on—খেলা চলি থাকিব।
এজনৰ পিছত এজন—আৰু এজন—আৰু এজন। ময়ো তাৰে এজন।

...চন্দন আজি তোৰ সমতা হেৰাল—তোৰ ভৰি পিছলিল। ----
সকলো শেষ। ---- আৰু এই পৃথিবী। মাকবোৰৰ মনতা, প্ৰেমসীৰ
প্ৰেম, মিছলৰ হাঁহাকাৰ। ---- তাৰ মাজত মই এটা ক্ষুদ্ৰকণা।

---নাই, ইমানতে শেষ। হে পৃথিবী, ---বিদায়, বিদায়। মই
উত্ততিম আজি এৰি অহা পথেৰে।

এটা মুহূৰ্ত্তত অঙঠাবোৰৰ মাজলৈ দলিয়াই দিয়া কিতাপবোৰ
ধোঁৱাই উঠিল। গোটেই কোঠাটো ধোঁৱাময় হ'ল। উশাহ লব
নোৱাৰা যেন হৈ উৰ্দ্ধ্বাসে চন্দন ওলাই গ'ল বাহিৰলৈ।

অনপ পিছত যেতিয়া অপৰপৰা মমতা নাহি আহি চন্দনক
খাতি খাতি কোঠাটোত সোমাল, তেতিয়াও ফাল্লাৰ প্লেটত আধাপোৰা

কিডাপ কিছুমানৰপৰা ধোঁৱা ওলাই আছে। ইতিমধ্যে উভতি অহা বেহৰা আৰু বাবুচিয়ে মেনেজাৰক ক'তো দেখা নেপাই বিবুধিত পৰিছে। মমতাক দেখি সিহঁতে জৰি আহি কৈছে যে মেনেজাৰ চ'হাব নাই; জুইত কিডাপবোৰ পুৰি থকাহে সিহঁতে পাইছে।

চন্দনৰ চাইকেলখনো নাছিল। মমতাই ডাবিলে চন্দন হচপি-তেগলৈ গৈছে কিজানি। তেওঁ পুনৰ জীপত উঠি হচপিতেলৈ প'লেগৈ। কিন্তু তাতো চন্দন নাই। ডাক্তৰ গগৈ তেতিয়াও অহত বুধনৰ ওচৰত। বুধনৰ সংজ্ঞা অহা নাই। দেউতাকক খবৰোঁ মি মমত' ফেট্টৰীৰ ওচৰলৈ গ'ল। জুম জুম হৈ অ'ত ত'ত বনুৱা, বাবুসকলে কথা পাতিছে। ফেট্টৰী চলি আছে। তাতো চন্দন নাই।

মমতাই বুজিলে, চন্দনে মানসিক সমস্যা হেৰুৱাই পেলাইছে। নহ'লে তেওঁৰ ইমান দিনৰ দৰ্শন-বুৰঞ্জীৰ পুথিবোৰ তুহঁত তাপি দিগে কিয়? হয়তো আকৌ তেওঁ অৰণ্যলৈ উভতিছে। এই ভাব খেঁজাবৰ লগে লগে তেওঁ বামু, শঙ্কৰহঁতৰ কেইজনমানক মাতি ডাপত তুলি ললে আৰু মনজুলি বাগিচাৰ বাহিৰলৈ গাড়ী চলবলৈ ডাইণ্টৰক নিৰ্দেশ দিলে।

এট' অস্থিৰ উত্তেজনাই মমতাৰ কণ্ঠবোধ কৰিছিল। বামু, শঙ্কৰহঁতো তেওঁলোকৰ প্ৰিয় মেনেজাৰ চন্দন টমাছৰ বাবে উদ্বিগ্ন হৈ পৰিছিল। এইমাত্ৰ এটা নৃশংস আক্ৰমণৰপৰা তেওঁ বৰ্জা পৰিছে। এতিয়া যদি তেওঁক বাটত শুভাদলৰ কোনোবাই আক্ৰমণ কৰে, —এই চিন্তা হৈছিল বামু, শঙ্কৰহঁতৰ। মমতাই কিন্তু তেনেকৈ ভবাটকৈ চন্দনে মনৰ সনতা হেৰুওৱা বুজিহে আশঙ্কা কৰিছিল।

জীপ চলিছিল তীব্ৰ বেগে, —সেই পথেৰে, যি পথেৰে তিনিবছৰ আগতে প্ৰথমবাৰলৈ চন্দনক শ্ৰীউত্তম বৰুৱা আৰু ডাক্তৰ গগৈয়ে মনজুলিলৈ লৈ আহিছিল।

এবা. সেই পথেৰেই কিছু সময় আগতে তীব্ৰ বেগেৰে চাইকেল চলাই গৈছিল বিজ্ঞান মনেৰে এজন ডেকা। তেওঁ চন্দন। মন-

জুলি বাগিচাৰ মেনেজাৰ চন্দন চমাক । দুকাষৰ চাহগছৰ শাবীবোৰ
জ্বলে আঁতৰি গৈছিল । আঁতৰে আঁতৰে থকা শিৰীষ গছবোৰে নিজকে
সামাৰ মন বাট এৰি দিছিল । এসময়ত বাগিচাৰ শেষ হৈছিল ।
আৰু পক্ষী আজিবাতিত অকলশৰায় চন্দনৰ ভৰি দখন চাইকেলৰ
পেচন্দন সমান গতিৰে যাবি আহিল ।

সৌদা তিনিআজিৰ মৰ,— আৰু সেইভাল বহুৎ গছ ।

গহুতলৰ দাঁতিমোদ আঁত চন্দন তিনিআজিৰ মূৰত বৈ গ'ল ।
চাইকেলখন ভাতে এক'ঘৰায়াৰু থৈ দিলে ।

এমাতাৰ পৰিচিত তিনিআজিৰ মৰ । বহল আলিয়েদি গলে
ডাঙৰ নগৰৰ পথত আকাশী বন্দৰটো—ব'ৰপৰা উৰা মাৰি পাব
পাব এখন মহানগৰ । চন্দনে উত্থি চালে—সি এইমাত্ৰ চাইকেল
চলাই অচা দ্বিতীয় পথটোত । বহুসংখ্যক চাহ বাগিচাৰ জানিবে
অ'বৰা বাগিচাৰ সেই পথ—ম'ত হেজাৰ হেজাৰ বনুৱাই মূৰৰ ঘান
মাটিত পেলাই, এমুঠি লোকক আৰাম কৰাৰ সুযোগ দি আহিছে—
মুগ যুগ ধৰি ।

চন্দনে চালে তৃতীয় পথটোলে—এটা সৰু বাট । অৰণ্যৰ অন্ধ-
ৰালৰ তাহানিৰ চন্দনৰ আশ্ৰয় গৃহৰ দিশলৈ একাবেকাগতিৰে আগবঢ়া
সেই পথ ।

আকাশত তেতিয়াও চপৰা চপৰে মেঘ । সূৰ্য্য তেতিয়াও ভাৱৰ
কাৰাগৰত বন্দী ।

কিছু, অলপ বতাহ বলিছে । গছৰ ডালবোৰ লৰিছে । বসন্তৰ
আগজাননী দিয়া কোমল কুঁহিপাতবোৰে, চঞ্চল সৰু ল'ৰা-ছে'ৰালী
জাকৰ দৰে হালি-জালি কোনল শব্দ এটিৰ সৃষ্টি কৰিছে । চৰাই
জাকে কোঁড়াল নলগালেও, মাজে সনয়ে চি-চিয়াই এটা জনহীন
পৰিস্থিতিত প্ৰাণৰ সঞ্চাৰ কৰিছে ।

বতাহ জ্বলে বাঢ়িছে । ওলমি থকা মেঘবোৰো লৰচৰ কৰিছে ।
চোপ পাতি বৈ থকা সৈন্যবাহিনীয়ে যেন অপেক্ষা কোনো সলপতিৰ
ইতিহাস নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিছে—এই নতুনকৈ সূৰ্য্যোদয়কভাৱে শাবী
কাতিবলৈ গৈছে । মূৰত এটা স্নাননি কৰা গ'ল, আঁতৰে অ'বৰা

কাউৰী কেইটামানে একেলগে বমলিয়াই গছজোপাৰ ডাল এটাৰ ওপৰত ধন্তক ঘূৰিলে। আকৌ ডালটোতে পৰিলহি।

চন্দনে এবাৰ আকাশলৈ চালে। এবাৰ বৃহৎ গছজোপালৈ। তাৰ পিছত খীৰভাৱে খোজ পেলালে অৰণ্যপথত।

এখোজ, দুখোজ। হঠাতে এটা শহাই ভয়েৰে কাষৰ জোপোহাৰ পৰা ওলাই বেকা বাটটোৰে লব নাবিলে।

: সেয়া নিজ শহাটোৱে মোৰ পথক লৈছে। কিয় ? মই জানো শহাটোৰ দৰেই ভীক ? পল'তক ??--এনে এটা চিন্তাত চন্দন বৈ গ'ল। ---

তাত থিয় হৈ চন্দনে উভতি চ'ল--তলপ আগত এৰি অহা বাটটোলৈ। চন্দনে যেন শুনিবলৈ পালে মমতাৰ আৰ্ত্তস্বৰ : চন্দন--তুমি নাযাবা। মোৰ বাবে তুমি নাযাবা।

তেওঁ চকু ওভতাই আনিলে। চিত্ত'ৰ চৌ খেলি গ'ল মনৰ মাজত : কাৰ বাবে ? মমতাৰ বাবে ? এমিলিয়াৰ বাবে মিষ্টাৰ জন, ফুলমণিৰ বাবে ৰতন, চম্পাৰ বাবে বৃন্দন, চেমহীৰ বাবে ৰামু ওৰাং, পলী সিঙৰ বাবে প্ৰতাপ, নাদব'ৰে দেউতা আৰু মমতাৰ বাবে চন্দন--এয়া জানো যুঁজি জীয়াই থকাৰ যুক্তি হ'ব পাৰে ?--কিয় ? মমতাৰ চেনেছে, মমতাৰ সাহচৰ্য্যই, মমতাৰ প্ৰেৰণাই জানো মোৰ পৃথিৱীখন প্ৰেমময় কৰি তুলিব পাৰিলে ?? নে পাৰিব ?

তেনে সময়তে তীব্ৰবেগে আহি থকা জীপ এখনৰপৰা শুনা গ'ল--নাদীকণ্ঠৰ আহ্বান : 'চন্দন'।

আকাশৰ সূৰ্য্যটোক তেতিয়াও ড'ৱৰবোৰে চ'বিওপিনৰপৰা আৰম্ভি আছে। চন্দনৰো চকুৰ আশাৰ কিংবদন্তী চাক খাই আহিছে। ডাৱৰবোৰৰ আঁৰৰ সূৰ্য্যটোৰ তীব্ৰ জ্যোতি কিন্তু পৃথিৱীলৈ গতি কৰি আছে ভেতিয়াও। আৰু চন্দনৰো বিদ্ৰুত, আশাহত, মনৰ কঁপলী ফাঁলি এটা আহ্বানৰ ধ্বনি আহি আছে। সেয়া মমতাৰ কণ্ঠস্বৰ--'চন্দন'। আৰু বহুতৰ কণ্ঠত--ৰামু-শঙ্কৰবহঁতৰ আকুল আহ্বান--'মোনেজীৰ চাহাব।'--উত্তম বৰুৱাই তাহানি কৈছিল--তুমি পুৰুষ,

মূৰ তুলি যুঁজিব লাগিব । অ'নেকো জীয়াই থকাত সহায় কৰিব
লাগিব ।--কিন্তু মূৰ তুলি যুঁজি কি পালো ? আজি এবছৰে মনজুলি
বাগিছাৰ ক্ষুদ্র পৰিবেশতে ইমান সংঘাত ! বহল পৃথিবীৰ আক-
র্ষণতকৈ বিকৰ্ষণৰ সন্মিলনই হৈছে হৰ অপবিসীম ।--ফুলমণি, বামু,
শঙ্কৰহঁতে বা সুস্থভাৱে জীয়াই থাকিলে মই কি দিব পাৰিলো ?
আৰু কি'নো দিব পাৰিম ??

আকাশলৈ চালে চন্দনে । ডাৱৰৰ আবেষ্টনীত সংগ্ৰামী সূৰ্য
তেতিয়াও বন্দী ।--নাই, চন্দনৰ আৰু দ্বিধা নাই । তেওঁ বিচাৰে শান্তি--
সেই শান্তি অৰণ্যৰ নাজৰ একক অস্তিত্বৰ শান্তি ।

ইতিমধ্যে এটা বেঁকা কেৰুৱী পাৰ হৈ চন্দনে ওখ ঢিপ এটাৰ
ওপৰ পাইছে ।---

আৰু জীপখন আহি তিনিআলিৰ মূৰত বৈ গৈছে ।

: চন্দন । তুমি ওচি নাযাবা ।--মমতাই মাতিছে । চন্দনে
উততি চোৱা নাই । কিন্তু থমকি বৈছে ।

: মেনেজাৰ চাহাব । আমাক ছাৰি নাযাব ।--বামু, শঙ্কৰহঁতে
একসঙ্গে চিঞৰিছে ।

আকাশত মেঘৰ আবেষ্টনী ভেদ কৰি এজালোকা পোহৰ চন্দনৰ
গাত পৰিছেহি ।

বতাহ বাঢ়িছে । মেঘাবাৰ গতিশীল হৈছে ।

চন্দন স্থিৰ । অৰণ্যপথৰ কেৰুৱীটোৰ ঢিপটোত মমতা স্থিৰ ।
তিনিআলিৰ মূৰত, জীপৰ দাঁতিত । বামু, শঙ্কৰহঁত স্থিৰ । অধীৰ
উৎকণ্ঠাত ।

সময় গতিশীল ।

গতিশীল বতাহজাক ।

গতিশীল ক্ৰমে ডাৱৰ ফালি ওলাই অহা সূৰ্য্যৰ কিৰণমালা ।

কিমান সময় ভেঁনে এটা অমিশ্ৰিত পৰিস্থিতিয়ে সান্নিধ্য লগে
কাৰো খেজাজ নহ'ল ।

কিন্তু যেতিয়া আকাশী বন্দৰৰ গিনৰগৰা বহল গিচ দিয়া আলি-
বাটটোৰ এখন টেক্সী আহি, বাট বিচাৰি বৰকৈ হৰ্ণ দিছিল, তিনি-
আলিৰ মূৰত খুপ খাই উৎকণ্ঠাবে অৰণ্য পথলৈ চাই থকা মমতা,
বামু, শঙ্কৰ আটালে সচকিত হৈ উঠিছিল।

গাড়ীখনৰপৰা মুখ উলিয়াই চোৱা মানুহজন—শ্ৰীউত্তম বৰুৱা।
মমতাই শ্ৰীবৰুৱাক দেখি পানীত পৰা মানুহে কিবা এটা অৱলম্বন
পোৱাৰ দৰে উৎসাহিত হৈ উঠিল। পোনেই লৰি গৈ মাতিলে,

: বৰদেউতা!

: কি হ'ল মমতা?

: চন্দনৰ মাক আহিছেনে?

: এয়া গাড়ীৰ ভিতৰত।—বুলি কৈ শ্ৰীবৰুৱা নামিল।

: মা, মা—মই মমতা। আপুনি নামি আহক।—চন্দনৰ ঝুঁকক
যেন টানিহে নমাৰ—তোনেদৰে মমতাই অধীৰভাৱে কৈ গ'ল : মা, মা,
সোৱা আপোনাৰ ল'ৰা চন্দনে আকৌ অৰণ্যপথত ভৰি দিছে। আহক,
আপুনি মাতি আনক।

উমাই হেহো-নেহোকৈ কৈছিল : মই, মই কিয়? তুমি মাতা।
মই তাৰ অচিনাকি। তোমালোকে মাতিলেই আহিব।

: নহয় মা, পলম নকৰিব। আহক।—উমাক নমাই জনপ
আঙুৱাই আনিলে মমতাই। শ্ৰীবৰুৱাও আগবাঢ়ি আহিল। হাৰাণ
বাবুও গাড়ীৰপৰা নামিল।

বামু, শঙ্কৰহঁতে নমস্কাৰ জনাই একাষৰীয়া হৈ থিয় দিলে।

আকাশলৈ চাই চকু মুদি, চন্দমে কি জানো ভাবি আহিল। এটা
প্ৰবল মানসিক দম্পত যেন কব নোৱাৰাকৈ বহু সময় পাৰ কৰি
দিছিল।

: মা, মাতক। আপুনি নামাতিলে নাহিব। ইমান দিনে আৰি
বখালো। এতিয়া আপোনাৰ পাজ।

‘মমতাৰ কথাৰ ভগবন্তে শ্ৰীবৰুৱাৰো মেল দিলে—’ অৰুণ-বিহেহ
উমাহ, এতিয়া আপোনাৰ পাজ। মাকৰ পাজ।

উমাৰ চকুত এধাৰি চকুলো। বিজুলী বেগেৰে তেওঁৰ মনত যেন নোকোৱা কথা কিছুমানে—আকাশত ভৰ দি ওলমি থকা মেঘৰ টুকুৰা-বোৰৰ দৰে ডিঙি কৰিছিল :

—এতিয়া মোৰ পাল। মাকৰ পাল। কিন্তু—মোৰ তাহানিৰ, চানু আৰু শহা পোৱালিটো, বুধন মালী আৰু তাৰ বান্দৰটো, মোৰ চেনেহৰ কাপাই ফৰেষ্ট আৰু চানুৰ দেউতাক : কাক কোনে ধৰি ৰাখিব পাৰিলে ? সকলো আহে, সকলো যায়।

“পৃথিৱীৰ সবচেয়ে পুৰাতন কথা, গভীৰ কল্পন হেতে নাহি দিব হয়, তবু যেতে দিতে হয়, তবু চলে যায়।”-----

: নিছেহ টমাছ।--বকৱাই মাতত লপ্ৰতিড হয় উমা।

চকুলো দুধাৰ মছি, সেখে : মই কি কৰোঁ ?

: চন্দনক মাতক। বকৱাই কয়।

: এৰাৰ মাতক মা।--মমতাই কয়।

উমাই আঙুৱাই গৈ থাকে আৰু মাতে—চানু—চানু—

সেই মাত শুনি চন্দনে সচকিত হৈ উভতি চায়।

হাত দুখন আঙুৱাই এগৰাকী মাতৃয়ে সন্তানক মতিছে বুকুৰ মাজলৈ। উমা ভেতিয়া স্থিৰ। চকুত পানী নাই।

: তুমি পুৰুষ। তুমি কিয় পলৰীয়া শহাৰ দৰে ডীক হবা। উভতি আহ।--বকৱাই চিঞৰি কলে।

মমতাই চিঞৰিলে : চন্দন, উভতি আহা—তোমাৰ মা আহিছে। অন্ততঃ মাৰ বাবে আহা--।

আকাশত ভেতিয়া ডাৱৰ ফালি সূৰ্য্য ওলাইছে। বতাহত মেঘবোৰ হেঁদেলি-ভেঁদেলি হৈছে। ডীৱ ক্লিৰণমালাই অৱণ্য পথকে ধৰি গোটেই পৰিবেশটো উজ্জ্বল কৰি তুলিছে।

: আকাশৰ সৌ ঘন মেঘ ফালি অহা সূৰ্য্যৰ পথ লোৱা চন্দন।-- কোনোবাই যেন চন্দনক কাণে কাণে কৈ গ'ল।

সূৰ্য্যৰ পথ ? কি সেই পথ ? সংগ্ৰামৰ আৰু আলোক বিতৰণৰ। সূৰ্য্যৰ কিৰণে জীৱন দিয়ে সহস্ৰজনক, সমস্ত পৃথিৱীক। কাৰো গাই-

‘সুটীয়া স্বাৰ্থৰ বাবে নহয়—সকলোৰে কাৰণে সূৰ্য্যই নিজকে নিঃশেষ কৰি জীৱনী শক্তি দি আহিছে। চন্দনেও সেই পথ লব লাগে? প্ৰতিজন লোকে সেই পথ ললেচোন পৃথিৱী মজলময়, প্ৰেমময় হব! কিন্তু সেয়া জানো সম্ভৱ!—মমতাই এদিন কৈছিল : চন্দন এজনবঁশ্বাৰে সকলোজন, আৰু সকলোৰে বাবে এজন—এই দৃষ্টিৰে কাম কৰি হাব লাগে। এৰা, মমতাৰ বাবে নহলেও, মাৰ বাবে নহলেও, ফুলমণি ৰামু-শঙ্কৰহঁতৰ সকলোৰে বাবেতো মোৰ কৰিবলগীয়া বহু কাম আছে। কৰা উচিত।—উচিত বুলিয়েই জানো সকলো কাম কৰা হয়? পৰিবৰ্তনেই জগতৰ একমাত্ৰ সত্য, আৰু পৰিবৰ্তন মানোহঁতো স্থিতিৰহা আঁতৰাই থকাৰ চিৰন্তন সংগ্ৰাম। সেই সংগ্ৰামৰ অন্ত নাই, সূৰ্য্যৰ মেঘমুক্তিৰ সংগ্ৰামৰ দৰে। বাবে বাবে মেঘমালা আহিব, বাবে বাবে সূৰ্য্যই বেহ ভেদ কৰিব। পোহৰৰ বাধাৰ মেঘকো বৰ্ষণ-মুখৰ কৰি পৃথিৱীক গৰ্ভৱতী কৰাব। এয়েতো সৃষ্টিৰ ক্ৰমগতি-স্থিতিৰ নীতি—। সৃষ্টি-স্থিতি-প্ৰলয়, প্ৰলয়-সৃষ্টি-স্থিতি—এনেদৰে চলে কালৰ বথচক্ৰ। চক্ৰমানৰ বথী মানৱ আৰু সাৰ্থি অজ্ঞেয় মন। সেয়েই সূৰ্য্যৰ পথ।

এইবাৰ কোমল কণ্ঠস্বৰৰ ঠাইত কঠোৰভাৱে ধ্বনিত হ’ল উমাৰ আহ্বান—

: চন্দন, উভতি আহ।

এয়া মাতৃৰ আকুল মিনতি নহয়, সৰ্বসংসহাধৰিণীৰ যেন আদেশ।

মূৰ্ত্ততে চন্দনে চিপটোৰপৰা নামি, একা-বোঁকা বাটটোৰে উভতি আহি—তিনিআলিৰ মূৰত হাত আগবঢ়াই থকা মাকৰ বুকুত সোমাই পৰিল।

মমতা, উত্তম বকৱাই—ইজনে সিজনলৈ চালে। উত্তমৰ চকুৰ কোণ সজল। ৰামু-শঙ্কৰহঁতে মুখ ঘূৰাই চকুপানী মছিলে।

: মা, মা—তুমি মোক কমা কৰা—তাহানিৰ আঠ বহুবীয়া অকণমানি চানুটোৰ দৰে উমাৰ বুকুৰ মাজত, মুখ ওজি ব’ল চন্দন।

উমাই কৈ গ’ল অশ্রু-বিজড়িত কণ্ঠেৰে : চানু। মাকৰ ওচৰত জানো সন্তানে মোৰ কৰিব পাৰে? তই—তই একেধাৰে ‘মহাৰ জগত

ওমলা তাহানিৰ চানুটো হৈয়ে আহ। ব'ল, উভতি ব'ল। মোৰ বাবে
নহয় চানু, তোৰ প্ৰয়োজন আছে পৃথিৱীৰ বহুজনৰ বাবে। আহ।

লাহে লাহে এটা চৰম উত্তেজনাৰ মুহূৰ্ত পাব হৈ গ'ল।

মনজুলি বাগিচা অভিমুখে দুখন গাড়ী চলিল। জীপখনত বামু-
শঙ্কৰহঁত। হাৰাণ বাবুও জীপত উঠিল। আক টেক্সীখনত উমা,
মমতা, বকৱা, চন্দন।

সকলো নিবহ। অথচ প্ৰতিজনৰ মনতে এটা নিজে নিজেহে
গুনা সৰহ কলবহ।

চন্দনৰ মনতো সেই কলবহঃ মই আকৌ আহিছো। কোন
পথেৰে? সূৰ্য্যৰ পথ। সৌৰা ডাৱৰ ফালি সূৰ্য্য মুকলি হ'ল। সূৰ্য্যৰ
অলংকাৰ ৰশ্মিয়ে পৃথিৱীক আলিঙ্গন কৰিছ। আক পৃথিৱীয়েও ঘূৰি
ঘূৰি সূৰ্য্যক প্ৰদক্ষিণ কৰি আছে। নিতৌ--অবিৰাম। অন্তহীন এই
আকৰ্ষণ। আকৌ ডাৱৰ আহিব। আকৌ সংগ্ৰাম হব। পুনৰ সূৰ্য্যৰ
কিৰণে পৃথিৱীক পৰশ কৰিব। অন্তহীন এই পৰিচ্ছিন্নতা। পৰ্বতৰ শৃঙ্গই
ডৈয়ামৰ অলিয়ে-গলিয়ে টাপলি মেলে সূৰ্য্যৰ কিৰণে-জনপথৰ মিহিলৰ
দৰে। সূৰ্য্যৰ কিৰণৰ লক্ষ লক্ষ কণিকা। প্ৰতিটো একক অথচ বিচ্ছিন্ন
কৰিব নোৱাৰা ধৰণে সামগ্ৰিক। জনপথৰ মিহিলৰ মাজতো ব্যক্তি
একক, অথচ সমষ্টিৰ মাজত বিলীন। সমষ্টিৰ আঁতৰত কোনো
একক নহয়। সমগ্ৰৰ অবিচ্ছেদ্য অঙ্গৰূপেহে ব্যক্তিৰ স্থিতি। এই
মা, মমতা, ফুলমণি, বকৱা, ডাক্তৰ, বুধন, বামু, শঙ্কৰ, মই—সকলো
পৃথিৱীৰ নায়ক-নায়িকা। কিন্তু নায়ক-নায়িকা হোৱাৰ পৰিবেশ
তথা পৃষ্ঠভূমি সহস্ৰজনৰ সমন্বয়তহে গঢ়ি উঠে। পৃথিৱী ইমান
ধুনীয়া। মানুহ ইমান মহৎ। মানুহৰ প্ৰেমৰ দুৰ্বাৰ আকৰ্ষণ মই
অনুভৱ কৰিছো। পৃথিৱীৰ প্ৰেমৰ আকৰ্ষণ মই উলংঘন কৰিম
কেনেকৈ? মাধ্যাকৰ্ষণ শক্তিয়ে পৃথিৱীৰ বুকুলৈ সকলোকে টানি
আনে। মাতৃৰ মৰমৰে, প্ৰিয়তাৰ আকোৱালৰে, সহকৰ্মী বন্ধুৰ প্ৰেম-

প্ৰীতিৰে মোকো পৃথিৱীয়ে টানি আনিছে। এই আকৰ্ষণেইতো ব্যক্তিক জীয়াই ৰাখে, সমাজক জীয়াই ৰাখে, পৃথিৱীক জীয়াই ৰাখে। আৰু জীৱনত প্ৰেম থাকে মানে বিশ্বাসো থাকে। বিশ্বাসে দিয়ে আশা। আশা থাকে কাৰণে মানুহে জীয়াই থকাৰ যুঁজ কৰে। এই যুঁজ, এই সংগ্ৰাম চিৰন্তন। সেই সংগ্ৰামৰ মাজতো থাকে এক আনন্দ। জীৱশ্ৰেষ্ঠ মানুহৰ আনন্দ। এই আনন্দৰ মাজেৰে চলোৱা নিৰন্তৰ সংগ্ৰামে আনে পৰিবৰ্তন। আৰু পৰিবৰ্তনেই পৃথিৱীক ইমান আকৰ্ষণীয় কৰে। 'কপকোঁৱৰ জ্যোতিপ্ৰসাদে কৈছিল 'কপান্তৰেহে মাণে জগত ধুনীয়া কৰে, এয়ে গ'য়ছী নন্ত।' কিন্তু কপান্তৰৰ বাবে অকল অঙ্গস চিন্তাই অবিহণা যোগাব নোৱাৰে। তাৰ বাবে লাগে সীমিত বস্তুত হলেও প্ৰতিজন ব্যক্তিৰ, প্ৰতিটো সমষ্টিৰ নিয়ত সন্ধিয় প্ৰচেষ্টা। ঠিক বতাহে আন্দোলিত কৰি সূৰ্য্যৰ কিৰণমালাক গতিপথ ৰুদ্ধ কৰা মেঘৰ চপৰাবোৰ আঁতৰাই থকাৰ দৰে, প্ৰতি গৰাকী ব্যক্তি আৰু প্ৰতিটো সমষ্টিগত কপান্তৰৰ অভিযানৰ পথ মুকলি কৰি থাকিব লাগিব। অনিৰুদ্ধ কপান্তৰৰ মাজতে বিচাৰি পোৱা যাব পৃথিৱী আৰু মানৱৰ মাজৰ প্ৰেমৰ অন্তহীন আকৰ্ষণৰ উৎস। আৰু এই দুৰ্বাৰ আকৰ্ষণেই—পৃথিৱীৰ প্ৰেম।

সামৰণি ?...এটা অধ্যায়—

ধুমুহা যিমান প্ৰচণ্ড গতিৰে নহওক কিয়, তাৰ অন্তত আছে এটা প্ৰশান্তি। ঘৰ্ষণৰ স্ফুলিঙ্গই আনে এটা দীপ্তি। ঘাত-প্ৰতিঘাতত জৰ্জৰিত বন-বিহঙ্গমৰ দৰে উমা আৰু চন্দনৰ জীৱনলৈও নামি আহিল স্থিতিৰ সংগ্ৰামৰ এটা অধ্যায় সামৰাৰ বেদনা-বিধুৰ তৃপ্তি।

প্ৰায় এমাহ পাৰ হ'ল।

ইতিমধ্যে উমাই চন্দন-মমতাইঁতৰ সৈতে অতীতৰ শত স্মৃতি বিজড়িত ৰূপাই ফৰেণ্টলৈও গৈছিল। সেই অঞ্চলত নানান পৰিবৰ্তন ঘটিছে; নতুন নতুন ঘৰ সজা হৈছে, বিষয়া-কৰ্মচাৰীৰ সংখ্যা বাঢ়িছে। কিন্তু কাঠৰ চাংবঙাটোৰপৰা তাহানি উমাই দেখি থকা পৰ্বতীয়া নৈখন একেদৰে বৈ আছে। বহাগৰ শেষত আগৰ দৰেই নৈখনত পানী বাঢ়িছে। দুপাৰৰ হাবি-বন, গছ-বিৰিখত ন-ন পাণ্ডফুল ডৰি পৰিছে। উমাৰ মনত পৰিছিল—মোহিতৰ লগত কটোৱা নানা ৰঙৰ দিনবোৰৰ কথা। হাবি-বন গোটাই ঘৰ-দুৱাৰ লেতেৰা কৰা জকলি চানুটো, ডায়েলিন বজাই আপোন গাহৰা হোৱা মোহিত, আৰু সৰু সংসাৰখনৰ মাজত সদাৰূপে থকা উমা—অতীতৰ স্মৃতিৰ টুকুৰাবোৰে আমনি কৰিছিল অৱশ্যে পৰিলে। সংগ্ৰামৰ দৰে এদিন

সেই সুখৰ সৰু নীড় এটা দুৰ্ঘটনাৰ ধুমুহাই ভাঙিছিল। নীড়হাৰা প্ৰাণীকেইটা কেউদিনে উফৰি পৰিল।

বাৰ বছৰ অপেক্ষা কৰিও মোহিতৰ সন্ধান পোৱা নগ'ল। বৰং সেই দুৰ্যোগৰ যুগটোৰ অন্তত আন এটা ধুমুহাত বাকী দুটি প্ৰাণীও বিচ্ছিন্ন হৈ পৰিল।

পুনৰ দুটি প্ৰাণী লগ হৈ প্ৰথমজনৰ স্মৃতিকে বুটলি শান্তি পোৱাৰ আশাত হয়তো কপাই পাইছিল। কিন্তু ৰূপায়ে কি দিনে? দিব পাৰেই বা কি? এটা শূন্য হুমুনিয়াহ। তাকে লৈ উভতিছিল উমা, চন্দন।

ৰঙালী বিহুৰ উত্থল-মাখলেৰে বহাগ মাহটো শেষ হ'ল। নৃত্য-গীত-বাদ্যৰ পয়োডৰৰ মাজত প্ৰাণচঞ্চল অসমৰ ল'ৰা-ছোৱালী, ডেকা-গাভৰু, বুঢ়া-বুঢ়ী—সকলো আপোন-পাহৰা হৈ থাকে বছৰৰ আৰম্ভণিৰ প্ৰথম মাহটো। বহাগৰ বিদায় মুহূৰ্তই আক এক বহাগৰ আগমনৰ আশাকে দি যায়, লগতে দিয়ে বছৰটোলৈ কৰ্মপ্ৰেৰণা।

উমাৰ উপস্থিতিত চন্দন-মমতাৰ লগতে মনজুলিৰ সৰু পৰিয়াল যেন মানুহখিনিৰ মনলৈও এই বহাগে আনিলে কৰ্মপ্ৰেৰণাৰ লগতে এটা প্ৰশান্তি। চন্দন আৰু মমতাৰ মনত সকলো পোৱাৰ মাজতো কিবা এটা নাম-নজনা অভাৱৰ অনুভূতি আঁতৰি যোৱাৰ পৰিবেশো ক্ৰমে গঢ়ি উঠিল।

এদিন বহাগ গ'ল। আৰু উমা?—একমাত্ৰ গৰ্ভজাত সন্তান চন্দনক ইমান ওচৰত পালেও তেওঁ পাহৰি যাব নোৱাৰিলে কলিকতাৰ উপকণ্ঠৰ ইছমাইল, ডেভিড, ৰামস্বামী, গণেশহঁতক। সিহঁতৰো হে তেওঁ মাক। সিহঁতৰ বং-ধেমালি উছল-পৰলত, ল'ৰা-ছোৱালীৰ জন্মৰ সময়ত, বিদ্যা-বাকত উমা হৈ থাকিবই লাগে। সিহঁতৰ দুখ-শোক, আশোজন্ম-অনশনতো উমাৰ উপস্থিতি অপৰিহাৰ্য্য। জানকি সিহঁতে অশেষ

কৰিলেও উমাইহে কৰলাৰ বস খুৱাই অনন্দন ভৱ কৰাৰ লাগে। আজি দুবছৰে উমাই সেইসকল সন্তানৰ মাজত নিজকে বিলাই দি আহিছে। নতুন পৰিয়াল এটা যেন উমাক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ়ি উঠিছে, য'ত কোনো ধৰণৰ সংকীৰ্ণ স্বার্থ-চিন্তা নাই, আছে মাথোঁ মানৱ সেৱাৰ অপূৰ্ব আনন্দ।

মনজুলিলৈ অহাৰ আগতো, এই আকৰ্ষণৰ বাবেই, উমাই শ্ৰীউত্তম বৰুৱাক কৈছিল যে তেওঁ আকৌ উভতি যাব তেওঁৰ বৰ্তমানৰ কৰ্ম-স্থলীলৈ। শ্ৰীবৰুৱায়ে সেয়ে তেওঁলোকক অনাৰ সময়ত স্নেনৰ দুটা বিটাৰ্ণ টিকট উমাৰ হাতত দিছিল। উভতি যোৱা তাৰিখটো অ-নিৰ্দ্ধাৰিত কৰি ৰখাইছিল।

চন্দন-মমতাই মনজুলিক কেন্দ্ৰ কৰি জনকল্যাণকে জীৱনৰ লক্ষ্য কৰি কাম কৰিবলৈ লৈছে। একে লক্ষ্য লৈয়েই কলিকতাৰ উপ-কণ্ঠৰ এটা বস্তিক কেন্দ্ৰ কৰি উমায়ো যথাসাধ্য মানৱসেৱাত ব্ৰতী হৈছে। লক্ষ্য একে, কৰ্মক্ষেত্ৰহে বেলেগ। সেয়েহে একে লক্ষ্যত খোজ লোৱা মাক উমা আৰু পুতেক চন্দনৰ পাৰস্পৰিক উপলক্ষিয়ে তেওঁলোকৰ মাজত স্নেনহৰ বন্ধন অধিক কটকটীয়া কৰি তুলিলে। এনে একান্তবোধৰ বন্ধন-কালৰ দুৰত্বই শিথিল কৰিব নোৱাৰে। মাজে-সময়ে, আবশ্যক ক্ষেত্ৰত উমা চন্দনৰ কাষ পাব, চন্দনো উমাৰ ওচৰলৈ যাব। কিন্তু কাৰো পতিপথত কোনো প্ৰতিবন্ধক নহয়। আজি আৰু দুটা ভ্ৰাণৰ মাজত কোনো বিধা-বন্দুৰ জ্বৰকাণ নাই।

এনে এটা পৰিবেশতে 'উমা কলিকতালৈ যাবলৈ ওজাল। চন্দন আৰু মমতাই উমা আৰু হাৰাগ বান্ধুক লৈ প্ৰেৰণা কৰি গৈছে। শ্ৰীউত্তম বৰুৱাই তেওঁৰ নিজা ধুনীয়া গাড়ীখনত তেওঁলোকক

পঠিয়াই দিছে। আজি জীৱকতা আৰু ভাঃ প্ৰেমৰ মনতো এটা অভাবনীয় ভূতি।

কলিকতা অভিমুখে বিমানৰ চিৰিৰে উমা উঠি গৈছে। এগৰাকী মাতৃ,—অকল চন্দনৰে নহয়, সকলো গৰীম-দুখী, অনাথ-অসহায়ৰ মত। শেষৰাৰ উত্ততি চাইছে আঁতৰত হাত জোকাৰি বিদায় দি থকা চন্দন আৰু মমতাক। উমায়ো হাত দাঙিছে। আজিৰ এই বিদায়ত যেন কোনো বেদনাৰ অনুভূতি নাই। উমাৰ চকুহে-মুখে এটা নিৰ্ভৰ মনৰ মাতৃসুলভ হাঁহি। আত্মবিশ্বাস লাভ কৰা মৰমৰ পুত্ৰ চন্দনে নিজে নিজৰ কৰ্তব্য নিষ্ঠাবে পালন কৰিব পাৰিব বুলিয়েই উমাৰ বিশ্বাস উপজিছে। সেয়ে এই নিৰ্ভৰতা। তদুপৰি চন্দন আজি আৰু অকলশৰীয়া নহয়, লগত আছে বহু একনিষ্ঠ সহকৰ্মী আৰু শুভাকাংক্ষী।

এটা সময়ত বিৰাট গৰ্জন কৰি আকাশৰ পৰা বিমান উৰিল—
এখন মাতৃহৃদয় জৈ।

চন্দন আৰু মমতা মনজুলিলৈ উত্ততিবলৈ গাড়ীৰ কাষ পালেহি। ডাইডাবে গাড়ীত লগোৱা বেডিঅ'ৰ গীত শুনি আছিল। চন্দন আৰু উমা কাষ চপা গৰু পাই বন্ধ কৰিব খুজিছিল। উমাই ক'লে—বাজিবলৈ দিয়া।

বেডিঅ'ত গীত আহি থাকিল। গাড়ী চলিল।

গাড়ী উত্ততিছে গিচু দিয়া বহল পথেৰে। বেডিঅ'ত এটাব গিহুত এটা গীত বাজি আছে। এটা সময়ত চন্দন-মমতা সকলোৰে পৰিচৈত সেই তিনিআজিৰ সঙ্গ পালেহি, স্বৰ্গপৰা অৰণ্যৰ একাবেকা পথৰ আৰম্ভণি হৈছে আৰু স্বৰ্গত লগ লাগিছেহি মনজুলি বাগিচালৈ যোৱা চাহপাতৰ স্নানৰ মাজত বহুতৰা আলিবাটীটো।

চন্দনৰ মনত ডাৱৰ তোলাপাৰ। -----মায়ে মোৰ জ্ঞান চকু মুকলি কৰি গ'ল। এদিন বুকুৰ উমেৰে মৰম-চেনেহৰে মোক তুলি-তালি ডাৱৰ কৰিলে। আজি পুনৰ এক ত্যাগৰ আদৰ্শৰে শ শ আশাহত জনক মাতৃহৰ উমেৰে আৱৰি বখা মাই মোক মানৱসেৱাৰ ব্ৰতৰ সন্ধান দিলে। এই ব্ৰত ময়ো লম—একনিষ্ঠভাৱে। সেয়ে মই উদ্ভতিহো মানুহৰ পৃথিৱীলৈ। যি কোনো ধৰণে অসহায় মানৱতাৰ কল্যাণৰ প্ৰচেষ্টাই হ'ব মোৰ জীৱনৰ লক্ষ্য। মই পৃথিৱীক ভাল পাম। পৃথিৱীয়েও মোক ভাল পায়।

আকাংক্ষা তেতিয়া উজ্জ্বল ডাংকৰৰ তীব্ৰ-কোমল ৰ'দজাক। গাড়ী চলিছে এটা নিদিষ্ট গতিবেগত। তিনিআলিৰ মূৰ এৰি মনজুলিৰ পথত। কাৰো মুখত মাত নাই। মাজে মাজে 'গিয়াৰ' সলনি কৰা শব্দ নাইবা এটা-দুটা হৰ্ণৰ ধ্বনি। আক বেডিঅ'ত উটি অহা গীতটোৰ কথাবোৰ। -----

আহ ও আহ

জীৱন মানেই সাহ---

গছে-পাতে আজি

নতুন পুৱাৰ লাহ ॥

জয়-পৰাজয় হওক যি হয়

পতিৰ ধৰাই মাথোঁ সন্ধিয়ায় ---

জীৱন মানেই সংগ্ৰাম,

পোহা নোপোহাৰ হিচাপ মিছা---

আছে কিনো তাৰ দায় ?

জীৱন মানেই সংগ্ৰাম---

